

О. К. Струкевич

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 8 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Київ
«Грамота»
2016

Умовні позначення:

— накопичуємо запас знань;

— словник;

— працюємо з історичними
поняттями, термінами
та мапами;

— історичне джерело;

— поміркуємо разом;

— історичний факт.

— працюємо творчо;

Струкевич О. К.

Історія України : підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. /
О. К. Струкевич. — К. : Грамота, 2016. — 272 с. : іл.

ISBN

Навчальний матеріал підручника орієнтований на вікові пізнавальні можливості восьмикласників. Він відображає досягнення сучасної вітчизняної історичної науки. Виклад матеріалу підпорядкований не лише традиційній меті передачі знань, а й формуванню ціннісних орієнтацій, цирих особистісних переконань.

У виданні максимально використано зрозумілі конкретні факти, щоб вибудувати живу й колоритну картину життя українців та Української козацької держави в XVI–XVIII ст.

Методичний апарат підручника дасть учителеві можливість застосовувати проблемний виклад, інтерактивні технології, а найголовніше — формувати в учнів перші дослідницькі вміння й навички. Текст супроводжують ілюстрації, мапи та схеми. Завершується підручник змістовним словником, який повною мірою охоплює понятійно-категоріальний апарат тексту.

Для учнів, учителів, методистів, батьків.

УДК
ББК

ISBN

Шановні восьмикласники!

Минулого року ви разом із князями та людом Русі-України переймалися турботами господарювання й захисту нашої Вітчизни, пишалися її розквітом, непокоїлися занепадом. Навчаючись, ви доклали чимало розумових, моральних і вольових зусиль. Вони не були марними. Досвід учасників історичного поступу: причини їхніх успіхів і невдач, перемог і поразок, шляхи виправлення помилок — усе це стало складовою вашого досвіду. Настане час, і ви його обов'язково використаєте.

Цього року ви вивчатимете історію України Нової доби, яка прийшла на зміну добі Середньовіччя. Разом з українським народом ви усвідомите, що Україна — це складова Європи. Ви побачите, як жадою збагачення охопить майже всю українську верхівку, як магнати та шляхтичі посилюватимуть визиск народу, як до цього додасться загарбницька політика сусідів. Шукаючи свободи, захищаючи власну гідність і Батьківщину, козаки створили власну Українську козацьку державу. У неї знайдуться вороги як внутрішні, так і зовнішні. Крапці представники українства віддаватимуть свої сили, уміння й натхнення на зміцнення Гетьманщини. У боротьбі за державність, політичну окремішність мине понад століття. Українців очікуватимуть успіхи й поразки, ясні надії та гіркі розчарування. Козацька держава загине, але вистійть її дух — невмируще прагнення до свободи.

Увесь навчальний матеріал у підручнику поділений на шість тем, які відповідають шістьом етапам історичного поступу українського народу протягом XVI–XVIII ст. Завдання, які постають під час вивчення історії України у 8 класі, ніяк не можна звести лише до ретельного переказування змісту параграфів і запам'ятовування дат. Вони набагато вагоміші. Підручник має допомогти вам навчитися характеризувати сутність історичних подій, процесів, явищ; розрізняти явища духовно-культурного, державно-політичного, економічного й соціального характеру та визначати їх значення в історичній долі України XVI–XVIII ст. Ви зможете аналізувати життя українського суспільства загалом та окремих суспільних верств; самостійно пояснювати причини й наслідки суспільних змін; визначати місце та роль народу, суспільних угруповань і видатних особистостей; висловлювати власне ставлення до історичних діячів і доленосних подій.

Усі ці завдання підпорядковані головному — добре засвоїти матеріал, щоб за допомогою історичних знань захистити власну патріотичну, громадянську чи моральну позицію.

Разом із підручником поглибленню ваших знань суттєво сприятимуть збірники історичних джерел, художні твори, історичні дослідження. Вам знову стануть у пригоді історичні енциклопедії та словники. Історичну інформацію можна знайти також в Інтернеті. Однак пам'ятайте, що у «всесвітньому павутинні» не вся інформація якісна. Тому будьте пильними в доборі електронних джерел. Ми радимо вам такі сайти: www.history.org.ua; www.ukrhistory.narod.ru; www.ad-astra.chat.ru; www.litopys.org.ua; www.uk.wikipedia.org

Щоб полегшити вам роботу, усі маловживані поняття й терміни, які трапляються в джерелах давнього часу, подано в словнику наприкінці підручника.

Автор

ВСТУП

Нова доба в історії України та людства. Нова доба — це тривалий час історичного поступу України, Європи та всього людства, що розпочався в середині XV ст. й тривав до початку XX ст. Події середини XV ст. потрясли Європу. Прикрита Руссю-Україною, Європа мало турбувалася питаннями захисту від страшною загрози зі Сходу — з глибин Євразійського континенту. І раптом така загроза постала — турки-османи. Вони підкорили Малу Азію, уторглися на Балканський півострів, зруйнували традиційні й прибуткові торгові зв'язки Європи з багатими азійськими країнами.

Смертельна загроза й економічні збитки примусили європейців шукати нові торговельні шляхи, джерела прибутків і відкрити Новий світ, укладати нові воєнно-політичні союзи, переходити від традиційної холодної зброї до нової — вогнепальної, удаватися до нових форм господарювання. Найвидатніші європейські мислителі та провідні суспільні верстви почали по-новому сприймати світ і насамперед людину, розглядаючи її як найвагомішу складову світу, вірячи в її сили, волю та розум. На зміну Середньовіччю прийшла *Нова доба, або Новий час*.

Поділ всесвітньої історії на стародавню, середньовічну та нову запровадили вчені європейських університетів ще в XVII ст. Однак початок Нової доби визначають по-різному. Багато європейських учених, уключаючи й В. Антоновича, відраховують новий час від дати падіння Константинополя. У Франції, Німеччині та Великій Британії її початком вважають час виникнення гуманізму й Реформації. У США початок нової історії пов'язують з епохою великих географічних відкриттів і насамперед із відкриттям Америки.

Багато українських істориків погоджуються з думкою І. Лисяка-Рудницького, що нову історію України потрібно відраховувати з Люблінської унії¹ 1569 р.

Становище українських земель у складі різних держав у XVI ст. Напередодні Нової доби землі, які нині утворюють Україну, входили до складу різних держав. Більшість українських земель — Волинь, Полісся, Київщина, Східне Поділля — входили до складу Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського. Провідну роль тут відігравали великі землевласники, нащадки давньоукраїнських князів: Острозькі, Збараські, Вишневецькі, Четвертинські

¹ *Унія* (від латин. *unio* — єдність, об'єднання) — союз держав.

та ін. Вони займали посади намісників великого князя та воєвод. Це давало їм можливість зберігати давні українські державні традиції і культуру.

У складних умовах перебувала Східна Сіверщина. Знаходячись біля кордону з Московією, вона часто потрапляла в епіцентр суперництва, переходила з рук у руки й зазнавала важких людських втрат і розорення господарства.

Східна Галичина й Західне Поділля входили до складу Польщі. Місцева руська шляхта перебувала під владою польського короля та його намісників. На середину XVI ст. руські шляхтичі вже втратили державницькі традиції, проте усвідомлювали належність до «руського племені», берегли любов до «милої Русі й старожитнього нашого народу руського».

Закарпаття залишалося під владою угорського володаря — трансільванського князя, Буковина — під зверхністю молдавського господаря. Обидва були васалами турецького султана. Зрозуміло, що чужі держави не дбали про інтереси та культуру українців.

Землі Кримського півострова й причорноморські степи перебували в складі Кримського ханства та, частково, Османської імперії. Тут кочували татари, ногайці й буджаки, теж васали турецького султана.

Значні території сучасної України знаходилися в смузі Великого Кордону — території, що розмежовувала християнський та мусульманський світи. Тут протягом XVI ст. формувалася й міцніла окрема територія козацької України. За допомогою шаблі й плуга її творили в родючих південних степах вільні люди — козаки. Вони не визнавали над собою нічиєї влади. Своє життя облаштовували за допомогою «козацького порядку» і «козацького присуду». Вільно живучи, обробляючи й захищаючи вільні землі, козацтво самим своїм існуванням показувало решті України, що українці можуть успішно господарювати без феодалів і здатні підтримувати суспільний порядок обраними з власного середовища суддями й урядовцями.

Національно-визвольний рух. Пригноблене становище спонукало наш народ до найрізноманітніших форм захисту. Це були й літературні твори, що відстоювали права й інтереси народу, і проповіді священиків, які підтримували народ і засуджували загарбників, і ряд повстань, і, нарешті, національно-визвольна війна. Національно-визвольний рух проявлявся і в прагненні народу захистити свою церкву, і в невмирущій вірі в неодмінне здобуття свободи в майбутньому.

Ви теж можете долучитися до числа учасників національно-визвольного руху. Адже одним з його проявів є збереження народом своєї історичної пам'яті. Тому вивчаючи історію, ми теж долучаємося до збереження пам'яті про наших предків-героїв, ми переймаємо від колишніх поколінь естафету захисту своєї культури й мови, відродження держави, зміцнення нашої Батьківщини.

Національно-визвольний рух — рух, що має на меті збереження національно-культурної, релігійної самобутності народу, звільнення від соціального й господарського гноблення, відродження незалежної держави — найкращого захисника національних інтересів.

Отже, закликаємо вас до участі в національно-визвольному русі — до наполегливої навчальної праці, наголошуємо — саме праці. Адже яким талановитим не був би учитель, без наполегливої праці учнів успіху не досягнути. Навчання завжди потребує спільних активних зусиль учителя та учнів. Сподіваємося, вашу співпрацю поєднає наш підручник.

Завдання та запитання

1. Розгляньте подані ілюстрації. До яких періодів історії України вони належать? Що їх об'єднує?

2. Назвіть хронологічні межі періоду історії України Нового часу.
3. До складу яких держав входили українські землі наприкінці XVI ст.? Знайдіть ці держави на мапі.
4. Дайте визначення терміна *національно-визвольний рух*.
5. Уважно ознайомтесь зі змістом підручника з історії України. Чому, на вашу думку, навчальний матеріал поділено на шість тем?

6. Подумайте, чому в різних країнах Європи та світу початок Нової доби пов'язують із різними історичними подіями.
7. Знайдіть у тексті докази на користь думки відомого українського історика В. Антоновича, який початок Нового часу для усієї Європи пов'язував з 1453 р.

8. Висловіть свої припущення з приводу того, що для України Новий час розпочався, на думку І. Лисяка-Рудницького, не в середині XV, а в другій половині XVI ст.
9. Знайдіть спільні ознаки національно-визвольного руху в минулі часи із захистом Батьківщини в наші дні.

ТЕМА 1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в XVI ст.

§ 1. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА в XVI ст.

Поміркуйте, чому в суспільстві люди займають різне становище. Завдяки яким характерним рисам вони можуть посідати найвищі посади в суспільстві?

1. Шляхта: князі, пани й дрібна шляхта

Українське суспільство XVI ст. нагадувало піраміду. Її верхню частину утворювала **шляхта** — привілейований стан, який вирішував спільні справи та захищав суспільство від ворогів. Шляхта поділялася на дрібну, середню та велику. Велику шляхту утворювали князі та пани.

На вершині піраміди перебували **князі** — нащадки давніх князівських династій: Острозькі, Четвертинські, Збараські, Вишневецькі та ін. Князі обіймали найвищі урядові посади, входили до складу великокняжої ради, воювали під власними хоругвами (прапорами), очолюючи власне військо. У своїх володіннях керували місцевим урядуванням, збирали податки, чинили суд. Самі ж князі підлягали лише суду великого князя.

Другу сходинку піраміди займали **пани** — нащадки колишніх бояр. Вони володіли спадковими землями — вотчинами й за багатствами змагалися з князями. До найвідоміших панських родин належали: Боговитини, Монтовти, Немиричі, Семашки, Сенюти, Хребтовичі та ін.

Найвпливовіші та найбагатші князі й пани отримали загальну назву **магнати**.

Герб князів
Острозьких. XIV ст.

Магнати (від латин. *magnatus* — багата, знатна людина) — великий землевласник, представник родової й багатой шляхти.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ наприкінці XV — у першій половині XVI ст.

	Південно-східна межа розселення українців у XV ст.		Перший відомий похід козаків у турецької володіння (1492 р.)
	Напрями татарських походів наприкінці XV — на початку XVI ст.		Заснування Хортицької фортеці Дмитром Вишневецьким (1555 р.)
	Українські землі, обезлюднені внаслідок нападів татар		Головні замки, зведені за наказом литовських князів на українських землях для захисту від татар
	Межа розселення українців на середину XVI ст.		Володіння Османської імперії (а) та її васалів (б)
	«Дике поле» — незаселені прикордонні території між литовськими та турецько-татарськими володіннями		Кордони держав на середину XVI ст.
	Напрями козацької колонізації		Східний кордон Священної Римської імперії німецької нації
	Бій козаків у складі польського війська з татарами в 1489 р. (перша згадка про козаків у писемних джерелах)		Укладення Люблінської унії між Польщею та Литвою про об'єднання в єдину державу — Річ Посполиту (1569 р.)

Основну частину панівної верхівки утворювала *середня та дрібна шляхта*. Більшість її представників походила від дружинників, дрібних чи збіднілих бояр Київської держави. Шляхтичі мали право носити зброю, успадковувати маєтки батьків. Однак у Великому князівстві Литовському вони мали менше прав, ніж бояри в Русі-Україні чи шляхтичі в Польщі. Великий князь міг відібрати маєток, якщо шляхтич відмовлявся від військової служби, участі в будівництві замків, мостів, постачанні для війська запряжених підвод, сплати податків.

Одяг магнатів
Великого князівства Литовського
XVI ст. Реконструкція

Панівне становище щодо народу шляхтичі закріпили в *Литовських статутах*¹. Вони мали право обирати й бути обраними до складу органів місцевого управління; обирати послів на сейм (шляхетський парламент). Шляхтичі вільно виїздили за кордон «для набуття ліпшого щастя або задля лицарських учинків». Їх не можна було арештувати чи позбавити маєтку без рішення суду. Шляхтичі мали право судити своїх підданих, що дуже виразно вказувало на їхнє панівне становище.

2. Становище непривілейованих груп населення

Як окрема суспільна група жило *міщанство*. Його верхівку утворював *патриціат* — багаті купці, цехові майстри та *бюргерство* — середні та дрібні крамарі, підмайстри, інші заможні міщани, які займали провідні позиції в міському господарстві й управлінні.

У низу міського життя знаходилися *плебеї (плебс)* — учні ремісників, ремісники-партачі, наймити, челядники та ін. Міщани залежних від феодалів міст платили грошові й натуральні податки, працювали на панських ланах, ремонтували дороги й мости, чистили стави, будували греблі тощо.

Такі великі міста, як Київ, Львів, Луцьк, мали право на самоврядування — магдебурзьке право. В українських містах XVI ст., що перебували під владою Польщі, становище української більшості мешканців різко погіршувалося. Винятком був Кам'янець-Подільський, де на рівних діяли три громади: українська, польська й вірменська.

Житло заможних міщан
XVI–XVII ст. Реконструкція

¹ *Литовські статуты* — кодекси правових норм, що діяли у Великому князівстві Литовському в XVI — першій половині XIX ст.

Святковий одяг
українських селян
XV–XVII ст.
Реконструкція

Основою й найнижчим станом соціальної піраміди було **селянство**. Щоб успішно вести господарство 5–10 димів-хат об'єднувалися у дворище. Кілька чи кільканадцять дворів утворювало сільську громаду. Вона обирала собі старшого (старця, тивуна чи отамана). Громада мала свої спільні ліси, пасовиська, сіножаті й рибні озера. Головне ж своє багатство — орні землі — розподіляла між дворищами. Громада платила податки, виконувала повинності, утримувала церкву та священика.

Кільканадцять громад утворювали волость, очолену обраним старцем. Зібрання волості називалися *вічем*, або *копою*. Тут вирішували спільні справи, проводили зібрання копного суду, на яких вирішували селянські суперечки, судили злочинців.

Протягом XVI ст. магнати й шляхтичі організовували міцні господарства. Вони захоплювали землі громад, а селян примушували відбувати панщину та сплачувати все більші данини та податки. Зростало число кріпаків. Остаточо кріпацтво було утверджене «артикулами» польського короля Генріха Валуа (1573) і Третім Литовським статутом (1588)¹. Відповідно до них тривалість панщини визначав пан; селянин не розпоряджався своїм майном, насамперед — землею; шляхтич мав право карати його за непослух на смерть; утікачів розшукували протягом 20 років.

Становище селян у різних регіонах було неоднаковим. У Галичині панщина досягала 5–6 днів на тиждень, на Київщині — 1–3 дні, але не від «димів», а від «дворища». У Східному Поділлі, у Центральній та Південній Київщині, на Лівобережжі селяни-новопоселенці користувалися слободами² і на цей час звільнялися від усіх повинностей.

Історичне джерело

Один із законів, що закріплював селян, «Волочна поміра» 1557 р., чітко визначав тривалість роботи на панщині: «...а до роботи приступати підданим, як сонце сходить, а зійти [з роботи], як заходить [сонце], а відпочинку тим, що з худобою роблять, перед обідом — година, у полудень — година, надвечір — година; а котрі пішо роблять, тим відпочинку в ті ж часи, але по півгодини має бути; ...а хто рано на роботу не вийде через запізнення, такий другого дня стільки ж часу, на скільки спізнився, відробити має».

Українське суспільство XVI ст. було добре організоване. Кожен стан і верства займали чітке місце в ієрархічній суспільній структурі. Підпорядкованість і відносини між суспільними складовими відображає запропонована таблиця.

¹ Перший Литовський статут затвердив у 1522 р. польський король Сигізмунд I; Другий Литовський статут Сигізмунда II Августа у 1569 р. прийняв Люблінський сейм.

² *Слобода* — поселення, яке на певний час звільнялося від податків.

Шляхта			
князі	пани	середня шляхта	дрібна шляхта
Духовенство			
«біле» духовенство		«чорне» духовенство	
Міщанство			
патриціат	бюргерство		плебс
Селянство			
селяни «похожі»		селяни «непохожі»	

- Невелику частину шляхти в XVI ст. називали «пани хоруговні». Кого саме так називали?
- Яку вагому ознаку становища селянства відображали назви «похожі» й «непохожі» селяни (назви утворено від слова «ходити»)?
- Поміркуйте, де в цій таблиці можна було б розмістити мешканців слобід.

3. Економічне життя в українських землях протягом XVI ст.

Сільське господарство зазнавало докорінних змін. Натуральне (природне) господарство насамперед у західноукраїнських землях і Правобережжі швидко замінювало товарне виробництво¹.

Прагнення продавати все більше сільськогосподарських товарів спонукало до удосконалення знарядь праці, запровадження трипільля, використання добрив, розширення посівів пшениці, технічних культур (льону, конопель) і городніх рослин. Значного поширення набули садівництво й бджільництво. У зв'язку зі зростанням у Європі попиту на робочу худобу в Україні все більше розводили волів і коней.

Історичний факт

Відомо, що вже в другій половині XV ст. лише через митницю в м. Перемишлі в країні Західної Європи з України щорічно переганяли майже 20 тис. волів. Потрібно мати на увазі, що на початку XVI ст. на українських землях діяло 11 митних округів з 37 митницями.

¹ *Товарне виробництво* — виробництво, підпорядковане якнайбільшому продажу товарів на ринку.

Водяне колесо.
XVII ст.

Значно поширилися виробництво поташу, селітри, солі, брусів і дощок. У виробництві все частіше використовували водяні двигуни на 1–2, а то й 11 коліс.

Провідні позиції в господарюванні займали феодалі. Протягом XV–XVI ст. їхні володіння швидко зростали. Число великих латифундій перевершило сотню.

Розвивалося й ремесло. На середину XVI ст. в українських містах Великого князівства Литовського налічувалося 150–200 ремісничих спеціальностей. Ремісники об'єднувалися в цехи. Розвиток ремесла й торгівлі сприяв зростанню міст і містечок. На середину XVI ст. в Київському, Волинському й Брацлавському воєводствах їх уже було майже 150.

4. Виникнення українського козацтва

На відміну від багатьох європейських суспільств до складу українського суспільства входив ще один стан — **козацтво**. Виникнення козацтва було зумовлене тим, що через Україну проходив Великий Кордон, який розділяв християнський і мусульманський світи.

Землі, що знаходилися вздовж Великого Кордону, перетворилися на Дике Поле — широкі й безлюдні степи, з густою мережею річок і величезними природними багатствами. З XV ст. степи стали джерелом нової смертельної загрози. Звідти на українські землі нападали турецькі й татарські загоны. Вони нищили й грабували, виловлювали людей, щоб продати в рабство. Протягом XV — середини XVII ст. з України було виведено 2–2,5 млн невольників.

М. Дерезус.
Ясир гонять

Оборона від нападників перетворилася на головну турботу Великого князівства Литовського. Для охорони степового кордону було відновлено Київський, укріплено Канівський, Черкаський, Вінницький, Брацлавський замки. Упродовж 50–70-х років XV ст. в широкій передстеповій смузі від р. Мурафи на Поділлі до р. Сули на Лівобережжі тисячі бояр-пнятичів отримали земельні наділи за умови, що нестимуть військову службу, споруджуватимуть та укріплюватимуть замки. Одночасно на прикордонну службу брали заможних селян і міщан. На цих родючих, але небезпечних землях кожен мешканець, щоб не стати легкою здобиччю ворога, мусив добре володіти зброєю.

Історичний факт

Як розповідав наприкінці XVI ст. австрійський посол **Еріх Ляссота**, кожний хлібороб, «їдучи в поле, вішає на плече рушницю, а до боку — і шаблю чи тесак: татари нападають дуже часто й спокою від них майже ніколи немає».

Із селян і міщан набирали так званих «слуг військових». «Слуги ординські» супроводжували послів і гінців. «Слуги путні» займалися кур'єрською службою й наглядали за шляхами. «Слуги замкові» несли службу в замках. «Слуги панцирні» стояли на варті поблизу замків чи в Дикому Полі.

Усі вони займалися військовою справою — справою вільних людей. Щоб підкреслити це, почали називати себе *козаками*, що тюркською мовою означає «вільна людина». На татарські напади й пограбування відповідали военними походами на ворожі кочовиська, улуси й фортеці. Ці походи в степ заради звільнення бранців і послаблення нападників називалися *козакуванням*.

Суперечності з прикордонними старостами. Поступово мешканці пристепової зони все більше потрапляли під владу прикордонних старост Вишневецьких, Острозьких, Дашковичів та ін. Організуючи захист південних рубежів, старости допускали й свавілля. Половинили козацьку здобич (хоча закон вимагав віддавати державі лише 1/8), занижували ціни на товари, відбирали угіддя, навіть приневолювали до панщини.

Не всі мешканці покордоння з цим мирилися. Багато міщан і служилих охоронців — боярів, слуг військових — ішли «на низ» за Дніпрові пороги — у край, що вбив природними багатствами та свободою.

Козаки-уходники. На багатих низових землях протягом весняно-осіннього сезону люди займалися уходництвом — рибними та мисливськими промислами, видобуванням солі. Уходники з весни напружено господарювали, а восени везли товари в прикордонні міста на продаж. Уже на початку XVI ст. на Запорозжі з'явилися перші зимівники (хутори), де козаки розводили худобу та коней, заводили пасіки. Для самозахисту уходники об'єднувалися в загони, очолювані отаманами, будували перші укріплення Січі («засіки», «городці», «острожки»), у яких на зиму залишали промислове приладдя й сторожу.

Показання селян. Із середини XVI ст. до козаків стали масово долучатися селяни. Одні тікали «на низ» від кріпацтва, інших на прикордонні землі, на «слободи», запрошували магнати й шляхтичі, звільняючи їх від будь-яких повинностей на 5–15 і навіть 30 років. Не бажаючи поневолення, селяни перед завершенням терміну «слобід» переходили на нові місця або проголошували себе козаками й не визнавали («не слухали») влади польських урядовців. На початку XVII ст. на сході Поділля, у Центральній та Південній Київщині, такі «непослушні» показані мешканці становили більшість населення.

С. Васильківський.
Запорожець. 1900-і роки

ТЕМА 1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в XVI ст.

До лав козацтва влилося чимало представників православного духовенства й дрібної православної шляхти. Не витримуючи свавілля магнатів, не бажаючи зрікатися батьківської віри, такі люди шукали порятунку та свободи на вільних землях. Маючи ґрунтовну освіту, досвід управління, вони ділилися своїми знаннями й світоглядом з основною масою козацтва.

Так козацтво перетворилося на силу, що на українській ділянці Великого Кордону захищала свій та сусідні народи. Одночасно козацтво власним прикладом засвідчило, що можна успішно господарювати без феодалів і підтримувати громадський порядок, обравши старшин із свого середовища.

СУСПІЛЬНІ ГРУПИ, ЩО ТВОРИЛИ КОЗАЦТВО

Завдання та запитання

- Використовуючи подану схему, дайте характеристику соціальної структури українського суспільства XVI ст.
- Охарактеризуйте стан господарства на українських землях у XVI ст. Визначте головну зміну, яка відбулася в економічному житті XVI ст.?
- Назвіть причини виникнення суспільних верств, з яких формувалося козацтво.

- Скориставшись словником підручника, пригадайте визначення понять «міський патриціат», «бюргерство», «плебс».
- Користуючись текстом підручника, дайте визначення поняттям: «добичники», «уходники», «покозачені селяни», «непослушні селяни».

- Уявіть себе селянином, якому загрожує покріпачення. Ваші дії? Поміркуйте, з яких причин селяни все-таки погоджувалися стати кріпаками.
- Розкрийте сутність впливу козаків на свідомість українського народу наприкінці XVI ст.?

- Поміркуйте, на яке місце в соціальній піраміді XVI ст. ви б поставили козаків. Чому козаків важко чи й неможливо включити в піраміду?
- Поясніть, чому українські шляхтичі Великого князівства Литовського заздрили становищу бояр колишньої Київської держави і своїх сучасників — польських шляхтичів.
- Скільки в середньому тривав робочий день селян у різні пори року (літо, зима)? Чому в документі (с. 13) нічого не згадується про платню селянам?

§ 2. ЛЮБЛІНЬСКА УНІЯ. ПІДПОРЯДКУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПОЛЬЩІ

Поміркуйте, з якою метою народи світу іноді створюють союзні держави. Чи допустиме насильство при створенні таких держав?

1. Передумови Люблінської унії

Завдяки включенню білоруських та українських князівств до складу Великого князівства Литовського воно на півтора століття перетворилося на могутню та найбільшу в Європі державу під назвою **Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське**. Проте з початку XVI ст. князівство почало занепадати. Йому все складніше було витримувати натиск агресивного східного сусіда — Московії — й одночасно захищати південні кордони від набігів з Кримського ханства.

Ф. Хогеберг. Люблін. 1572 р.

У 1558 р. між литовсько-руською державою та Московією розгорілася **Лівонська війна (1558–1583)**. Велике князівство Литовське втратило значну частину Прибалтики та Білорусі.

Поставши перед загрозою втрати державності, князівство звернулося за допомогою до Польщі. Це було цілком природно, адже союзницькі відносини з Польщею розвивалися з часів спільної боротьби з Тевтонським орденом. Ще в 1385 р. між Польщею та Литвою було укладено Кревську унію. Це була персональна унія. Дві держави продовжували жити незалежним життям, погодившись на спільну особу (персону) володаря. Той же самий монарх став одночасно і великим князем литовським, і польським королем. Однак, погодившись на персональну унію, литовські й руські політики ревно відстоювали незалежність власної держави.

З роками в князівстві було проведено ряд перетворень, які наблизили устрій Великого князівства Литовського до устрою Польського королівства. За польськими зразками князівство було поділено на воєводства, запроваджено шляхетські сеймики та суди, дещо розширено права шляхти.

Отримавши звернення про допомогу, польські політики пообіцяли її надати, але за дуже високу плату — Велике князівство Литовське мало злитися з Польським королівством у єдину державу. Князі й пани князівства не бажали поступатися власною державністю, а отже, і втратою особистого провідного становища в суспільстві. Протилежну позицію зайняли литовські та руські шляхтичі. Вони сподівалися, що об'єднання дасть їм змогу, по-перше, звільнитися від утисків з боку магнатів і посісти таке ж вагоме становище, яке мала у своїй державі польська шляхта. По-друге, польські й руські шляхтичі бажали

ТЕМА 1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в XVI ст.

позбутися обтяжливих військових повинностей, від яких польська корона вже давно звільнила свою шляхту.

Об'єднавчі настрої литовських і руських шляхтичів радо вітала польська політична верхівка. До активного просування на схід її підштовхували католицькі священики, які прагнули поширювати католицизм на все нові терени. Об'єднання також прагнули й польські шляхтичі. Їх вабили безкрайні родючі українські землі, цінність яких невпинно зростала разом із підвищенням попиту на сільськогосподарські товари та деревину в Європі.

Історичне джерело

Природні багатства України вабили польських шляхтичів так само, як європейських мореплавців заокеанські багатства. Це засвідчує опис України, зроблений у 90-х роках XVI ст.: «Україна — найбагатша частина Польської держави. Її поля такі ж прекрасні, як поля елісейські... В Україні така сила худоби, звірів, різних птахів, що можна подумати, ніби вона була батьківщиною Діани й Цецери. По її пасіках і бортях добувається стільки меду, що забуваєш про сицилійську Гелу і античний Гімет... Важко перелічити, скільки в ній рибних озер. Але нащо витрачати пишні слова, коли можна одним словом зазначити, що Україна це все одно, що земля обітована, яка тече медом і молоком. Хто тільки раз побував на Україні, той уже не може з нею розлучитись, бо вона тягне кожну людину, як магніт тягне залізо».

- Який магніт має на увазі польський автор? Які зміни в європейському господарстві посилювали дію цього магніту?

2. Люблінський сейм 1569 р.

10 січня 1569 р. польський король Сигізмунд II Август скликав у м. Люблін спільний польсько-литовський сейм¹.

Уже від початку його робота набула надзвичайно гострого характеру. Польська сторона наполягала на об'єднанні в єдину державу під одним володарем і спільним сеймом. У Великому князівстві Литовському мали залишитися лише свої суди й адміністративні органи, що виконуватимуть рішення короля та сейму єдиної держави. Литовсько-руські магнати виступали за рівноправний союз двох держав, за те, щоб і надалі кожна з держав зберігала свої вищі органи влади й незалежно проводила внутрішню політику.

Л. Крапах Молодший. Сигізмунд II Август. 1553 р.

Протестуючи проти тиску польської сторони, найвпливовіші литовсько-руські делегати в ніч на 1 березня таємно залишили м. Люблін. Вони сподівалися, що їхній несподіваний вчинок зірве роботу сейму. Проте польські делегати, опираючись на підтримку української шляхти, зажадали від короля приєднання до Польщі Підляшшя та Волині, а потім Київщини й Брацлавщини.

¹ Сейм — тодішній парламент, що представляв у Речі Посполитій владу шляхти й магнатів.

Руські та литовські магнати опинилися між двох вогнів. З одного боку, це були московські полки на східному кордоні, які загрожували повним знищенням держави. З іншого — проти них виступила більшість Люблінського сейму, у якій об'єдналися польські шляхта й магнати та русько-литовська шляхта.

Руські та литовські князі й пани змушені були повернутися до м. Любліна, щоб продовжити обговорення умов створення союзної держави. А 1 липня 1569 р. Люблінський сейм ухвалив акт, за яким на карті Європи з'явилася нова потужна держава — **Річ Посполита** (польськ. *Rzeczpospolita* — республіка).

Управління об'єднаною державою здійснював обраний на спільному польсько-литовському сеймі володар, який отримував титул короля польського та великого князя литовського. Шляхетство Польщі й Литви обирало єдиний сейм (парламент) — найвищий законодавчий орган держави. Річ Посполита здійснювала єдину зовнішню політику, скасувала митниці й запровадила єдину грошову одиницю — злотий.

Герб
Речі Посполитої

3. Права українських земель за умовами Люблінської унії

Інтереси українських земель на Люблінському сеймі представляли понад 30 поважних осіб — воєвод, каштелянів, старост, хорунжих, членів княжих родин і послів від шляхти. Вони відстоювали право Русі на збереження «давніх прав і вольностей». Князі домоглися, щоб на українських землях і надалі головним збірником законів залишався Литовський статут, нормами якого керувалися українські суди. Українська мова «на вічні часи» проголошувалася мовою державного спілкування. Усі документи з королівської канцелярії, що надходили в Україну, мали бути написані українською мовою. На територіях українських воєводств усі уряди мали надаватися лише місцевим мешканцям. Православній шляхті була гарантована рівність з католицькою в отриманні посад і почесностей.

На жаль, руські магнати не захищали державні права руських (українських) князівств у складі нової держави. Тому

Я. Матейко. Укладення Люблінської унії 1569 р. 1869 р.

• Опишіть настрої, зображених на картині людей. Чим викликані їхні емоції?

Річ Посполита — назва держави, що виникла влітку 1569 р. внаслідок об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського. Республіка (від латин. *res* — справа, *publicus* — народний) — протилежна монархії форма правління, при якій державні органи влади обирає народ.

ТЕМА 1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в XVI ст.

в документах Люблінського сейму ніде не було записано, що Україна-Русь є рівноправним партнером Польського королівства та Великого князівства Литовського. Це стало найголовнішою втратою України під час укладення Люблінської унії. Права України зводилися до прав українських князів — вільно урядувати у своїх князівствах.

Історичний факт

Із загальної чисельності населення Речі Посполитої (7,5 млн чоловік) українців було приблизно третина — майже 2 млн (усі статистичні дані цього періоду дуже приблизні). Поляки заселяли тільки 180 тис. кв. км, але становили майже половину її населення. Решту населення становили литовці, білоруси, євреї, німці та вірмени. Варто пам'ятати, що протягом XV — першої половини XVII ст. через напади українці втратили 2–2,5 млн убитими та взятими в яsir.

4. Суспільно-політичні зміни в українських землях після Люблінської унії

Укладення Люблінської унії розпочало в Україні добу польського воєнодарювання. Однією з найважливіх змін стала втрата тих засад української державності, які зберігалися у Великому князівстві Литовському. Не маючи держави, українська сторона не змогла наполягти на виконанні тих обіцянок, які були дані їй під час укладення унії.

Українські землі Підляшшя, Волині, Брацлавщини та Київщини ввійшли до складу Польського королівства. Разом із раніше завойованими територіями Галичини та Західного Поділля вони були поділені на шість воєводств: Руське (Львів), Белзьке (Белз), Волинське (Луцьк), Подільське (Кам'янець), Брацлавське (Брацлав), Київське (Київ).

Історичне джерело

Своєрідним маніфестом української делегації на Люблінському сеймі стала промова князя **Костянтина Вишневецького**. Захищаючи права України, він заявив: «Наголошуємо Вашій королівській милості, що ми погоджуємося [на створення Речі Посполитої. — Авт.] як люди вільні, свободні. Щоб ми не були понижені в нашій шляхетській гідності. Бо ми є нарід такий поштивий, що не відступимо першенства ніякому іншому народові на світі... Також, що ми різних релігій, особливо грецької, просимо, щоб нас через те не принижували й до іншої релігії не примушували».

- Поміркуйте, що було потрібно зробити українській делегації Люблінського сейму, щоб ця гідна заява не була порушена після смерті українських князів, пройнятих українським духом.

Отже, склалася суперечлива ситуація. З одного боку, більшість українців було об'єднано кордонами однієї держави, що сприяло формуванню почуття української єдності. З іншого боку — українські воєводства очолили призначені польським урядом воєводи, які зосередили у своїх руках усю місцеву владу.

Вони очолювали шляхетське ополчення, головували на сеймиках, наглядали за діяльністю судів. Керуючи українськими воєводствами, воєводи турбувалися інтересами Польської держави, а не України.

Після укладення Люблінської унії в Україні швидко загострювалися соціальні конфлікти між власниками маєтків та українським народом. Польський король отримав право надавати шляхтичам маєтки на українських землях. На Київщині, Брацлавщині та Лівобережжі з'явилися нові землевласники — польські шляхтичі, а разом з ними — нові побори, данини, повинності, панщина та кріпацтво. У відповідь усі українські верстви стали на захист своїх природних людських і господарських прав.

Уключення українських земель до складу Польського королівства сприяло поширенню на них впливу західної культури. Водночас Польська держава та католицька церква різко посилили наступ на українську культуру. Насамперед зазнавала тиску православна церква. Чим більше вона слабшала, тим менше турбувалася справами освіти, мови та звичаїв основ культури.

Тим часом життя вимагало від шляхтичів більших знань. Задовольняючи цю потребу, католицька церква засновувала єзуїтські¹ школи, колегіуми. Студенти могли здобути тут добру освіту, щоб потім навчатися в європейських університетах. Проте учителі-єзуїти, старанно навчаючи, прищеплювали дітям православних князів і шляхтичів нехоть до рідної мови, культури та віри батьків.

Під тиском чужої держави та церкви український народ опинився на межі «національної катастрофи» — на межі зникнення. Він утрачав економічно найсильніший, політично найвпливовіший, найосвіченіший стан, здатний зміцнювати народну самосвідомість, повести людей на захист своєї церкви, освіти й мови, а найголовніше — здатність боротися за власну державу.

Різне посилення господарського й релігійного гноблення, зневага до української мови й культури стали причиною того, що вже наприкінці XVI ст. український народ, очолений козацтвом, розпочав національно-визвольну боротьбу.

Завдання та запитання

1. Визначте історичні обставини, які зумовили процвітання, а потім занепад Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського?
2. Опишіть історичні передумови укладення Люблінської унії.
3. Поясніть, чому більшість русько-литовської шляхти не підтримала своїх магнатів, які в знак протесту покинули Люблінський сейм.

4. Які суспільно-політичні зміни відбулися на українських землях після 1569 р.? Які з них були корисними, а які загрозливими для українців?
5. У ході дебатов під час роботи Люблінського сейму лунали вислови: «Річ Посполита — неподільна цілісність»; «Річ Посполита — союз держав». Яка сторона була схильна до того чи іншого формулювання? Що воно для неї означало?
6. Покажіть на карті історичного атласу територіальні зміни, які відбулися внаслідок укладення Люблінської унії.

¹ *Езуїти* (від латин. *Jesus* — Ісус) — члени католицького чернечого ордену, заснованого в 1534 р.

ТЕМА 1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в XVI ст.

7. Аналізуючи розвиток подій під час Люблінського сейму, видатний український історик М. Грушевський сказав: «Прославлений пізніше як акт любові, братерства, пожертвування, насправді був ланцюгом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах, довершених тиском державної влади й тяжких політичних обставин».

Порівняйте ці слова з матеріалом параграфа. Які конкретні події доводять правдивість слів ученого?

8. Відомий польський історик XX ст. О. Халецький, описуючи враження поляків від київсько-подільських просторів України, сказав: «Братія шляхетська, побачивши перед собою родючі українські простори, думала передовсім не про Москву, не про козаків і татар, а про «нову здобич польського плуга»». Поміркуйте, що насамперед мали на меті польські шляхтичі, домагаючись створення єдиної Речі Посполитої, а які справи вважали другорядними.

9. Уявіть себе політичним консультантом князя К. Вишневецького. Що б ви сказали й зробили на захист прав України?

10. Укажіть ту вирішальну обставину, яка може привести народ до «національної катастрофи». Поміркуйте, чим треба запобігати «національній катастрофі».

§ 3. РЕЛІГІЯ В УКРАЇНІ XVI ст. БРАТСТВА

Яку роль в історії людства відіграли Відродження, гуманізм і Реформація?

1. Реформаційний рух в Україні

Україна завжди була складовою європейської цивілізації. Це яскраво проявилось в її релігійному житті XVI ст. У цей час чимало європейських країн охопив реформаційний рух. Учасники руху виступали за створення незалеж-

Р. Бойвін. Ж. Кальвін. 1562 р.

них від Риму національних церков, перекладу священних книг і ведення церковних відправ рідною мовою. Вимагали здешевлення й спрощення церковних обрядів, які б не ускладнювали спілкування людини з Богом.

Цей рух призвів до утворення нової течії в християнстві — **протестантизму**. Із середини XVI ст. ідеї Реформації та протестантизму поширили в Україні шляхетська та магнатська молодь, європейські ремісники, митці, учителі й лікарі, які поселялися в містах, маєтках шляхти.

Найвпливовішою серед протестантських церков в Україні була **кальвіністська**. Свою віру в Бога кальвіністи

Реформація (від латин. *reformatio* — перетворення, виправлення) — широкий антикатолицький рух в Європі XVI ст., пов'язаний із суспільними змінами Нового часу.

Протестантизм — нова течія в християнстві, що виникла в період Реформації в XVI ст., що виявилася в створенні нових церков (кальвіністської, лютеранської тощо).

пов'язували насамперед із Богом Отцем, заперечували ікони та всю зовнішню обрядовість, засуджували війни, смертну кару як гріховне посягання на образ Божий — людину. Протестантизм в Україні не став масовим. Селяни зберігали вірність батьківській, православній церкві, а протестантську називали *панською церквою*.

Незважаючи на це, Реформація справила значний вплив на розвиток української культури. Її ідеї пробудили православне духовенство. Воно замислилося над необхідністю оновлення своєї церкви. Православні діячі взялися за створення й друкування богословських творів. Вони почали використовувати в богослужінні переклади Святого Письма живою мовою народу. Так, у 1556–1561 рр. на руську мову було перекладене знамените Пересопницьке Євангеліє. Наслідком духовних зусиль священиків стало зародження нової української літературної мови.

2. Контрреформаційний рух в Україні

Заради свого захисту католицька церква організувала контрреформаційний рух. Його учасники порятують католицизму вбачали в перебудові й пристосуванні до нових настроїв та умов життя, протидії протестантизму й православ'ю.

Найдієвішим захисником католицької церкви став орден єзуїтів. Він згуртував навколо себе значні інтелектуальні сили. Їхніми головними засобами були написання й друкування книг, проголошення натхненних проповідей, переконування людей у приватних бесідах. Надзвичайно дієвими стали засновані єзуїтами школи й колегіуми, у яких молодь могла здобути добру освіту. Розгортанню діяльності єзуїтів в Україні посприяла Люблінська унія. Уже 1571 р. було відкрито єзуїтську колегію в м. Ярославлі (Галичина), а незабаром — у Львові, Кам'янці, Перемишлі, Острозі, Вінниці, Києві, Новгороді-Сіверському й інших містах.

Належати до ордену стало престижно. Його членами були відомі проповідники, організатори шкільництва, учені та письменники. Боротьбу з контрреформацією єзуїтам полегшувало те, що учасники реформаційного руху завжди виступали розрізнено. Багато людей, що стали протестантами, знову без підтримки поверталися до католицької церкви.

Легко долаючи реформаційні впливи на теренах Речі Посполитої, єзуїти все більше спрямовували свої зусилля проти православ'я. Той рівень освіти, який надавали єзуїтські навчальні заклади, приваблював українських магнатів і шляхтичів як з протестантських, так і православних сімей. До того ж їх випускники мали можливість поглиблювати освіту в європейських університетах. Але разом

Костел єзуїтів. м. Львів. Сучасне фото

ТЕМА 1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в XVI ст.

із знаннями педагога-єзуїта прищеплювали молодим людям зневагу до рідної культури та віри, усіляко переконували перейняти католицьку віру, польську культуру й мову.

Водночас діячі контрреформації активно переконували польських урядовців не допускати некатоліків до державної служби. Це позбавляло б останніх можливості здобувати освіту, знайти нових друзів, керувати суспільними справами й заслужити пошану та честь серед русинів, придбати майно. Коротше кажучи, рекомендували ставити українців перед вибором: або жити в злиднях і невігластві, або, змінивши віру та культуру, досягнути життєвого успіху.

Історичне джерело

Львівський архієпископ **Ян Порохницький** розповідав, що окатоличення та ополячення української шляхти відбувалося й шляхом одруження: «Коли траплялося, що була панна-одиначка з маєтністю або багата вдова, то королі своїх поляків-шляхтичів посиляли до Русі, допомагали їм своїми впливами. Одружуючись, вони наповнили Русь і запровадили віру правовірну католицьку, римську. Решту зробила пильність пастирів, так що й найбільші панове з Русі перейшли до єдності з римським костюлом, покинувши грецьку схизму».

- З яких міркувань українська знать змінювала віру?

3. Православні братства

Яскравим виявом українського національно-визвольного руху стали церковні **братства**. Вони існували в Україні з глибокої давнини, та особливо широко розгорнули діяльність з XVI ст. Авторитет братств піднявся завдяки ідеї Реформації про участь світських осіб в управлінні справами церкви.

Оскільки братства засновували при церквах, то це відобразилося в їхніх назвах: Львівське — Успенське, Віленське — Свято-Духівське, Луцьке — Чеснохресне, Київське — Богоявленське тощо.

У давнину братства опікувалися церквами, дбали про церковні будівлі та убрання, допомагали священикам; на свята влаштовували зібрання міщан. Особливо важливою була економічна взаємодопомога. Братства надавали позики своїм членам, рятували їх від боргів, запобігали продажу майна (особливо будинків) у чужі руки, засновували притулки для збіднілих, старих і кволих. Такі заходи сприяли зростанню популярності братств.

У XVI ст. під впливом реформаційних ідей братства поширили свою діяльність на культурне й політичне життя. Посилення національного гніту спонукало їх організовувати в містах оборону українського міщанства, виступати зі скаргами до міських магістратів на утискувачів, боротися за створення українських магістратів, висилати посольства до королів, шукати допомоги в шляхти й вельмож.

Братства — релігійно-громадські організації при православних (згодом і греко-католицьких) парафіях в Україні та Білорусі XVI–XIX ст., які захищали освітні, культурні, релігійні, господарські й політичні інтереси українських міщан.

Братства продовжували допомагати православній церкві. Під впливом реформаційних ідей вони надавали не лише матеріальну підтримку, а й сліdkували, щоб вище духовенство, не порушувало норми моралі, щоб священники старанно виконували свої обов'язки, беручи за це помірну платню, щоб в лави духовенства висвячували високоосвічених людей.

Долаючи байдужість, а то й відвертий спротив окремих єпископів, братства взялися за справи освіти й книгодрукування, про які православна церква все більше забувала. Однією з найважливіших своїх справ вони вважали заснування шкіл, оскільки вбачали головну причину занепаду українського народного культурного життя в недостатній освіті. Кожне братство засновувало при церкві школу. Таким чином мережа церковних братств доповнилася мережею українських освітніх закладів.

Київський братський монастир.

Листівка. 1913 р.

Історичне джерело

Відомий автор «Перестороги» **Іван (Йов) Борецький** убачав причини занепаду Русі-України і в нехтуванні справами освіти: «Вельми зашкодило державі те, що не вона могла поширити шкіл і наук усенародних і їх не фундувала, бо якщо науку мали б, то за несвідомістю своєю не прийшли б до такого занепаду».

- Чи справедливі ці слова щодо стану справ в освіті в будь-якому суспільстві, уключаючи й сучасне?

У Галичині чільне місце посіло Львівське братство. Воно налічувало 20–30 членів. Це були заможні люди. У 20-х роках XVI ст. вони виступили проти обмежень, які наклала на них міська влада. Львівське братство заклиало інші міські громади до заснування братств, і завдяки зусиллям українських купців і ремісників братська організація поширилася на Холмщині, Галичині, Волині, Поділлі, Київщині.

Історичне джерело

Мету братства київські братчики пояснювали так: «Братство називається, коли православні християни, які живуть серед чужовірців, серед ляхів, уніатів і проклятих еретиків, хочуть від них відлучитись і не мати нічого спільного з ними, а самі любов'ю єднуються, імена свої разом уписують і браттями називаються: а це для того, щоб твердіше й скоріше могли відперти противівірєння».

- Яку мету створення православних братств ставить на перше місце автор цих рядків? Які цілі створення братств можете додати ви?

До складу братств найчастіше входило кілька десятків людей, згуртованих задля спільної справи. Сходини братства відбувалися щонайменше раз на місяць. Раз на рік відбувалося загальне зібрання, на якому вибирали старшину (керівництво) — старших братів. Число братчиків збільшувалося за рахунок представників різних станів — міщан, духовництва, шляхти, селян, до того ж як чоловіків, так і жінок. Братства стали всестановими об'єднаннями. Так, у статуті Львівського братства зазначено, що членом може бути «чи міщанин, чи шляхтич, чи хто з посполитих людей всякого стану».

Братські організації підтримували дисципліну серед своїх членів. За кожну провину брат «платив кару» воском або мав відсидіти певний час на церковній дзвіниці. Так карали за пропуск, без поважної причини, сходин братства або похорону, за те, що «брат брата у братстві наганьбив» або казав негідні слова.

Братства посіли провідне місце в національно-релігійному житті. Вони усували негідних духовників, плекали освічених провідників і вчителів, наводили дисципліну в монастирях, засновували школи та бібліотеки, поширювали духовну літературу, піднімали громадянський дух, творили патріотичну атмосферу національного відродження.

4. Львівська братська школа

Найдавнішою *братською школою* в Україні була Львівська братська школа. Її заснували при Свято-Успенській церкві приблизно 1585 р. У школі навчалися переважно діти міських купців і ремісників. Молодші школярі опановували грамоту. Старші учні — спудеї — вивчали старослов'янську, грецьку й латинську мови, граматику, риторику, поетику та філософію. Зі старовинних мов у школі на перше місце ставили не латинську, а грецьку мову, що єднала Україну з давнім джерелом світової культури. Навчання мало переважно гуманітарний характер. Із каталогу шкільної бібліотеки видно, що учні читали

Ф. Ковалишин. Колишня будівля
Львівської братської школи.
1902 р.

класичних авторів: Арістотеля, Овідія, Вергілія, Валерія Максима та ін. Поряд з цим учні вивчали математику, астрономію та музику. Школа сприяла розвитку хорового співу й шкільного театру.

1592 р. Львівська братська школа отримала королівський привілей на право викладання семи вільних мистецтв, тобто школа довела, що знання, які отримують її учні, відповідають рівню знань, отриманих у єзуїтських і протестантських гімназіях. Тут викладали досвідчені вчителі. Так,

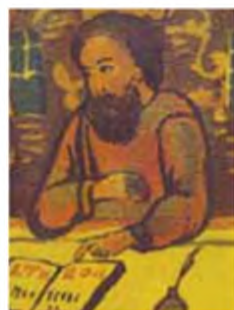
Братські школи — навчальні заклади в Україні та Білорусі наприкінці XVI–XVII ст., які організовувалися й утримувалися православними братствами.

грецької мови навчав архієпископ грек Арсеній, викладали відомі діячі української культури брати: Лаврентій і Стефан Зизанії-Тустановські, Іван Борецький, згодом — київський митрополит Йов Борецький.

Статут школи «Порядок шкільний» є визначною пам'яткою української педагогічної науки. У ньому зазначалося, що вчителі мали любити й навчати всіх дітей однаково. Він забороняв учителям ставитися до «вбогих учнів» гірше, ніж до синів багатих. У статуті наголошувалося, що «багатий над бідним у школі нічим не повинен бути вище, тільки самою наукою». Так само статут ставив однакові вимоги й до всіх учнів: повага до вчителів, старанність і працьовитість. Тільки кращі учні для заохочення мали право сидіти за першими партами. Заняття в братській школі розпочиналися о дев'ятій годині ранку. Після спільної молитви вчитель перевіряв домашнє завдання, а потім учні вивчали новий матеріал. Щоденно призначали чергових, які стежили за поведінкою школярів. «Порядок шкільний» передбачав і виховні бесіди з учнями: «У суботу дидакал повинен розмовляти з дітьми, учити їх страху божому і старанним юнацьким звичаям, як потрібно поводити себе в церкві, удома, доброчинність і сором берегти, висловлювати Богу та його святим честь і страх, рідним і дидакалам слухняність, усім покірність і повагу, самому собі чистоту і цнотливість».

Головним завданням школи була підготовка духівників, учителів і письменників, які словом усним і письмовим могли б прислужитися народові в «посполитій справі». Цієї мети Львівська братська школа зуміла досягнути.

Лаврентій Зизаній-Тустановський.
Мініатюра. XVIII ст.

Завдання та запитання

1. Перерахуйте потреби, які спонукали православні братства зосередити зусилля на мережі шкіл і друкарень?
2. Назвіть історичні обставини, які зумовили поширення ідей Реформації в Україні.

3. Серед книг бібліотеки Львівської братської школи були твори Арістотеля, Овідія, Вергілія, Валерія Максима. Знайдіть у довідниках, ким були ці історичні діячі. Про що свідчить такий добір авторів?
4. На чому зосередилися в Україні католицькі контрреформатори? Чим контрреформація в Україні відрізнялася від контрреформації в Західній Європі, Польщі?

5. Поясніть, як Реформація вплинула на розвиток національної культури.
6. Проаналізуйте напрями діяльності православних братств. Чому їх діяльність користувалася схваленням народу?

7. Перечитайте вимоги «Порядку шкільного» братської школи. Порівняйте його вимоги з вимогами вашої школи.
8. Уявіть себе черговим учнем братської школи. Опишіть свій день у школі.
9. Пригадайте визначення національно-визвольного руху й визначте ту роль, яку відіграли православні братства в його розгортанні.

ТЕМА 1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в XVI ст.

ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ на УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ у СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (XVI — перша половина XVII ст.)

Успенський собор
Києво-Печерської
лавири

Райони поширення віросповідань на території Речі Посполитої:

- католицизму
- православ'я
- протестантизму

Католицька церква

- Центри архієпископств
- Центри єпископств
- Межа Гнізненського і Львівського архієпископств

Православна церква

- Центри митрополій
- Центри архієпископств і єпископств
- Межа Київської митрополії в XVI ст.
- Мелі єпархій
- Східна межа єпархій, що в XV–XVI ст. відійшли до Московської митрополії; у XVII ст. на нетривалий час поверталися під зверність Київської митрополії

- Найважливіші православні церковні братства
- Найважливіші православні монастирі

- Берестейський церковний собор (жовтень 1596 р.); утворення греко-католицької (уніятської) церкви

- Православні єпархії, що прийняли Берестейську унію

- Резиденція Київського греко-католицького митрополита від 1596 р.

- Відновлення православної ієрархії на українських і білоруських землях (1620 р.)

- Кордони Речі Посполитої близько 1620 р.

- Кордони Речі Посполитої близько 1620 р.

- Кордони Речі Посполитої близько 1620 р.

- Кордони Речі Посполитої близько 1620 р.

- Кордони Речі Посполитої близько 1620 р.

- Кордони Речі Посполитої близько 1620 р.

- Кордони Речі Посполитої близько 1620 р.

Церковнослужитель

§ 4. ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ в другій половині XVI ст. БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ 1596 р.

Назвіть справи, якими в суспільстві займається церква. Поясніть, чому для суспільства дуже вагома духовна єдність.

1. Становище церкви

Українське православ'я другої половини XVI ст. перебувало в стані глибокого занепаду. Він був зумовлений кількома причинами. По-перше, православна церква втратила державну підтримку, на яку вона завжди опиралася в Київській державі та Великому князівстві Литовському, Руському та Жемайтійському. У Польській державі православ'я зазнавало дедалі більше утисків.

По-друге, православна українська церква не могла сподіватися й на підтримку історичного центру православ'я — Константинополя. Завойований турками-мусульманами, він не міг більше бути дієвим заступником для українських православних.

Тим часом славу Константинополя наполегливо перебирала на себе Московська митрополія. У 1589 р. її митрополит домогся титулу Патріарха Московського та всієї Русі. Формулювання «всієї Русі» дуже чітко виказувало зажерливі наміри Московського царства щодо України, її церкви та народу.

По-третє, серед православного духовенства тоді постійно скорочувалося число людей морально чистих, освічених, щиро відданих високій справі служіння Богу та громаді.

Найбільш згубно на священиків впливало право монарха призначати єпископів, як тоді казали: «подавати хліби духовні». Таким чином усі десять православних єпископів були повністю залежні від польського короля.

Над духовенством нижчого рівня тяжіла влада феодалів, на чийх землях стояли православні храми. Землевласники мали право патронату — право на власний розсуд призначати чи відсторонювати священиків. Це право перетворювалося на справжнє переслідування православних, якщо шляхтич змінював віру.

Такі порядки повністю суперечили звичаям православної церкви, за якими всі церковні служителі обиралися громадами, які спостерігали за духівниками в повсякденному житті та церкві й брали до уваги християнські чесноти, моральність, освіту кандидатів, відданість справі. Право ж «подання хлібів» і патронат землевласників давали можливість багатьом негідним пролазам нехтувати думкою релігійних громад, здобувати церковні посади, використовуючи зв'язки й гроші, улесливість і обман.

Резиденція константинопольських патріархів. Гравюра.
XV–XVI ст.

Історичний факт

Свої посади призначені «духівники» розглядали лише як засіб легкого збагачення. За висловами сучасників, вони були не святителями, а «сквернителами», яких «скоріше можна було зустріти в корчмі, аніж у церкві». Траплялося, що боротьба за єпископські кафедри переростала на справжню війну з облогами, штурмами, гарматними обстрілами. Нерідко єпископів, архимандритів притягали до суду за вбивства, розбої, насильство, двоєженство, роздавання церковних скарбів і маєностей родичам, збагачення за рахунок розпродажу церковної власності та святинь.

- Чим пояснити, що така поведінка в суспільних «верхах» проявляється й досі?

Таке підпорядкування світським властям вело до морального розкладу духівництва, його віддалення від свого народу. До цього додавалася й неосвіченість православних священників. Вона стала особливо помітною на тлі все активнішої діяльності ордену єзуїтів. Вони бралися за навчання дітей усіх віросповідань. Але разом з міцними знаннями поступово прищеплювали учням почуття відданості католицизму. Тому переважна більшість вихованців єзуїтів непомітно спольщувалася, зрікалася батьківської мови й віри, а потім свідомо переходила в католицизм.

Історичне джерело

Єзуїтське шкільництво, яке відривало дітей від рідних коренів, гостро критикували патріотичні українці. Ось що казав про навчання в єзуїтів волинський шляхтич у 20-і роки XVII ст.: «Аж ти дав сінка свого, дав до ...школи, а звелів до навчання ...єзуїтів. Аж вони там твого сінка русинка ошукали... Аж тепер і на віру свою святую правдивую яко пес щекає, і на тебе, батька, і на матір на свою, і на увесь рід свій, і віри, і язика свого многославного святого зрікається...»

- Від яких національних ознак часто відмовлялися учні єзуїтських шкіл? Які твори ви читали, де автори висміюють зречення своєї мови, традицій тощо?

Незважаючи на складні внутрішні та зовнішні обставини, не всі православні приречено й бездумно чекали на зникнення православ'я.

2. Розвиток полемічної літератури

Я. Матейко. Петро Скарга під час проповіді. 1864 р.

Посилюючи наступ на православ'я, католицька церква почала поширювати думки про його відсталість і некультурність. У 1577 р. єзуїт Петро Скарга опублікував книжку «Про єдність церкви Божої під єдиним пастирем». У ній він доводив, що православ'я перебуває в безнадійному становищі, оскільки «за допомогою слов'янської мови ніколи не можна пізнати істину». Нібито співчуваючи «обдуреному руському народові»,

єзуїт пропонував єдиний вихід — поєднання в унію з Римом. Але під поняттям «унія» П. Скарга проповідував не рівноправне існування двох однаково авторитетних церков, а відречення православних від своєї віри й навернення до католицизму.

Відверта зневага до православ'я й підступне витлумачення унії викликало справедливе обурення. Проте священики з низьким рівнем освіти не могли дати гідної відсічі єзуїтам і просто відмовчувалися.

Історичний факт

Коли єзуїти повели наступ на православне віровчення й успішно перемогли, православні або відмовчувалися, або, як похвалявся єзуїт П. Скарга, «не можуть нічого відповісти на його докази, заможні русини просто скуповували й палили його книгу».

- Які засоби, на вашу думку, припустимі для захисту віровчення, яке сповідуєш?

Ситуація змінилася, коли своє слово сказали православні церковні діячі, згуртовані навколо Острозької академії. Вони вступили з єзуїтами в богословську **полеміку**, тобто наукову інтелектуальну суперечку. Відтоді православні боролися проти єзуїтів не спаленням книжок, а логічними доказами викривали несправедливість, облудність пропозицій єзуїтів і обґрунтовували справедливість своїх поглядів.

Так виникла церковна полемічна література. Першою її ластівкою став видатний твір Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного» (1587).

Сильним поштовхом до нової хвилі полеміки стали рішення **Берестейських соборів 1596 р.** Уже наступного року вийшла друком праця Христофора Філалета «Апокрисис» (від грецьк. *apokrisis* — відповідь), спрямована проти Берестейської унії. Цей трактат і за змістом, і за обсягом (334 сторінки) перевершив усі полемічні твори того часу.

«Тренос» («Плач») Мелетія Смотрицького піднявся до такого рівня розв'язання несправедливої політики варшавського двору, що король наказав знищити тираж книжки, проте не встиг, її вже поширили між читачами.

Полемісти Захарія Копистенський у «Палінодії» та Іван Вишенський у «Посланнях» виступали проти втручання польського уряду в справи православної української церкви. Вони розглядали й питання соціальної несправедливості: нерівноправність, гноблення та визиск людини людиною, одного

Ф. Христофор. Титульна сторінка «Апокрисиса». Острозьк. 1598–1599 рр.

Полеміка (від грецьк. *polemikos* — войовничий, ворожий) — суперечка при обговоренні наукових, літературних, релігійних або інших питань.

Невідомий автор.
Мелетій Смотрицький. XVIII ст.

народу іншим. Ці теми особливо гостро звучать у творах І. Вишенського. Зокрема, у «Посланні до єпископів» він викриває вище духовенство як користолюбців, які забули Бога, а «на місцях святих лежачи, гроші збирають».

У ході релігійної полеміки було опубліковано 20–30 творів. Їх ретельно читали й обговорювали при дворах православних магнатів, у маєтках шляхтичів, на зборах братств. Ці твори захищали православ'я, закликали до розвитку освіти, шукали причини занепаду українства, пропонували шляхи його відродження. Тому читання й обговорення полемічних творів сприяли зміцненню самосвідомості українців.

3. Підготовка та проведення Берестейських соборів 1596 р.

Занепокоєне долею рідної церкви вище духовництво, православні шляхта та магнати дедалі більше схилилися до укладення унії між українською православною та католицькою церквами. Вони сподівалися на те, що рівноправний союз покладе край тиску католицької церкви, підтримуваної польською державою, дасть відсіч зазіханням Московського

Невідомий автор.
Захарія Копистенський. XVII ст.

патріархату, відновить авторитет православної церкви й повагу до єпископів, упровадить серед православних священиків порядок і дисципліну, підніме рівень освіти, зміцнить мораль духовників. Православну шляхту більше не обминатимуть при службових призначеннях, а міщан перестануть переслідувати в містах.

На жаль, польські можновладці не бажали надавати православній церкві рівного становища з католицькою. Об'єднання вони розуміли лише як навернення православних до католицизму.

Православні владика цілих п'ять років виношували плани реформування церкви й укладення унії з Римом і не втаємничували у свої наміри майже нікого з мирян. Улітку 1595 р. для укладення акту унії з Папою Римським Климентом VIII було відряджено двох найактивніших поборників унії єпископа Володимирського Іпатія Потія та єпископа Луцького Кирила Терлецького.

Ватикан пообіцяв задовольнити майже всі вимоги українського єпископату. Водночас Папа Римський не розглядав унію як об'єднання двох окремих церков, а як «примирення й навернення руських єпископів до католицької церкви» після «засудження і відкинення ересей, помилок і схизм».

Невідомий автор.
Іпатій Потій.
XVII ст.

Для того щоб затвердити й оголосити акт про укладення унії, підписаний українськими єпископами та Папою Римським, було оголошено про скликання **16 жовтня 1596 р. собору** в м. Бересті (нині м. Брест, Білорусь).

Звістка про скликання собору, який затверджуватиме унію, збурила українське суспільство. Воно розділилося на прихильників і противників унії. Головними причинами невдоволення унією стали: утаємниченість підготовки й ведення переговорів з Ватиканом та згода з поглядами Папи Римського щодо самої сутності унії.

Невідомий автор.
Кирило Терлецький.
1885 р.

Історичний факт

Запеклу агітацію проти унії очолив **Василь-Костянтин Острозький**. Він назвав єпископів-укладачів унії «вовками в овечій шкурі», які зрадили свою паству. Князь закликав протестантів виступити проти уряду Речі Посполитої і навіть заявив про готовність виставити для боротьби 15–20-тисячне військо.

- Поміркуйте, чому В.-К. Острозький усе-таки утримувався від застосування сили.

Василь-Костянтин Острозький. Портрет кінця XVI ст.

Усі події та заяви свідчили про те, що добровільного об'єднання церков не відбудеться. На призначений день до м. Береста прибули представники обох сторін. Україна й Білорусія ніколи ще не бачили таких велелюдних зборів духовенства, підтриманого представниками братств, міських громад і шляхтичами. Обидві сторони мали вигляд справжніх військових таборів. Навколо Береста стояли гармати й обози. На щастя, до збройного конфлікту не дійшло, але й згоди сторони теж не досягли.

Тому 18 жовтня відбулося відразу два собори. Прихильники унії за участю короля й представників Риму зібралися на собор у церкві Св. Миколая для проголошення унії з римською церквою. Противники унії зібралися на свій окремий собор, щоб засудити унію та єпископів-відступників.

Отже, Берестейська унія 1596 р. не принесла злагоди в релігійне життя України й не поєднала церкви. Навпаки, поряд із двома церквами — православною й католицькою — з'явилася третя — греко-католицька (уніатська). Рішення уніатського Берестейського собору король визнав, але водночас зневажив рішення

Медаль Папи Римського про відвідання Риму українськими єпископами

Собор — збори, з'їзд представників духовенства християнської церкви.

ТЕМА 1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в XVI ст.

православного Берестейського собору. Це означало, що король поставив православну церкву поза законом. Це стало причиною ворожнечі та взаємного ослаблення українських православних християн.

4. Утворення греко-католицької церкви

Затвердження попередньої згоди єпископів Іпатія Потія та Кирила Терлецького про укладення унії на умовах, запропонованих Папою Римським Климентом VIII, стало початком заснування греко-католицької церкви.

Нова церква погодилася на підпорядкування Папі Римському; визнала ряд католицьких догматів, включаючи й догмат про походження Святого Духа «від Отця та Сина», а не лише «від Отця», як це прийнято в православному богослів'ї.

Разом з тим уніатська церква зберегла від православ'я церковні обряди, свята, таїнства, особливості будівництва храмів, виготовлення іконостасів, манери церковного співу. Мовою богослужінь залишалася церковнослов'янська. Уніатським єпископам пообіцяли надати місця в сенаті (верхній палаті сейму Речі Посполитої).

Король Сигізмунд III рішуче підтримав уніатів і 15 грудня 1596 р. своїм універсалом затвердив рішення уніатського собору в м. Бересті. Греко-католицьке духовництво, як і католицьке, звільнялося від сплати податків. За прибічниками унії офіційно закріплювалися вищі церковні пости, монастирі та їхні маєтки. Шляхта уніатського віросповідання зрівнювалася з католицькою й отримувала право претендувати на всі державні посади.

Незважаючи на складні історичні обставини, уніатська церква, як і українська православна церква, зберегла українське національне обличчя. Проте боротьба, що розгорнулася між ними, завдала багато шкоди нашим співвітчизникам та Батьківщині.

Завдання та запитання

1. Назвіть внутрішньо- та зовнішньополітичні обставини послаблення православної церкви в Україні.
2. Перерахуйте чинники, які зумовили виникнення української полемічної літератури.
3. Як позначилися право «подання хлібів духовних» і право патронату землевласників опікуватися справами церкви на стані української православної церкви?
4. Порівняйте становище греко-католицької та православної церков одразу ж після Берестейських соборів.

5. Визначте обставини, які спонукали українських і білоруських єпископів розпочати перемовини про укладення унії з католицькою церквою.
6. Відтворіть історичну картину підготовки та проведення соборів у м. Бересті в 1596 р.
7. Чому дії єпископів, які погодилися на унію, викликали незгоду православних?
8. Доведіть, що питання, які порушували найвидатніші українські полемісти, мали тісний зв'язок із життям українського суспільства.

9. Визначте роль полемічної літератури в розгортанні національно-визвольного руху.
10. Поміркуйте над історичними уроками Берестейських соборів 1596 р. і поясніть, чому українці не зуміли досягнути згоди.

§ 5. ЗАСНУВАННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Пригадайте, про що писав М. Гоголь у повісті «Тарас Бульба» і доповніть текст на місці крапок: «Так ось вона, ...! Ось те гніздо, звідки вилітають усі ті горді й дужі, як леви! Ось звідки розливається воля й козацтво на всю Україну!»

1. Виникнення Запорозької Січі

Початки Запорозької Січі слід шукати в сторожових постах: січах і засіках, острогах і острожках, городках і городцях, які споруджували мешканці прикордонної смуги в «нічийних степах» Великого Кордону. Їх споруджували на-самперед ватаги козаків-уходників, щоб захистити себе від татарських чамбулів, які снували степами в пошуках здобичі. Узимку в укріпленнях зберігали човни, сіті — усіляке знаряддя для рибного, мисливського й інших промислів. Там же на зиму «для сторожі» залишалося кілька сотень козаків, озброєних навіть гарматами. Так для значної частини уходників козакування перетворювалося на постійну справу.

Роль постійної сторожі найчастіше відігравали бояри, котрі не отримали документи на шляхетство, слуги військові, драби (наймані воїни-піхотинці) — усі ті військові, які не бажали коритися свавільним прикордонним старостам і відступили за Дніпрові пороги (скелі, які виступали з води й перешкоджали судноплавству). Козаків, що постійно мешкали за порогами, «на низу», назвали **низовими козаками**.

Використовуючи перші засіки, козаки розширювали й військовий промисел — добичництво. Вони часто здійснювали походи за здобиччю на татарські улуси, водночас рятуючи з неволі співвітчизників. Своїми сміливими діями козаки стримували турецько-татарський наступ на Україну.

Коли низове козацтво перетворилося на помітну військову силу, на нього все більшу увагу стали звертати прикордонні старости. У литовського

С. Васильківський.
Запорожець. 1890 р.

Запорозька Січ — козацька фортеця за Дніпровими порогами, політичний, адміністративний і духовний центр козацької республіки — Війська Запорозького (Низового); форпост боротьби з турецькою і татарською загрозою.

Низове козацтво — козацьке товариство, що сформувалося й постійно мешкало «на низу» дніпрові течії, за порогами. Синонімічні назви: *запорожці, січовики*.

ТЕМА 1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в XVI ст.

уряду визріли проекти побудувати нижче від порогів міцну фортецю та найняти низових козаків на державну прикордонну службу.

Цю ідею втілював у життя князь Дмитро Вишневецький (Байда). На о. Мала Хортиця він спорудив фортецю. Вона простояла лише три роки (1555–1557), але справила значний вплив на свідомість козаків. Ідея створення низової твердині припала їм до душі. У 60-х роках XVI ст. на о. Томаківка вони спорудили власне укріплення, що отримало назву **Запорозька Січ**.

Січову фортецю козаки захищали глибоким ровом, оточували високим валом. На його вершині встановлювали дерев'яний частокіл, споруджували високі сторожові вежі з бійницями для гармат. Добре укріплювали вхідні ворота та вихід до річки.

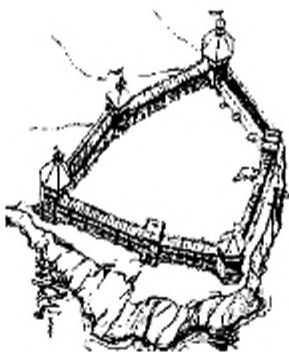
Центром Січі був майдан із церквою. Навколо майдану стояли видовжені приміщення — курені, у яких жили рядові січовики. У менших помешканнях жили кошовий отаман, січова старшина. Поряд знаходилася канцелярія, а трохи далі — комори, арсенали, ремісничі майстерні й крамниці. Слово *курін* означало й військову одиницю. У XVI ст. нараховувалося сім куренів, у яких мешкали, як правило, козаки-земляки — вихідці з однієї чи сусідніх місцевостей. Їх очолювали курінні отамани.

Землі Війська Запорозького поділялися на паланки. Це турецьке слово *фортеця* у запорожців означало і фортецю, і територію, що прилягала до неї, й адміністрацію, яка здійснювала управління на цій території. Чисельність козаків у Січі рідко коли перевищувала кілька тисяч. Основна частина запорожців проживала за межами фортеці, у зимівниках. Усі козаки збиралися разом лише для виборів старшини або підготовки до воєнного походу. Тоді невеликий загін січовиків перетворювався на багатотисячну армію.

Історичний факт

Запорозька Січ протягом 60-х років XVI ст. до 1593 р. знаходилася на о. Томаківка, у 1593–1638 рр. — на о. Базавлук, у 1639–1652 — на мисі Микитин Ріг, у 1652–1709 — на р. Чортомлик, у 1709–1711, 1730–1734 — на р. Кам'янці; 1711–1728 — в урочищі Олешки на березі Дніпровського лиману, 1734–1775 рр. — на р. Підпільній (Нова Січ).

Замок-фортеця на о. Мала Хортиця. Реконструкція

Музей Хортиця

Переважає більшість січей знаходилася в місцевості Великий Луг — території завдовжки майже 100 км і завширшки 20 км, що простягнулася вздовж Дніпра нижче Хортиці. Плавні, порослі лісом, численні луки, помережані протоками, річковими озерами й болотами, були населені зайцями, лисицями, оленями, дикими свиньми, куницями й вовками. Він був одним із давніх осередків козацьких промислів. Тому «батько» Великий Луг став символом вольності запорожців.

2. Дмитро Вишневецький (Байда)

Князь Дмитро Вишневецький (Байда) (? — 1563) — один із перших гетьманів у історії українського козацтва. Брав активну участь в боротьбі проти Османської імперії та Кримського ханства. Від 1540-х років обіймав посаду черкаського й канівського прикордонного старости, опирався у своїй діяльності на запорозьке козацтво. У 1555 р. керував спорудженням фортеці на о. Мала Хортиця, звідки здійснив ряд успішних походів на турецькі фортеці Очаків, Іслам-Кермен та ін.

На початку 1557 р. кримський хан провів спільний похід кримських татар, ногайців, турецьких і молдовських військ проти Д. Вишневецького. Хортиця витримала 24-денний штурм ворогів. Отримавши значну допомогу султана, хан того ж року прийшов знову. Князь змушений був відступити. У наступні роки здійснював походи під неприступну турецьку фортецю Азов, воював у пониззі Дону, під Керчу.

У 1563 р. Д. Вишневецький очолив військовий похід до Молдови. В одній із битв, отримавши поранення, потрапив у полон і був привезений до Стамбула. Султан запропонував князю перейти до нього на службу, але Байда відмовився і був страчений. У пам'яті українського народу він назавжди залишився героєм-захисником.

Невідомий художник. Князь Дмитро Вишневецький (Байда). Перша половина XVIII ст.

Малиновий одяг Байди на портреті — не випадковість. Особистий штандарт князя: на гарячому малиновому тлі срібний хрест, золоті півмісяць і зірка супроводжував козаків у багатьох успішних походах і боях. Тому малиновий прапор став однією з традицій козацтва.

Історичне джерело

Обставини смерті Байди-Вишневецького сучасник князя польський хроніст **Мартин Бельський** описує так: «Вишневецький і П'ясецький (інший полонений) були скинуті з вежі на гаки, умуровані в стіну, біля морської затоки на шляху з Константинополя до Галати. П'ясецький помер одразу, а Вишневецький, зачепившись ребром за гак, ще прожив три дні, поки турки не вбили його з луків за те, що лаяв їхню віру».

- Пригадайте відому пісню про козака Байду. Чи відповідає розповідь хроніста змісту пісні? Про що це може свідчити?

3. Життя та побут козаків

Від початків виникнення козацтва його життя та побут визначалися трьома чинниками: православною вірою, бойовою звитягою та старанною працею. Термін «козацька вольниця» означав не всюдозволеність, а вільне сповідання православ'я, повагу до національного ества, природне право боронити власні гідність і життя, а також повну свободу господарювання.

Православна віра. Незмінним правилом низового товариства була щоденна молитва (вранішня, вечірня, перед початком важливої справи та вживанням їжі). У кожному курені на почесному місці були святі ікони й лампадка. Центральним місцем на Січі була церква Покрови Пресвятої Богородиці. Перед далекими й небезпечними походами козаки, за звичаєм, спокутували й висповідувалися в гріхах, щиро молилися, інакше на «неочищеного» козака в похід чекала невідворотна Божа кара.

Січовики були єдиним товариством — братством. Часто між ними встановлювалися побратимські стосунки. Козаки свято берегли пам'ять про загиблих товаришів, свідченням чого є козацькі могили, які й досі височать над українськими степами й полями.

Історичний факт

Як писав французький історик XVIII ст. **Жан-Батист Шерер**, «запорозькі й українські козаки мали звичай насипати кургани, або пагорби, щоб ховати в них тих, хто відзначився мужністю і хоробрістю. І якщо хтось загинув у бою за батьківщину, то йому споруджують такий самий мавзолей, навіть коли його тіло не було знайдене».

Вимоги до членів січової громади. Січовим товаришем міг стати кожен православний. Іновірці мусили охреститися. Новоприбульцям давали влучні прізвиська, які нерідко ставали козацькими прізвищами. Прізвисько відображало якусь зовнішню прикмету людини чи рису характеру: Бабак, Ворона, Лисиця, Корж, Часник, Загубиколесо, Сторчмаvus, Неридайзамноюмати, Непийвода, Півторакожуха тощо.

Разом з тим козаки залишали незмінними свої імена, оскільки ті, уважалось, ріднили козака з ангелом-охоронцем. Саме з цим повір'ям був пов'язаний звичай носити довгий чуб-оселедець. Козаки вірили, що він потрібний, аби під час битви ангелові було зручніше витягувати на небо душу загиблого.

Ю. Брандт.
Біля криниці. 1884 р.

Необхідною вимогою вступу до січового товариства представників інших народів було вивчення ними української «природної» мови та звичаїв.

Обов'язковою умовою перебування на Січі був високоморальний аскетичний спосіб життя. Ця вимога стосувалася й

ставлення січовиків до жінок. Городовим козакам, які проживали в містах і селах, підвладних уряду, козакам-«сидням» чи «гніздукам», що господарювали в зимівниках, дозволялося мати сім'ю. Проте перебування жінок у січовій фортеці не допускалося ні за яких обставин.

На Січі діяла військова школа, різновид кадетської школи, приблизно для 150 дітей та юнаків.

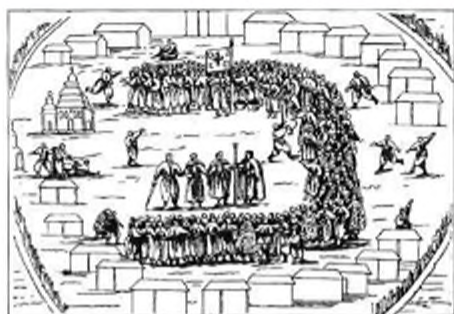
У час між походами досвідчені січовики займалися різноманітними господарськими справами, ремонтом зброї та наполегливими тренуваннями.

Вирішення громадських і військових справ. Вирішення справ січовим товариством засвідчує, що Січ була *козацькою республікою*.

Найважливіші зі справ: вибори старшин, прийом іноземних послів, оголошення бойового походу, розподіл угідь тощо, розглядала й вирішувала загальна січова рада (Коло, козацьке Коло).

Ради скликалися за потребою, але найголовніші й найурочистіші відбувалися на Різдво, Великдень і Покрову. Після церковної служби, розговівшись, козаки шикувалися на майдані, вітали старшин, а ті вклонялися товариству. Рішення приймали не голосуванням, а вигуками, підкиданням шапок. Найважливіші моменти ради супроводжувалися пострілами з гармат чи мушкетів, звуками сурм і литавр.

Для вирішення поточних військових, адміністративних, господарських, судових справ січова рада обирала терміном на один рік Кіш — центральний орган управління Запорозької Січі — і кошового отамана, який зосереджував у своїх руках владу та проводив внутрішню та зовнішню політику Запорозжя.

Т. Калинський. Козацька рада на Січі.
Гравюра. Кінець XVIII ст.

Історичне джерело

Обрання кошового описав французький інженер **Гійом Левассер де Боплан**: «Коли зберуться всі старі полковники й старі козаки, які користуються серед них пошаною, кожен із них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає... якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча [додає, що] недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити як усім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плеще в долоні, вигукуючи: «Слава! Слава!» Потім усі, один за одним, відповідно до свого рангу, ідуть уклонитися йому».

- Який порядок, відомий ще з античних часів, узятий за основу процедури обрання кошового в Запорозькій Січі?

Козацька республіка — міжнародно визнана назва Запорозької Січі, з огляду на прийняту козацьким товариством форму правління, вирішення спільних справ.

Ю. Брандт. Повернення переможців. Козак з прапором. XIX ст.

Ганебний стовп на Січі.
Реконструкція

За значні правопорушення винуватців на певний час приковували до ганебного стовпа або гармати на майдані для осуду співтовариством. Такої кари зазнавали ті, хто проявив непокору чи зневагу до старшини, не повернув борг тощо. За незначні провини порушників шмагали нагаями й тут же відпускали.

Разом із кошовим отаманом обирали суддю, осавула, писаря й курінних отаманів. Усім урядовцям вручали **клеїноди** — символи старшинської влади.

Вагоме місце займала почесна когорта «отаманії» «батьків», «сивовусих дідів», «знатних радців» — колишніх запорозьких старшин. Це були моральні «стовпи» усього низового війська, носії його переказів і звичаїв, найавторитетніші порадики запорозького братства.

Оскільки Кіш Запорозької Січі управляв територією, що в XVIII ст. сягала розмірів острівної Англії, на допомогу військовим старшинам обирали «військових служителів» — довбиша, гармаша, товмача, кантаржія, шафаря, канцеляристів, шкільного отамана. Кожна паланка обирала паланкового полковника та паланкових старшин.

З огляду на те, що в Запорозькій Січі всі громадські й військові справи вирішували усім козацьким товариством, самі козаки, а також європейські держави та політики визнавали Запорожжя як козацьку республіку.

Правова система Запорожжя. У Запорозькій Січі діяло самобутнє козацьке право. Воно поєднало звичаєве право, елементи магдебурзького права й вимоги Литовських статутів.

Найважчими злочинами вважали зраду, порушення військової дисципліни, крадіжку майна. За це карали розстрілом, побиттям киями до смерті.

Завдання та запитання

1. Розкажіть, як частина мешканців українського відрізка Великого Кордону зайнялися козакуванням як постійною справою.
2. Як виникла ідея створення Запорозької Січі — постійної міцної фортеці низових козаків?

Клейноди (від нім. *kleinod* — скарб, дорогоцінність) — дорогоцінні символи самоврядності Запорозької Січі (корогва, литаври, сурми, гармати) та старшинської влади: булава і бунчук кошового отамана, пернач полковника, срібна печатка та каламар писаря, палиця судді, оздоблена срібними кільцями й срібним круглим навершям.

3. Скориставшись словником, з'ясуйте, якими справами на Січі займалися до-
вбиш, гармаш, товмач, кантаржій, шафар.

4. Порівняйте козацькі промисли «уходництво» і «добичництво».

5. У яких значеннях використовувалося слово *курін*, *паланка*?

6. Що вкладалося в поняття «козацька вольниця»?

7. Змалюйте історичний портрет Д. Вишневецького (Байди).

8. Визначте місце, яке займала православна віра в житті козаків.

9. Доведіть, що Запорозька Січ була козацькою республікою.

10. Яких вимог і правових норм ви мали б дотримуватися, якби забажали вступити до січового товариства?

§ 6. КОЗАЦТВО другої половини XVI ст. ПОЧАТОК ЗБРОЙНОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Як виявляли соціальний протест підвладні стани в Європі другої половини XV —
першої половини XVI ст.?

1. Козацьке військове мистецтво

Військове мистецтво козаків пов'язане з тими жорсткими умовами, у яких знаходилося Військо Запорозьке. З одного боку, козаки жили в стані постійної бойової готовності до відсічі нападу кочівників, з іншого — не могли сподіватися на підтримку держави.

Особливості козацького війська.

Українське козацтво не ділилося на окремі роди військ. Козак був різностороннім вояком. Він, зазвичай, володів усіма способами ведення бою, вогнепальною та холодною зброєю. Запорозька Січ виникла й розвивалася на теренах, де в бойових діях брали участь переважно озброєні вершники. Однак козацтво не мало достатньо коштів для утримання чисельної кінноти. Тому козаки виробляли власні бойові прийоми, щоб урівноважити свої можливості з ворожими.

Ударну силу козацького війська становила піхота. Бойового успіху вона досягала або за рахунок раптової атаки, або веденням щільного рушнично-гарматного вогню. Тоді козаки пикувалися в три шеренги. Стріляла прицільно тільки перша шеренга, друга передавала зброю, заряджену третьою шеренгою.

Козацька зброя XVII ст.:

1, 2 — шаблі;

3 — кремінна рушниця
(Туреччина XVI–XVII ст.);

4, 5 — порохівниця;

6 — ожига — козацька гармата

Ю. Брандт. Застава над Дніпром.
1878 р.

• Яким був основний вид озброєння в козаків?

До речі, у Європі до Тридцятилітньої війни включно стрільці вважалися допоміжними частинами, які шикувалися в 4–6 шеренг. У козаків вогнепальна зброя застосовувалася як основна. Це були рушниці, аркебузи, мушкети, гаківниці, яничарки тощо, а кіннотники мали ще й пістолі-бандольєти. Водночас козаки вправно володіли шаблями й списами, стріляли з луків, прикриваючи мушкетерів, поки ті перезаряджали зброю.

Легка кіннота використовувалася як допоміжне військо. На неї покладалися

розвідка, переслідування, рейди в тили ворога, *флангові* атаки (тобто атаки в край, бік бойового розташування противника), заманювання ворога в пастки.

Під час атаки застосовувалася *лава* — наступ півколом, що давало можливість вести бойові дії проти ворога не лише з фронту, а й охоплювати його з флангів і заходити в тил.

Козацьке військо бездоганно володіло *саперною справою*. Козаки вміли швидко та якісно будувати міцні земляні укріплення безпосередньо під час бою. З огляду на чисельну перевагу ворога це часто було питанням життя чи смерті. Польські та європейські наймані інженери не приховували свого захоплення цим умінням.

Використання «рухомих» таборів. Ведучи воєнні дії в зоні степу й лісостепу, козаки застосовували особливий спосіб утворення табору з возів. Це було чотирикутне «рухоме» укріплення, що складалося з кількох рядів возів, зчеплених між собою. Усередині такої «рухомої» фортеці розміщувалися козаки. За потреби вози засипали землею або вкопували в ґрунт, створюючи оборонний вал. Довкола для швидкого й непомітного переміщення козаки копали шанці (окопи), готували для ворога пастки — «вовчі ями».

Добре налагодженими були *сторожова й розвідувальна служби*. Запорожці створили оригінальну сигналізацію. Вона складалася з «маяків», або «фігур», які утворювали своєрідний світловий телеграф. Щойно помітивши ворога, козаки запалювали перший маяк, що стояв на кордоні, за ним починав диміти другий, третій... Чорний густий дим у небі попереджав населення про наближення нападників.

Історичне джерело

Французький інженер-фортифікатор **Г. де Боплан** засвідчував, що 500 татар не наважувались атакувати 50–60 козаків, які йшли під прикриттям табору, а 100 козаків, захищаючись табором, успішно відбивалися від тисячі поляків. Під час захоплення ворожих фортець козаки вдавалися до штурму. Якщо ж зазнавали невдачі, приступали до облоги, здійснювали підкопи під стіни й закладали міни. Навпроти ворожих стін насипали ще вищі вали й звідти успішно знекровлювали ворога.

- Порівняйте, що було спільного в тактиці чеських «таборитів» та українських козаків у бойових діях.

Військово-морське мистецтво. Запорозькі козаки зарекомендували себе як славні моряки. Вони будували човни-чайки на 20–30 чи на 50–70 вояків. На великих установлювали 4–6 гармат, на малих — 1–2. До бортів прикріплювали пояси з очерету, які під час бурі утримували човни на хвилях, як поплавки, а в бою слугували додатковим захистом від ворожих ядер і куль.

У відкритому морі козаки намагалися наблизитися до ворога непомітно або вночі, або вдень з боку сонця. Відтак вони брали вороже судно на бордаж¹. У морських битвах козаки сміливо атакували як окремі кораблі, так і цілі турецькі флотилії, часто здобуваючи перемогу.

А. Сластін. Запорозькі на чайках нападають на турецьку галеру. 1900 р.

• Як ви думаєте, чому козаки назвали свій човен «чайкою»?

Історичне джерело

Італієць **Гамберіні** в 1584 р. писав про різнобічну військову підготовку козаків: «З козаків можна зібрати 14–15 тис. добірного, добре озброєного війська, жадного більше слави, ніж наживи, готового на всяку небезпеку. Їхня зброя — шаблі та рушниця, яких у них ніколи не бракує. Добрі вони до війни пішої і кінної... дають собі добре раду на морі. Мають усякі човни й на них ходять у походи на чорноморські землі».

- Про яку рису характеру козаків-українців свідчать слова Гамберіні: «...війська, жадного більше слави, ніж наживи, готового на всяку небезпеку»?

2. Утворення реєстрового козацтва

Наприкінці 60-х років XVI ст. уряд Речі Посполитої звернувся до планів створення козацьких прикордонних сил. 5 червня 1572 р. польський король Сигізмунд II Август підтвердив набрання 300 козаків на державну службу.

Прийнятих на державну службу записували до реєстру (списку). Звідси й виникла назва **реєстрові козаки**. Відтоді козаками офіційно визнавалися лише ті, хто був занесений до реєстру. Польський король Стефан Баторій в 1576 р. на знак офіційного визнання реєстрового козацького війська вручив йому дорогоцінні військові клейноди: корогву, бунчук, булаву та печатку з гербом, де зображений козак з мушкетом.

Реєстрові козаки.
Реконструкція І. Дзися. 2012 р.

Реєстрові козаки — уключені до реєстру, визнані польською владою козаки, яких приймали для несення прикордонної служби.

¹ **Абордаж** — старовинний спосіб морського бою — зближення з ворожим кораблем і зчеплення з ним для рукопашного бою.

А. Сластіон. Проводи на Січ. 1898 р.

Реєстровики — козацька старшина й заможне козацтво — володіла селами й хуторами, різними промислами, водяними млинами, корчмами. Становище рядових реєстровиків було складним. Обов'язок відбувати військову службу власним коштом, виступати в похід із власним конем, зброєю та військовим спорядженням вимагав від реєстрових козаків значних витрат.

Реєстрове козацтво дуже болісно сприймало релігійні утиски земляків і рідних, тому брало участь у національно-визвольному русі.

Реєстровики підлягали управлінню своїх командирів, звільнялися з-під влади феодалів, старост і воєвод, міських магістратів. Вони не сплачували податки, мали право власності на землю, могли вільно вести різні промисли й торгувати. За службу одержували грошове утримання з державної скарбниці.

Соціальний і майновий стан реєстрових козаків був дуже різним. Верхівка

3. Повстання 1591–1596 рр.

Уключення українських земель до складу Польського королівства, згідно з умовами Люблінської унії, призвело до посилення феодалного та національного гноблення. Пани отримали повну владу над селянами. Їхні судові вирoki не міг скасувати навіть король. Зросла тривалість панщини, запроваджувалися нові натуральні й грошові повинності, визиск шляхтичів не мав меж.

У містах від постійних утисків потерпали українські купці й ремісники. Магдебурзьке право поширювалося лише на католиків. Посади в міському самоврядуванні зосередилися в руках поляків і німців.

Різно погіршилося становище православ'я. Польська держава рішуче відмовляла православній церкві в праві на існування. Наступ католицької церкви, який українці сприйняли як «зневагу, погорду й знущання на кожному кроці», викликав могутній усенародний опір.

За таких умов Запорозька Січ перетворювалася на твердиню національно-визвольного руху проти національно-релігійного гніту та кріпосницьких порядків. Утікачі з городової України поповнювали лави запорожців, поширювали на Січі антипольські й антикатолицькі настрої.

Усе українське суспільство уподібнювалося до порохової діжки, для вибуху якої було достатньо єдиної іскри, щоб національно-визвольний рух набув активних збройних форм.

Повстання під проводом гетьмана Криштофа Косинського. Перше велике козацьке повстання розпочалося в 1591 р. Воно охопило Поділля, Волинь і Київщину. Слідом за козаками й селянами на боротьбу проти магнатів і шляхти піднялося населення багатьох міст. Одночасно виступили також реєстрові козаки.

Очолив повстання гетьман реєстрового козацтва **Криштоф Косинський**. Виходець із дрібної шляхти Підляшшя, він виявив мужність і військовий талант у боротьбі з татарами. Король надав воїну маєток за службу, але білоцерківський староста, князь Януш Острозький, не допустив того до володіння землею. Обурений Косинський, зібравши загін козаків, виступив проти кривдника. До повсталих приєдналися селяни-втікачі й городяни. Повстанці штурмом захопили замок Острозького й м. Білу Церкву, здобули гармати, легку зброю, військові припаси, гроші, спалили боргові документи. Невдовзі вони зайняли Трипілля, Богуслав, Переяслав, Київський замок. Повстання поширилося з Київщини на Брацлавщину. Боротьба повсюдно набувала національно-визвольного характеру.

Невідомий художник.
Гетьман Криштоф Косинський.
1592 р.

КОЗАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ ПІД ПРОВОДОМ К. КОСИНСЬКОГО (1591–1593)

	Район розташування козацького війська в 1590 р.		Поразка війська К. Косинського (23–31 січня 1593 р.); укладення угоди між козаками і князем К. Острозьким
	Походи війська К. Косинського в 1591–1592 рр.		Відступ козаків на Запорозжя
	Міста, які склали присягу К. Косинському		Похід козацького війська в травні — вересні 1593 р.
	Резиденція К. Косинського у вересні 1591 — січні 1592 рр.		Місце загибелі К. Косинського (травень 1593 р.)
	Дії польського війська на чолі з К. Острозьким		Зруйнування Січі татарами (вересень 1593 р.)

- Поясніть, чому повстання стало національно-визвольним.
- Що завадило повстанцям продовжити боротьбу?

Наляканий розмахом повстання, польський король оголосив посполите рушення шляхти Київського, Волинського та Брацлавського воєводств. 23 січня 1593 р. шляхетське ополчення й повстанці зустрілися під містечком П'яткою, що на Волині. Шляхта була добре озброєною, основну її силу становила важка кіннота (заковані в лати гусари), угорська піхота й артилерія.

Люті морози завадили повстанцям отаборитися. Проте вони героїчно відбивали атаки кіннотників. У тижневій кривавій битві загинуло понад 2 тис. повстанців. Великих втрат зазнала й польська шляхта. Унаслідок перемовин була підписана мирна угода. Козаки взяли на себе зобов'язання повного «послушення королю» та обіцяли відступити за пороги.

Але вже в травні 1593 р. двотисячний загін на чолі з К. Косинським знову виступив із Запорозжя й оточив черкаський замок старости Олександра Вишневецького. Становище обложених було дуже скрутним. Козаки обстрілювали місто із суші й Дніпра. Поява запорожців біля Черкас підняла й селян. Однак Вишневецький вдався до підступу. Він запросив гетьмана до себе на перемовини й наказав убити. Козаки змушені були зняти облогу й відступили на Січ.

Повстання під проводом С. Наливайка. У 1594 р. козацько-селянське повстання очолив **Семерій Наливайко**, уродженець м. Гусятина (нині Тернопільської обл.), учасник походів на турків і татар, прекрасний гармаш, найманець війська магната Острозького.

До організації повстання його підштовхнула сімейна біда й образа. За наказом брацлавського старости в Наливайка відібрали землю, а батька закатували. Семерій залишив службу й створив озброєний загін. На допомогу йому прийшли запорожці та реєстровці гетьмана Григорія Лободи. У жовтні 1594 р. повстання охопило всю Брацлавщину, Київщину та Волинь. 12-тисячне козацько-селянське військо здобуло Гусятин, Бар, Канів, Луцьк та інші міста. Повстання поширилося й на Білорусь.

Боротьба під проводом С. Наливайка значно відрізнялася від попередніх повстань не тільки за масштабами, а й за підтримкою суспільства. Сучасники зазначали: «Злучилося з ними (повстанцями. — *Авт.*) ... багато шляхти зубожілої чи вигнаної, або на кару смерті скараної, або помсти спраглої. Маса хлопства збіглася до них».

Б. Карабулін. Взяття Луцького замку С. Наливайком. Фрагмент. 1968 р.

• Що спричинило масову підтримку повстання С. Наливайка серед українців і білорусів?

Польський король знову оголосив посполите рушення. Перед значно більшою силою шляхетського війська козацькі загони відступали на схід. Під м. Лубнами в травні 1596 р. польська кіннота відрізала повстанцям шлях до відступу. Оточені приготувалися до оборони в урочищі Солониця. Вони обставили свій табір возами в чотири ряди, насипали вал, викопали рів, на висотах поставили гармати. Повсталі успішно відбивали

підтурми, уночі робили сміливі вилазки, завдаючи втрат противнику. Тривала облога почала даватися взнаки. Становище обох сторін дедалі важчало. Не вистачало їжі, фуражу, води.

Поляки запропонували перемовини й пообіцяли повсталим прощення. Табір повстанців розколовся. Низові козаки схопили й стратили гетьмана Лободу за спроби порозуміння з ворогом. У відповідь прихильники Лободи захопили пораненого С. Наливайка й видали шляхті.

Проте це не врятувало повстанців. Польські шляхтичі не дотримали лицарського слова й стратили більшість учасників повстання. У вересні 1596 р. король Сигізмунд III видав універсал, за яким козаки-нереєстрові оголошувалися поза законом. Семерія Наливайка та ще шістьох керівників після жорстоких тортур було страчено в м. Варшаві.

Наслідки козацько-селянських повстань 1591–1596 рр. Хоча козацько-селянські повстання 1591–1596 рр. зазнали поразки, вони засвідчили можливість успішних спільних дій козаків, селян, міщан, дрібної шляхти в боротьбі з поневолювачами. У жорстоких битвах зростала національна свідомість українського народу, гартувалася його воля, набувався досвід збройної боротьби. Формувалася традиція захисту власної гідності.

Козацька Україна відступила, але не скорилася. Героїчні постаті К. Косинського та С. Наливайка навечно залишилися в народній пам'яті.

Завдання та запитання

1. Охарактеризуйте особливості військового мистецтва козаків на суходолі й на морі.
2. Опишіть найвагоміші бої українських повстанців із польськими військами впродовж 1591–1596 рр.

3. Які форми національно-визвольного руху вам були відомі до вивчення цього параграфа?
4. Знайдіть в історичному атласі та позначені на контурних мапах основні райони народних повстань.

5. Укажіть на обставини, які спонукали Річ Посполиту запровадити реєстрове козацтво.
6. З'ясуйте, що могло приваблювати українців у становищі реєстрового козацтва; з чим не могли змиритися реєстрові козаки, незважаючи на те, що отримували платню від польського уряду.
7. Визначте причини, які спонукали українців удаватися до збройних форм національно-визвольного руху.

8. Чим ви поясните, що К. Косинський і С. Наливайко — представники заможного реєстрового козацтва — очолили козацькі повстання?
9. Поміркуйте над причинами поразок козацько-селянських повстань наприкінці XVI ст.
10. Що нового додали повстання до національно-визвольного руху українського народу? Чи не даремними були жертви повстанців?

§ 7. УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА XVI ст.

Про що свідчить той факт, що Президент України перед вступом на посаду присягає на Пересопницькому Євангелії?

1. Умови розвитку культури

Надбання вітчизняної культури XVI ст. важко переоцінити. Вони стали гідною відповіддю на виклики, які постали в той час перед Україною. Культура стала прапором, навколо якого стани українського суспільства згуртувалися в силу, здатну відверто протистояти ворожому натискові. Українська культура вийшла з цього протистояння якісно оновленою й багатшою. Вона стала надійною зброєю народу в його боротьбі за власні історичні права, свободу та гідність.

Культура XVI ст. продовжила свій розвиток завдяки трьом визначальним чинникам. Насамперед її живили традиції, започатковані ще в Київській державі. Вагомим чинником розвитку стали нові козацькі традиції, які стрімко ввірвалися в життя українського народу. Нарешті, культурному поступу сприяло й успішне запозичення західноєвропейських здобутків Відродження та Реформації.

Гармонійне поєднання власних надбань з кращими проявами інших культур потрібно розглядати як українську традицію, зумовлену географічним положенням України. Перебуваючи в контактах з представниками трьох цивілізацій: західної та східної, християнських, а також мусульманської, українці мали можливість наочно побачити свою відмінність від інших, а тому берегли свою культуру. З іншого боку, вони навчилися запозичувати все краще в інших народів, з якими контактували, представники яких проживали в Україні: у поляків, німців, євреїв, вірменів, угорців, греків, італійців. У XV ст., коли під ударами Туреччини занепали італійські колонії в Криму, частина генуезьких купців переселилася до Львова та Києва. Водночас діти українських вельмож навчалися в університетах Польщі, Німеччини, Чехії та Італії, запозичуючи здобутки європейської культури.

Розвиток української культури, особливо наприкінці століття, тісно пов'язаний із швидким, навіть лавиноподібним наростанням національної самосвідомості українського народу. Утворення Речі Посполитої, з одного боку, об'єднало майже всі українські землі в спільних державних кордонах, а з іншого — поставило український народ у найважчі політичні, економічні, культурно-освітні та церковно-релігійні умови.

Вагому роль у розвитку культури відіграли усталення й поживлення господарського життя, розвиток міст. Це сприяло зростанню потреб у творах мистецтва, насамперед у середовищі заможних верств.

Зміцненню національної самосвідомості сприяла також оборона українських рубежів від натиску Кримського ханства й Османської імперії. Успіхи

та страждання, що їх приносила ця боротьба, ставали джерелом натхнення українських митців, літераторів і літописців.

Розвитку української культури сприяли представники української верхівки. Навіки прославилися такі українські меценати, як князі Василь-Костянтин Острозький, Юрій Слуцький, Григорій Ходкевич, Михайло Вишневецький і його дружина Раїна (Могилянка), київська міщанка Єлизавета (Галшка) Гулевичівна.

Проте більшість українських владоможців у умовах панування Речі Посполитої відмовлялася від рідної мови, традицій, перетворювалися на носіїв польської культури. У цій ситуації роль провідного суспільного стану взяло на себе козацтво. Підхопивши традицію національної державності, виступивши захисником православної церкви, української мови та культури, воно стало могутнім та яскравим натхненником і творцем нових визначальних ознак української культури. Сюжети й образи з життя та боротьби козацтва стали новим чинником у розвитку вітчизняної культури.

Невідомий художник. Княгиня Раїна Вишневецька. Кінець XVI–XVII ст.

2. Розвиток української мови

Українська мова в XVI ст. мала офіційний статус державної. Це було зафіксовано в Литовських статутах. Українські документи того часу повно та яскраво відображають багатство тодішньої живої народної української мови.

Зміцненню її позицій сприяли ідеї європейської Реформації. Саме вони спонукали учених-богословів і священників задуматися над запитанням: якою мовою людина має спілкуватися з Богом? Ці ідеї спрямували книжників до народної мови. Літератори того часу здійснили низку перекладів «із язика болгарського на мову руську», тобто з церковнослов'янської на живу мову народу. Так само впливу народної мови все більше зазнавала книжна староукраїнська мова. У другій половині XVI ст. її стали називати *простою мовою*. Цією, наближеною до розмовної, мовою писали судові й урядові документи, літописи, повчально-проповідницькі твори. Серед літературних пам'яток, написаних «простою мовою», першорядне місце посідає *Пересопницьке Євангеліє* (1556–1561). Роботою над створенням книги керував архимандрит Пересопницького монастиря Григорій. Він же здійснював переклад, редагував текст.

Сторінка Пересопницького Євангелія. 1556–1561 рр.

• У чому полягає унікальність Пересопницького Євангелія?

Історичний факт

Пересопницьке Євангеліє складається з 482 пергаментних аркушів, важить 9 кг 300 г. Текст написаний чорним чорнилом і кіноваром. Дубові палітурки обгорнуті зеленим оксамитом. Книга прикрашена витонченими мініатюрами, розкішними ініціалами й орнаментами.

- Що, на вашу думку, має відчувати Президент України, присягаючи на такій книзі?

Пам'ятник
Марусі Богуславці.
м. Богуслав. 1981 р.

Книга засвідчує, що вже в XVI ст. жива українська мова була сформована й мала якісну відмінність від старослов'янської — церковної та інших слов'янських мов.

Наприкінці XVI ст. з'являються переклади на «просту мову» інших церковних книг: «Пісні пісень», Апостола, Псалтиря та кількох десятків рукописних і друкованих Учительних Євангелій. Наступним кроком до зближення книжної мови з народною розмовною стали твори полемічної літератури: «Апокрисис» Хр. Філалета, «Пересторога» Й. Борецького, «Палінодія» З. Копистенського, праці І. Вишенського.

Про тодішній рівень розвитку мови яскраво свідчить народна культура. Саме в XVI ст. з'явилися народні лірико-епічні пісні, відомі як думи. Найперші з них були, здебільшого, тужливими піснями. Так «Плач невільників» розповідав про важку долю українських бранців, що знемагали в рабстві й тужили за батьківщиною. «Смерть козака на долині Кодимі» описувала лицарську боротьбу та загибель козака. Дума «Маруся Богуславка» вселяла надію на щасливий порятунок бранців.

3. Шкільництво

Однією з характерних ознак української культури XVI ст. є особливий інтерес до освіти. Тривалий час основними навчальними закладами були початкові парафіяльні (приходські) школи при православних монастирях і церквах. Рівень і форми навчання в них уже не відповідали вимогам часу. Після утворення Речі Посполитої в Україні з'явилися єзуїтські колегіуми, які були добре організовані й фінансово забезпечені, однак працювали проти української культури.

Саме тоді українські магнати виступили ініціаторами створення православних шкіл, які не поступалися б єзуїтським. Князь Василь-Костянтин Острозький у 1576 р. у своєму маєтку відкрив перший православний колегіум.

Численні факти свідчать про існування шкіл у другій половині XVI ст. в усіх великих українських містах. Саме тоді в м. Києві відкрили свою школу генизці. Засновували школи й на Запорозжжі, де козаків «учили монахи київських

монастирів». Помітну роль у поширенні освіти відіграли «домові школи», які відкривали у своїх маєтках заможні сім'ї. Одночасно діяли й протестантські школи в Гоці, Берестечку, Хмільнику та інших містах.

Надзвичайно велика заслуга в розвитку української шкільної освіти належить братствам. Наочним прикладом для братчиків був розвиток шкільної освіти в західноєвропейських університетах, де навчалася українська молодь із заможних родин. Особливо багато зробило для освіти Львівське Успенське братство.

4. Князь В.-К. Острозький і Острозька академія

Князь **Василь-Костянтин Острозький** (1526–1608) — син великого гетьмана литовського Костянтина Острозького. Із 40-х років XVI ст. став називатися іменем Костянтин, у знак пошани до свого батька — видатного полководця. Василь-Костянтин був одним із найвпливовіших магнатів свого часу. Обширами своїх маєтків князь поступався лише королю Польщі. Тільки на Волині йому належала третина поселень. Князь, за потреби, міг виставити 15–20-тисячне військо. При княжому дворі щороку навчалися лицарської справи майже 2 тис. молодих шляхтичів.

1559 р. князь отримав уряд київського воєводи, на якому перебував майже 50 років. Він очолював боротьбу з татарами на південно-східних кордонах українських земель, активно залучав до боротьби козацькі загони, брав участь у поході на Москву. Однак, на відміну від батька, увійшов в історію завдяки меценатству та просвітницькій діяльності.

Князь був різнобічно освіченою людиною, володів кількома мовами, добре розумівся на питаннях православного, католицького та протестантського богослов'я. Активно підтримуючи православ'я, він поважав віру інших конфесій. Тому дав гроші на спорудження у своїх володіннях костюлу, мечеті та синагоги.

Князь усвідомлював значення науки, просвітництва та друкарства. На власні кошти заснував у Острозі перший в Україні та Східній Європі вищий навчальний заклад європейського типу.

Острозька академія стала східнослов'янською школою найвищого рівня. Її досвід часто використовували в інших навчальних закладах. Тут вивчали та викладали грецькою, латинською, старослов'янською мовами. В Острозі викладали предмети «тривіуму» (граматику, риторику, діалектику) і «квадріуму» (арифметику, геометрію, музику, астрономію). Як відомо, ці предмети входили до обов'язкової програми й колегіумів, й академій. Її викладачі відіграли провідну роль у написанні Острозької Біблії — справи гідної цілих богословських академій.

Острозька академія значно відрізнялася від західноєвропейських. У ній найбільше уваги приділяли греко-візантійській культурній традиції та старослов'янській мові. Тут утворився новий тип закладу — слов'яно-греко-латинський, який був запозичений Києвом (1632), Молдовою (Ясси, 1642) та Московією (Москва, 1687).

М. Щепанчик.
В.-К. Острозький.
XVII ст.

Острозька академія.

Сучасне фото

Діонісій Палеолог та ін. Працювали тут і польські діячі Мартин Броневський і Януш Лятош (професор астрономії).

Протягом понад 30-річного існування Острозької академії (1576–1608), за найскромнішими підрахунками, її випускниками стали майже 500 осіб. Серед них такі відомі вчені й політичні діячі, як М. Смотрицький, І. Борецький, П. Конашевич-Сагайдачний. Вихованці академії працювали вчителями, літераторами, друкарями, проповідниками.

5. Рукописна книга та книговидавництво. Літописання

Друкарський верстат Львівського братства.

Початок XVII ст.

Наприкінці XV — на початку XVI ст. перші книги церковнослов'янською мовою надрукували Швайпольт (Святополк) Фіоль у м. Кракові та Франциск Скорина в м. Празі. В Україні започаткував книгодрукування **Іван Федорович**. У 1573 р. він за допомогою меценатів відкрив у Львові друкарню, де через рік надрукував знаменитий **«Апостол»**. На запрошення князя В.-К. Острозького І. Федорович переїхав до Острога. У 1581 р. тут побачив світ перший слов'янський поетичний друкований твір — **«Хронологія»** А. Римші. Вона призначалася для початкових класів Острозької академії.

Одним із найкращих друків І. Федоровича була **Острозька Біблія**, видана 12 серпня 1581 р. Ця книга стала першим у слов'янському світі повним виданням Біблії церковнослов'янською мовою.

Історичний факт

З метою пошуків достовірного тексту В.-К. Острозький спорядив послів до Чехії, Польщі, Московії, Болгарії, Греції, Палестини, листувався з Вселенським патріархом, створив спеціальну комісію з перекладу Святого Письма, залучив 72 перекладачі. **Острозька Біблія** (1256 сторінок) стала взірцем для всього

православного слов'янства, її примірники придбали королівські бібліотеки Швеції та Франції, що свідчило про високий авторитет видання. Переписувалася вона й у м. Москві. Тривалий час Острозька Біблія залишалася єдиним виданням такого типу.

Львівський Апостол. 1574 р.

Острозька Біблія. 1581 р.

Поступово друкарська справа поширилася в Україні. Друкарні створювалися коштом меценатів, Війська Запорозького. Ряд друкарень відкрили братства. Найбільшу питому вагу серед друкарської продукції мали релігійні книги. Розвиток книгодрукування сприяв поширенню полемічних книг, підручників, європейської перекладної літератури.

Літописання. Прагнення зафіксувати своє минуле втілювалося в написанні літописів, що описували події переважно місцевого значення. Таким є *«Короткий Київський літопис»*, доведений до 1545 р. Він поєднував ознаки наукового та мистецького твору. Так, літописець зазначав, що литовські князі, які «збирали» й охороняли українські землі, значили для Русі не менше, ніж князі з дому Ярослава Мудрого.

Густинський літопис (від найменування Густинського монастиря на Полтавщині) розповідає про вітчизняні події від виникнення слов'янських племен і до кінця XVI ст.

Історичне джерело

Автор Густинського літопису звертається до читача: «Чому кожній людині читання історії дуже корисне? Бо коли б не описано і світу не повідано, разом би з тілом безвісті все сходило б у землю, і люди, як у темряві будучи, не відали б, що в минулих віках діялося. Хроніку сю прочитавши, можеш передати її для звідання іншим, молодшим...»

- У чому вбачає сенс історії автор літопису? А для чого молодшим вагомо знати, що відбувалося в минулому? Чому автор свій літопис називає *хронікою*?

На особливу увагу заслуговують Острозький та Львівський літописи, у яких описано події XVI – першої половини XVII ст. У них ідеться про боротьбу щодо укладення Берестейської унії, про козацько-селянські повстання, героїчну боротьбу українського народу за національне визволення. Нарівні з документами автори літописів використовували фольклорні джерела та власні спогади. Літописи відіграли важливу роль у розвитку літератури та науки, у збагаченні української мови.

Завдання та запитання

1. Визначте й охарактеризуйте умови розвитку української культури в XVI ст.
2. Назвіть праці й ідеї, якими відзначилися літописці XVI ст.
3. У чому полягає непересічне значення Пересопницького Євангелія та Острозької Біблії?

4. Розтлумачте зміст висловлювання: «Літератори XVI ст. здійснили низку перекладів «із языка болгарського на мову руську»».
5. Визначте ідеї європейської Реформації, які позначилися на розвитку української мови?

6. Охарактеризуйте стан книговидання та літератури XVI ст.
7. Назвіть причини, які спонукали князя В.-К. Острозького вкласти значні кошти в організацію вищої школи в Острозі?
8. Порівняйте навчання в Острозькій академії з навчанням в університетах Західної Європи.
9. Поміркуйте, чи можна вважати Острозьку школу академією. Якщо можна, то чому?

§ 8. УКРАЇНСЬКІ МІСТА ТА РОЗВИТОК МИСТЕЦТВА XVI ст.

Чим, на ваш погляд, визначається краса міста?

1. Архітектура та містобудування

XVI ст. яскраво позначилося на міській забудові й розвитку архітектури найвеличніших споруд українських міст. Розвиток архітектури й містобудування пов'язують насамперед із діяльністю європейських будівничих. Вони надавали мурованій архітектурі яскраво виражених ознак пізнього Ренесансу, здебільшого в його північноіталійському варіанті. З другої половини XVI ст. з'являються перші споруди нового, **барокового**, стилю.

На відміну від ренесансного стилю, який ідеалізує людину, а світ бачить упорядкованим і гармонійним, митці епохи бароко дивилися на людину та світ як на постійно мінливі, динамічні, не до кінця зрозумілі, загадкові, суперечливі, здатні й до самопожертви заради високих ідеалів, і до вміння насолоджуватися життям, мистецтвом, природою.

Твори бароко вражають пишною декоративністю, перебільшенням, надмірністю, прагненням захопити людину виром емоцій, потрясти її уяву. Для барокового стилю характерні урочистість, пишність, динамічність, просторовий розмах, контрастність.

Першим будівничим італійського походження в Україні був майстер Петро з м. Риму. У 1543 р. він працював над спорудженням замку в м. Меджибожі та костіолу в м. Бистриці.

Баро́ко (від фр. *baroque* — перлина неправильної форми) — стиль у європейському мистецтві (живописі, скульптурі, музиці, літературі) та архітектурі XVI–XVIII ст., що характеризувався примхливістю форм і декоративною пишністю.

Італійцеві Джакомо Мадлено приписують авторство костюлу бернардинців в м. Ізяславі (Заславі) на Хмельниччині. Себастьяно Браччі будував Успенську церкву на Подолі в м. Києві. Октавіано Манчіні відбудовував Київський Софійський собор. В м. Острозі працював архітектор Петро Сперендіо.

Містобудівельна справа найактивніше розвивалася на території давніх історичних міст. У м. Львові в другій половині XVI ст. були проведені значні роботи щодо відновлення міських фортифікацій, у ході яких збудовано Порохову вежу. Біля східної сторони міської стіни відбудовано міський арсенал. З міських укріплень м. Жовкви частково збереглися вежа й Звіринські ворота, а також значно реконструйовані Глинські.

Замки й укріплені монастирі. Друга половина XVI ст. стала періодом активного будівництва укріплених замків і перебудови давніх фортець. Це було зумовлено розвитком артилерійської справи. Мури стали вищими й набагато товстішими. Архітектурним винаходом століття стали вежі-бастіони. Найяскравішим прикладом цієї справи є м. Острог.

У 1561–1571 рр. там було докорінно перебудовано третю, найважливішу на території Волині резиденцію могутнього українського роду Острозьких — замок у м. Старокостянтинові. В околицях м. Львова наприкінці XVI ст. Острозькі збудували замок у Старому Селі. Серед замків, споруджених у цей період, найдавнішою є резиденція Синявських у м. Бережанах (від 1554 р.).

Вона має вигляд неправильного багатогранника. На подвір'ї гарнізону окремо стоїть каплиця. У Жовквинському замку, який входив до системи міських укріплень, за основу плану взято правильний чотирикутник, подвір'я оточене двоповерховими корпусами.

Попри поширення новітніх досягнень європейського оборонного будівництва, у другій половині XVI ст., насамперед на Київщині та Лівобережжі, здійснювалося традиційне дерев'яне будівництво.

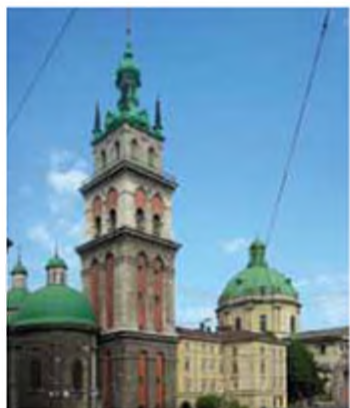
Нових фортечних обрисів набували великі монастирі. Як фортеця з міцними мурами та бастіонами став виглядати Троїцький монастир у Межиріччі під м. Острогом і Дерманський монастир на Волині, Успенський Почаївський монастир, Покровська церква в с. Сутківцях на Поділлі та багато ін.

Житлове будівництво в містах. У другій половині XVI ст. значного поширення набуло світське муроване будівництво в містах. На першому плані, звісно, був Львів з його ренесансною забудовою площі Ринок.

На площі Ринок були збудовані кам'яниці, які належать до найвизначніших зразків тогочасного світського будівництва на українських землях. Серед них центральне місце посідає будинок багатого купця грецького походження Костянтина Корнякта. Це єдина в тогочасній житловій забудові міста споруда, що розмістилася на двох будівельних ділянках. Спорудження палацу Корнякта

3. *Фортець.* Острозький замок. 1796 р.

Успенська церква. м. Львів.
Сучасне фото

вані споруди, проте, як і раніше, на загальному тлі церковного будівництва їх було порівняно небагато.

У м. Львові впродовж майже всього XVI ст. тривало спорудження міської Успенської церкви. Проект розробив один із найвизначніших львівських архітекторів італійського походження — Павло Римлянин. До ансамблю з церквою та дзвіницею входить невелика каплиця Трьох святих, спорудження якої приписують будівничому Андрію Підлісному.

Сакральне будівництво католиків, євреїв, мусульман. Майже одночасно з костелом бернардинців, спорудженим у традиціях італійської архітектури середини XVI ст., у м. Львові звели першу споруду в стилі бароко — костел єзуїтів. Збудований за проєктом архітектора Джакомо Бріано, він став зразком споруди римського бароко в єзуїтському варіанті, через що є винятковим для того часу не лише в місті, а й на всіх українських землях.

У XVI ст. в м. Києві були споруджені парафіяльний і домініканський костели. На Київщині будувалися також невеликі одностовпні костели для потреб нечисленних католицьких парафій.

Мечеть Джума Джамі.
Євпаторія. Сучасне фото

завершено 1580 р., про що свідчить дата на порталі головного входу.

Архітектор Петро Красовський спорудив у 1577 р. будинок, який називають *Чорною кам'яницею*.

Крім м. Львова, світська пізньоренесансна архітектура відома лише окремими пам'ятками. Це, зокрема, громадські будівлі — перебудовані ратуші в м. Самборі та м. Кам'янці-Подільському. Скромнішими зразками світської житлової забудови є три збережені будинки з галереями в м. Жовкві та декілька значно перебудованих споруд у м. Кам'янці-Подільському.

Муровані та дерев'яні церкви. У церковній архітектурі XVI ст. вирізняються передусім муро-

На Поділлі в 1595 р. споруджено костел Святого Флоріана в м. Шаргороді. У другій половині XVI ст. тривала розбудова домініканського костелу в м. Кам'янці-Подільському.

До наших днів дійшли й рідкісні єврейські синагоги, споруджені єврейськими релігійними громадами. Ці будівлі теж виконували одночасно функції храму та фортеці.

У Криму вціліло декілька зразків мусульманської архітектури XVI ст. культового та світського призначення. З-поміж них найважливішою є мечеть Джума Джамі (1552–1554) у м. Євпаторії, яку побудував знаменитий архітектор Ходжа Сінан. У м. Феодосії вціліла мечеть Муфті-Джамі (1623).

2. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво

Монументальне малярство. Протягом нового етапу розвитку мистецтва, який розпочинається з другої половини XVI ст., монументальне малярство дедалі більше втрачало свої позиції. Останнє його поживання припадає на середину XVI ст. Відомо, що молдовський господар Олександр у 1565 р. звертався до львівських братчиків із проханням надати йому майстрів для виконання малярських робіт у новозбудованій церкві в м. Яссах.

У 1573–1574 рр. маляр зі м. Львова Якуб Лещинський, який тоді жив у м. Самборі, розписав місцевий парафіяльний костел. Львівський живописець вірменського походження Павло Богуж наприкінці XVI ст. виконував малярські роботи у вірменському соборі.

Існування світського монументального малярства на українських теренах у XVI ст. підтверджується лише документами.

Іконопис. У мистецькій практиці другої половини XVI ст. зберігається традиційний ансамбль іконопису: «Іконостас — Страсті — Страшний суд». У новому варіанті ансамблю, який уперше з'являється на львівському ґрунті в XVI ст., акцент ставиться на іконостасі. Він розбудовується за рахунок сцен Страсного циклу (П'ятницька церква у м. Львові), П'ятидесятниці (Успенська церква у м. Львові) та цокольного ряду, спершу орнаментального (П'ятницька церква у м. Львові), згодом — із сюжетними композиціями (церква св. Миколая в м. Замості).

Першою пам'яткою нового львівського іконопису є написана в м. Львові маляром Федором у 1599 р. ікона «Богородиця Одигітрія з похвалою» із церкви Покрови Богородиці в м. Рівному. Її найхарактерніша особливість — вплив західноєвропейської малярської системи.

Перші відомості про світське портретне малярство на українських землях походять зі м. Львова. 9 червня 1576 р. міська каса оплатила малярові Войцехові Стефановському портрет короля Стефана Баторія, придбаний для міської ратуші. Іншими прикладами світського портретного живопису стали портрети князя Костянтина-Василя Острозького та львівського купця Костянтина Корнякта.

Батальний жанр був одним із напрямів розвитку історичного малярства. Неповторним його зразком є композиція «Рокош¹ Зебжидовського» з давньої збірки мистецьких творів у Ляшках Мурованих.

Мініатюра в рукописній книзі. У другій половині XVI ст. книжкове малярство знаходилося на хвилі піднесення. Ранньою найвідомішою його пам'яткою є мініатюри Пересопницького Євангелія. Вони репрезентують найвищий професійний рівень як українського малярства загалом, так і книжкового зокрема.

З розвитком друкарства на зміну мініатюрі приходить гравюра. Друкарі замовляли майстрам вирізати малюнок на гладенькій поверхні якого-небудь твердого матеріалу (металу, дерева, скла, каменя), потім малюнок вкривали

¹ *Рокош* — легальний збройний виступ шляхти проти короля в надзвичайних ситуаціях.

Пересопницьке Євангеліє.
Мініатюра. 1556–1561 рр.

Надгробок князя Костянтина
Острозького в Києво-Печер-
ській лаврі. 1579 р.

фарбою, притискали папір і таким чином отримували друкований відбиток малюнка. Першими зразками нового стилю в образотворчому мистецтві стали графічні зображення львівського «Апостола» (1574) та Острозької Біблії (1581)

Скульптура. У XVI ст. в українському мистецтві з'являється монументальна скульптура. Такі скульптури використовували для оздоблення архітектурних споруд. Прикладом цього різновиду образотворчого мистецтва стали скульптури виготовлені для львівських каплиць Кампанів і Боїмів.

Набули також поширення скульптурні портрети. Так 1579 р. в Успенському соборі Києво-Печерської лаври було встановлено скульптурний надгробок князя К. Острозького.

Наприкінці XVI ст. виникла нова українська традиція скульптури, яка поширилася насамперед у декоративному різьбленні по дереву.

Зародження українського декоративного різьблення належить до другої половини XVI ст. Певну роль у його становленні відіграли майстри європейської мистецької традиції. З неї ж походить різьбярська декорація львівських іконостасів, прикладом якої може бути частково збережений ансамбль іконостасу в церкві Успення Богородиці (с. Великі Грибовичі). Рахунки про оплату відновлення пошкоджених блискавкою двох нижніх його ярусів указують, що цей іконостас створив скульптор Станіслав Дріар.

Завдання та запитання

1. З якої європейської країни найчастіше запрошували архітекторів для формування нового вигляду українських міст?
2. Назвіть перші українські споруди барокового стилю.
3. Охарактеризуйте найвидатніші пам'ятки архітектури XVI ст.
4. Опишіть найвизначніші пам'ятки скульптури та мініатюри XVI ст.

5. Розкрийте сутність понять «ренесанс», «бароко», «рокош».
6. Охарактеризуйте основні ознаки стилю бароко.

7. Визначте найяскравіші ознаки тодішнього образотворчого й декоративно-ужиткового мистецтва?

8. Порівняйте характерні ознаки Нового часу й ознаки стилю бароко. Що ви помітили спільного, а що — відмінного?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМИ 1 «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в XVI ст.»

Українське суспільство XVI ст. було подібним до європейських, поділених на тих, що воюють, моляться й працюють. Провідну роль у суспільстві відігравала шляхта. Завдяки високим урядовим посадам, які займали українські князі й пани у Великому князівстві Литовському, Руському та Жемайтійському, українське суспільство зберігало культурні, державні й духовні традиції часів Київської держави, продовжувало свій поступальний розвиток як складова центральноєвропейської цивілізації.

На житті українських станів позначився перехід від натурального до товарного виробництва. Він спричинив запровадження фільваркової системи, розвиток зернового, лісового господарства та тваринництва. Це, зрештою, призвело до повного закріпачення селян, насамперед на західноукраїнських землях і в центральних районах Правобережжя.

Проходження через українські землі Великого Кордону між християнським і мусульманським світами, життєва потреба захиститися від південних нападників і прагнення українців освоїти природні багатства південних степів зумовили виникнення нехарактерного для Європи стану — козацтва.

Поступовий занепад Великого князівства Литовського, особливо прискорений Лівонською війною з Московією, спонукав його до укладення Люблінської унії з Польським королівством та утворення нової держави — Речі Посполитої. Унія призвела до включення українських земель до складу Польського королівства. Отже, Люблінська унія відкрила Польщі шлях до використання природних багатств України й швидкого зміцнення економіки й обороноздатності. Україна ж отримала різке посилення національного, релігійного та соціального гноблення, постала перед загрозою національної катастрофи внаслідок окатоличення й полонізації української шляхти.

Поширення в Україні європейських реформаційних і контрреформаційних рухів спричинило зародження українського національно-визвольного руху. Приклад реформаційного руху та потреба протистояти контрреформації спонукали православне духовенство до оновлення церкви, активізації давніх православних братств. Саме їхня діяльність стала першим яскравим проявом українського національно-визвольного руху. Православні церковні громади рішуче стали на захист рідної культури, освіти й мови, піднімали громадський дух, сприяли створенню патріотичних настроїв національного відродження.

Представники тодішньої духовної еліти — автори полемічних творів — також впливали на розвиток національно-визвольного руху, зміцнення самосвідомості українців. Вони захищали православ'я, закликали до розвитку освіти, шукали причини занепаду українства, пропонували шляхи його відродження.

Постійний тиск, якого зазнавала українська православна церква, з боку польської держави й католицької церкви та внутрішня глибока криза призвели

до її розколу в Бересті 1596 р. й виникнення греко-католицької церкви. Незважаючи на складні історичні обставини, уніатська церква, як і православна, зберегла українське національне обличчя. Проте боротьба, що розгорнулася між українськими церквами, завдала багато шкоди нашим співвітчизникам і Батьківщині.

Виникнення за Дніпровими порогами міцної козацької організації з центром у Запорозькій Січі сприяло подальшому піднесенню національно-визвольного руху. Демократичні засади управління, участь козаків в управлінні спільними справами перетворили Запорозьку Січ на козацьку республіку, яка отримала міжнародне визнання.

Посилення національно-релігійного гніту наприкінці XVI ст. дало поштовх до козацьких повстань протягом 1591–1596 рр. Вони яскраво виявили національно-визвольний і соціальний характер боротьби.

Складовою історичних процесів XVI ст. була українська культура, яка протягом цього історичного періоду здійснила прорив у розвитку української літературної мови, що набувала яскраво виражених ознак мови народу, шкільництва (заснування вищої школи — Острозької академії), сприяла поширенню книгодрукування.

Розвитку української культури того часу сприяло кілька обставин. Надзвичайно вагому роль відіграло те, що, проживаючи на місці зустрічі трьох цивілізацій, українці мали можливість наочно бачити свою відмінність від інших, а тому й берегти власну культуру. З іншого боку, вони навчилися запозичувати все краще в інших народів; навчилися *і свого не цуратися, і чужого навчатися*.

ТЕМА 2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в першій половині XVII ст.

§ 9. ГОСПОДАРСЬКІ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ в першій половині XVII ст.

1. Пригадайте, що таке давньоримська латифундія.
2. Як змінювалися форми плати селян за землю феодалам?

1. Зростання магнатського землеволодіння

Після укладення Люблінської унії в Україні почало швидко зростати феодальне землеволодіння. Маєтки шляхтичів і магнатів розросталися за рахунок привласнення земель Східного Поділля, Наддніпрянщини та Задніпрянщини. Цей процес значно пришвидшився після 1590 р., коли сейм Речі Посполитої дав змогу королю роздавати «пустині, що лежали за Білою Церквою». Насправді ж землі покордоння були вже заселені й загосподарені козаками й селянами. Тепер ці землі разом із селянськими й козацькими господарствами включали у величезні феодальні володіння. Так, наприклад, у Брацлавському воєводстві із 65 тис. селянських дворів 60 тис. стали власністю жменьки магнатів.

Загалом, на початку XVII ст. в Україні налічувалося майже 1 тис. шляхетських і 250 магнатських маєтків. Магнати поводитись як незалежні володарі. Будували палаци, утримували багаті двори, мунштрували добре озброєні й численні війська. Чим швидше вони багатіли, тим менше рахувалися з владою короля, не визнавали жодних законів і судів. Чинячи свавілля, вони тішилися повною безкарністю й пихато заявляли: «Польща непорядком тримається».

Палац Вишневецьких.
Сучасне фото

Історичний факт

У 30-х роках XVII ст. у володіннях наймогутнішого магната Яреми Вишневецького на Лубенщині налічувалося 50 міст і містечок, 40 тис. селянських дворів, майже 230 тис. селян. Володіння Вишневецького були найбільшими в Європі.

2. Поширення фільварків

Європу XVI ст. охопила «революція цін». Притік золота й срібла з Нового Світу й розвиток виробництва привів до швидкого зростання міст, які потребували великої кількості товарів. Унаслідок цього небачено швидко почали зростати ціни на сільськогосподарські товари й продукти харчування. Протягом XVI ст. вони подорожчали в 4–5, а подекуди навіть у 8–10 разів.

Магнатів і шляхтичів Речі Посполитої охопила лихоманка наживи. Щоб збільшити свої прибутки, вони повсюдно засновували нові чи розширювали старі панські господарства, перетворюючи їх на **фільварки**. Фільварок був обнесений огорожею, за якою знаходилися житлові приміщення для адміністратора та дворової челяді, будівлі господарського призначення: хліви, стайні, свинарники, курники, токи, клуні, комори для збіжжя, укриття для реманенту тощо. За господарськими будівлями були поля й угіддя, на яких працювали селяни.

Для створення фільварків магнати й шляхтичі відбирали у селян кращі землі. Водночас, щоб забезпечити фільварки робочою силою, вони примушували селян до відробітків — панщини. Кількість фільварків невпинно зростала. Було підраховано, що лан, який входив до складу фільварку, приносив у 10 разів більше прибутку, ніж сплачував грошової данини залежний селянин за користування такою ж площею землі.

Спочатку фільварки виникали на заході України, а на початку XVII ст. поширилися в Центральній та Лівобережній Україні.

3. Розвиток товарного виробництва

Розширення мережі фільварків вело до зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, що продавалася на внутрішньому та європейських ринках.

За відсутності української державності та хижацького виснаження природних багатств України, найбільшу вигоду від торгівлі сільськогосподарською продукцією мали польські магнати та шляхта.

Історичний факт

Основною частиною українського експорту до Західної Європи був хліб. У середині XVI ст. з України вивозили 34 тис. тонн зернових щороку. Протягом першої половини XVII ст. щорічно вже вивозили по 170 тис. тонн. До Європи гнали череди волів і табун коней.

Фільварок (від нім. *Vorwerk* — маєток із будівлями, хутір, господарство) — рільниче або рільничо-скотарське господарство, організоване поміщиком для виробництва продукції на продаж.

Історичне джерело

«За старих часів...шляхтич... віддавався лицарській справі й безперервно воював. Тепер у нас немає вояків... зате є корчмарі, гондлярі й посередники... Найбільшим подвигом у нас вважається знати дорогу, якою женуть биків із маетку до Гданська, бо всі заможніші торгують волами, кіньми, вином, медом, ...рибою, ...усяким хлібом... Усе, що їх піддані мають у себе для продажу, вони наказують нести на панський двір, скуповують за найнижчими цінами й відправляють до міста... Туди ж вони посилають і свої продукти».

- Проаналізуйте документ і визначте, на які процеси в розвитку господарства вказує польський публіцист Ш. Старовольський. Що розуміється під «своїми продуктами» шляхтичів?

4. Становище селян

Що більше розвивалися панські фільварки, то все важчим ставало становище селян західних і центральних регіонів України. По-перше, через відбирання в селян кращих земель, по-друге, через скорочення земельних наділів. У 40-х роках XVII ст. селянські наділи становили переважно 5–7 га. Це був той мінімум, який забезпечував прожиток для селянської сім'ї та утримання робочої худоби з реманентом. Але третина селян уже перетворилася на мало-земельних чи й безземельних.

Розвиток фільварків не тільки позбавляв українських селян права на землю, а й відбирав особисту свободу, перетворюючи їх на кріпаків. Артикули польського короля Генріха Валуа 1573 р. і Третій Литовський статут 1588 р. остаточно закріпили селян. Їм заборонялося самостійно виступати в суді й свідчити як «проти», так і «за» своїх панів. Практично неможливо стало змінювати місце проживання. Шляхтичі мали право протягом 20 років розшукувати селян-утікачів. Селяни втратили право розпоряджатися своїм майном.

Протягом першої половини XVII ст. в Підляшші, Галичині, Волині й Поділлі щоденна панщина селян стала нормою. У Північно-Західній Київщині та Брацлавщині вона зросла до двох-трьох днів на тиждень.

У центральних і південно-східних районах Київщини й Брацлавщини землероби перебували під постійною загрозою татарських набігів. Тому панщини не відбували. За її відсутності селяни платили власною кров'ю, а нерідко й життям.

На початку XVII ст. розгорнулося активне освоєння Лівобережжя. Час дії слобід там закінчувався здебільшого наприкінці 20–30-х років, після того лівобережні селяни почали зазнавати все сильнішого визиску.

М. Пимоненко.
Жнива на Україні. 1896 р.

- Чому феодалі всіляко заохочували селян переселятися на південно-східні землі Київщини та Брацлавщини?

5. Становище міщан

У першій половині XVII ст. в Україні з'являється багато нових міст. Більшість із них постали на межі з Диким Полем — на Брацлавщині, Черкащині, Полтавщині.

Історичний факт

У 40-х роках XVII ст. в Україні налічувалося 970 міст і містечок. Більшість із них були невеликими й мали 100–300 будинків, 600–3000 мешканців. Найбільшими були м. Львів (понад 20 тис. міщан), Кам'янець-Подільський, Умань, Біла Церква, Острог, Меджибіж (кожне з них мало майже по 10 тис. мешканців). Трохи меншими були м. Луцьк, Кременець, Перемишль, Самбір, Житомир, Ярослав. Усе важливішу роль почав відігравати м. Київ. П. Алеппський про м. Київ середини XVII ст. писав: «Будинки в цьому місті розкішні, високі й збудовані з колод, що вистругані всередині й ззовні».

Господарське життя міст. Основою господарства більшості міст було ремесло. У першій половині XVII ст. в українських містах працювали ремісники понад 270 спеціальностей. До провідних ремесел належали ковальство, шевство, краєцтво. Розвивалися будівництво, деревообробка тощо.

Щоб захистити свої інтереси в протистоянні з державними чиновниками, феодалами та в конкуренції із сільськими ремісниками, міські майстри засновували цехи — спілки ремісників однієї чи кількох споріднених професій у межах міста.

Значна частина міських мешканців вели сільське господарство. І що далі на схід і південь України було розташоване місто чи містечко, то більшу питому вагу в його господарстві становило землеробство. Освоєння нових земель супроводжувалося насамперед будівництвом міст-фортець, за стінами яких шукали захисту і ремісники, і селяни.

Міста — центри торгівлі. Раз чи двічі на тиждень у містах влаштовувалися торги, або базари. На них для продажу чи купівлі приїздили з навколишніх сіл і містечок.

В. Штернберг. Ярмарок на Україні.
Перша половина XIX ст.

У найбільших містах України періодично відбувалися **ярмарки**. На них з'їжджалися заможні купці й укладали торгові угоди між різними місцевостями України. Ярмарки проводили раз чи двічі на рік. Вони тривали кілька днів, а то й тижнів.

У м. Львові, Києві, Перемишлі, Галичі, Луцьку, Ярославі діяли постійні ярмарки. Згодом ці міста стали центрами міжнародної торгівлі.

Ярмарок (від нім. *jahr* — рік, *markt* — базар) — щорічний базар. Форма організації торгівлі, яка об'єднувала торговельними зв'язками землі країни, включаючи й сусідні землі інших країн.

Правове становище міст. 80 % міст України належали церкві й магнатам. Їхні мешканці водночас із ремеслом і торгівлею відробляли панщину, виконували всілякі повинності.

Речі Посполитій належало 20 % міст. Щоб забезпечити їх розвиток, польські королі надавали містам магдебурзьке право, тобто право самоврядування. Однак вони не бажали підтримувати українські міста в боротьбі проти польських і полонізованих феодалів. Тому магдебурзьке право українських міст було суттєво обмеженим. Зберігалася посада королівського намісника, який самовільно втручався в міські справи. Лише міщанство м. Львова мало право самостійно обирати власного бургомістра, в інших містах його призначав король.

Починаючи з XIV ст. в українських містах постійно зростало число іноземців. Феодали запрошували німецьких, голландських та інших ремісників, вірменських, грецьких, татарських купців, надавали їм широкі привілеї. З початком XVII ст. магдебурзьке право отримували насамперед іноземні колоністи, які у великих містах Підляшшя, Галичини, Волині й Поділля становили більшість населення.

Історичний факт

У м. Львові за міськими мурами дозволено було жити лише 30 сім'ям на тісній Руській вулиці.

Проте навіть не це найбільше турбувало львів'ян-українців. Ось як скаржилися в 1609 р. члени Львівського братства: «Обтяжені є ми, народ руський, від народу польського ярмом гіршим за єгипетську неволю, хоча й без меча, але страшніше, ніж мечем з потомством вигублять, заборонивши нам пожитків і ремесел, обходів усіляких, чим би тільки чоловік живим бути міг, того невольний русин на природженій землі своїй руській уживати, у тому ж руському Львові».

- Яким ремеслом ви хотіли б володіти, живучи в українському місті XVII ст. ? Чому?

У Наддніпрянській Україні міста мали український характер. Проте й там мешканців обмежували в праві займатися ремеслом і торгівлею, не допускали до міського самоврядування.

Перебуваючи під тиском, українські міста все більше втрачали національну самобутність. У той час, коли в Європі міста ставали вогнищами культури, освіти й духовності своїх народів, українців із власних міст витісняли й перетворювали на «селянську націю». Зрозуміло, що таку націю було значно легше сполонізувати й покатоличити.

Завдання та запитання

1. Опишіть процес зростання магнатського й шляхетського землеволодіння в Україні після Люблінської унії.
2. Охарактеризуйте зміни, які відбувалися в житті українських селян протягом першої половини XVII ст.

ТЕМА 2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в першій половині XVII ст.

3. Дайте визначення поняттям «революція цін», «фільварок», «товарне виробництво», «ярмарок».
4. Порівняйте становище приватних і державних міст.
5. Покажіть на мапі регіони, де з'явилася більшість нових міст.

6. З'ясуйте, як зростання магнатського землеволодіння впливало на авторитет королівської влади та встановлення правопорядку на українських землях.
7. Чим пояснити виникнення нових міст і містечок у першій половині XVII ст.?
8. У чому проявлялася й чим пояснюється обмеженість дії магдебурзького права на українських землях?

9. Які історичні факти стверджують те, що під польським володарюванням Україна перетворювалася на «селянську націю»? Наскільки це відповідало тогочасним тенденціям розвитку європейських народів?
10. Доведіть, що економіка європейських країн та українських земель перебували протягом першої половини XVII ст. в міцному взаємозв'язку.

§ 10. ВПЛИВ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ НА ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ в першій половині XVII ст.

Пригадайте, чому наприкінці XVI ст. в Україні діяло три християнські церкви. У чому ви вбачаєте причину їх ворожнечі?

1. Становище католицької церкви. Її діяльність

У першій половині XVII ст. польська католицька церква була східним форпостом — «передмур'ям» католицької віри. Своє завдання вона вбачала в подоланні «антихристиянського варварства» як православного, так і уніатського. Католики ніби навмисно не помічали християнських чеснот, століттями формованих в Україні.

Опираючись на польську католицьку та покатоличену й сполонізовану українську шляхту й магнaterію, польська католицька церква все дужче тиснула на релігію та культуру українців. У православних відбирали церкви й монастирі, їх позбавляли маєтностей, знущалися над священиками й мирянами, глушили над їхніми релігійними почуттями, усіляко перешкоджали українській православній церкві опікуватися питаннями освіти свого народу. Водночас держава створювала найсприятливіші умови для розширення діяльності різних католицьких орденів, особливо єзуїтського.

2. Становище греко-католицької церкви

Після Берестейської унії греко-католики пережили глибоке розчарування. Уже в королівському універсалі від 15 грудня 1596 р. не згадувалося про право уніатських єпископів засідати в сенаті. У цьому питанні не допомогло навіть нагадування Папи Римського. Усупереч сподіванням єпископів, унія не

врятувала українських і білоруських мирян від наступу католицизму. Католицькі ієрархи навіть не допускали думки про рівність з уніатськими. Уніатська церква так і не отримала від королівського уряду зрівняння в правах із католицькою.

Історичний факт

Умови унії, запропоновані православними єпископами Папі Римському Клименту VIII, за винятком найвищих уніатських ієрархів, нікому не розголошувалися. Ці документи були вперше опубліковані українською мовою в Австралії лише в 1955 р. Тільки в 1963 р. Другий Ватиканський собор визнав східний обряд рівним римському. Це відбулося аж через 367 років після Берестейської унії.

Загалом уніати потрапили у важке становище. Православні ненавиділи їх за «зраду» батьківської віри, а католики не вважали за повноцінних віруючих, оскільки уніати дотримувалися «схизматичських» обрядів і мови богослужіння. Правда, польський уряд підтримував греко-католиків у протиборстві з православними за майно, храми та маєтки.

Становище греко-католицької церкви помітно зміцнило Іпатій Потій та Йосиф-Вельямин Рутський. Перший вдавався до сили й адміністративного тиску, а другий, відмовившись від силових прийомів, докладав зусиль до впорядкування церковного життя, піднесення морального й освітнього рівня духовництва, насамперед сільського.

Й.-В. Рутський першим здійснив ряд кроків для примирення з православними, підтримував ідею об'єднання уніатської та православної церков — «однієї Русі з другою», та створення на цій основі єдиного Київського патріархату.

Невідомий автор.
Й.-В. Рутський.
XIX ст.

3. Становище православної церкви

Укладення Берестейської унії дуже ослабило православну церкву. Рішення православного Берестейського собору були проігноровані польським королем. Тоді це означало, що церква поставлена поза законом. Укладення унії надзвичайно ослабило верхівку православ'я. До унії перейшли київський митрополит і більшість єпископів. Українське православ'я підтримували лише три «стовпи»: два єпископи — львівський Гедеон Балабан, перемишльський Михайло Копистенський — та «некоронований король Русі» князь В.-К. Острозький з Острозькою академією.

Після їхньої смерті та перетворення Острозької академії на єзуїтську колегію єдиним «стовпом православ'я» залишився львівський єпископ Єремія Тисаровський. Він був останній, хто мав право висвячувати священників для релігійних громад. Після смерті Єремії польський король міг оголосити православну церкву неіснуючою.

Гедеон Балабан,
єпископ Львівський.
Гравюра. 1885 р.

Історичне джерело

Настрої, які переживали у зв'язку з переслідуваннями православної церкви її віруючі, дуже образно передав у творі «Тренос» Мелетій Смотрицький. Вустах автора православна церква проголошує: «Горе мені злиденній, ой леле, нещасній, звідусіль в добрах моїх обідраній, ой леле, на ганьбу тіла мого перед світом із шат роздягненій! Біда мені, незносними ладунками обтяжений! Руки в оковах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюг на стегнах, меч над головою двосічний, вода під ногами глибока, огонь з боків негасимий, звідусіль переслідування. Біда в містах і в селах, біда в полях і дібровах, біда в горах і в земних безоднях. Немає жодного місця спокійного, ані житла безпечного. День у болістях і ранах, ніч у стогонах й зітханні. Улітку спека до млості, узимку мороз до смерті: бо ж гола-голісінька і аж на смерть гнана буваю. Колись гарна й багата, тепер споганіла й убога. Колись королева, усьому світові любя, тепер усіма зневажена й опечалена. Приступіть до мене, усі живі, усі народи, усі жителі землі! Послухайте голосіння мого...»

- До кого звертається православна церква, шукаючи захисту? Як «усі жителі землі» колись і тепер можуть захистити жертву від загарбницького наступу?

Здавалося, що справа йде до зникнення православної церкви. Проте цього не сталося, оскільки наймогутнішою опорою православ'я залишалася більшість українського народу.

Піднесення Києва як центру українського православ'я. Русійною силою відродження православ'я стали м. Київ і Києво-Печерська лавра. Протягом другого десятиріччя XVII ст. її архімандрит, виходець із галицької шляхти, Єлисей Плетенецький згуртував довкола себе чимало освічених священнослужителів: Йова Борецького, Тарасія Земку, Захарія Копистенського, Памво Беринду та Лаврентія Зизанія.

Опираючись на допомогу козаків, він повернув чимало монастирських маєтностей, конфіскованих королем, припинив сваволю уніатів, які не дозволяли православним відправляти богослужіння в Софійському соборі. Однією з найвидатніших його справ стало вкладення накопичених Києво-Печерською лаврою коштів у придбання друкарні й організація масштабної видавничої справи. Протягом 15 років було видано майже 30 книг релігійного й освітнього змісту. Це перевищувало кількість усіх книг, надрукованих в Україні за попередні роки.

У 1615 р. українська шляхтянка Єлизавета Гулевич (Галшка Гулевичівна) заповіла православній громаді Києва свої посілості на Подолі — двір і майдан «на монастир... також на школу дітям, так шляхетським, як і міським». Натхненні її благодіянням, київські міщани, шляхтичі й духовництво заснували Київське Богоявленське братство. Одразу ж при Богоявленському монастирі була відкрита школа, яка згодом стала основою майбутнього Києво-Могилянського колегіуму.

У 1616 р. до братства вступило Військо Запорозьке з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним. Цим українське козацтво засвідчило, що воно взяло православну віру під свій захист і опіку.

4. Відновлення Київської православної митрополії

Київське Богоявленське братство, зміцнене підтримкою козаків, поставило собі за мету відродити українське православ'я, тобто відновити Київську православну митрополію та український єпископат.

Для здійснення цієї справи було вдало використано перебування в Україні єрусалимського патріарха Теофана III. На кордоні з Московією його зустріло козацьке військо на чолі з гетьманом П. Сагайдачним. Патріарх перебував у Богоявленському монастирі майже рік. Він не відразу погодився на висвячення митрополита та єпископів, яких не збирався підтримувати король Речі Посполитої. Лише коли представники православного шляхетства й козацтва запевнили патріарха, що оборонятимуть нововисвячених владик, він дав згоду.

1622 р. патріарх висвятив Іова Борецького на митрополита та ще п'ятьох єпископів. Висвячення відбувалося в найсуворішій таємниці, уночі, при наглухо зачинених вікнах, щоб ніхто не побачив світла. Завдяки обраному митрополиту та єпископам православна церква отримала можливість висвячувати нових пастирів. Це була і духовна, й організаційна перемога української православної церкви, а Київ у такий спосіб відновив значення релігійного та духовного центру України.

Наприкінці 20-х років XVII ст. Й. Борецький розпочав перемовини з уніатським митрополитом Й.-В. Рутським. Обидва діячі схилилися до ідеї скликання собору, на якому сподівалися дійти остаточного порозуміння й заснувати Київський патріархат. Проте перемовини не увінчалися успіхом. Адже ні Річ Посполита, ні Ватикан не бажали створення окремої української об'єднаної церкви, очоленої власним патріархом. Це суперечило їхнім намірам — покатоличити й сполонізувати український народ. Проти об'єднання рішуче виступили й козаки.

Головною метою життя й діяльності Й. Борецького було утвердження православної ієрархії й офіційного визнання владою Речі Посполитої законності православної церкви та її очільників.

Цю справу в 1632 р. довершив його сподвижник — митрополит Петро Могила. Того року

Михайлівський золото-
верхий собор. Фото 1912 р.

Воскресіння Христове.
Гравюра. м. Київ. 1631 р.

- Які почуття мала вселяти гравюра в душі православних українців починаючи з 1622 р.?

ТЕМА 2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в першій половині XVII ст.

новообраний польський король «У статтях про заспокоєння руського народу» офіційно визнав вищу православну церковну ієрархію на чолі з митрополитом Київським і Галицьким Петром Могилою.

Православні священники й громади могли знову здійснювати церковні обряди, споруджувати церкви, висвячувати священників, відкривати школи, друкарні й братства. Їм повернули частину відібраних церков, монастирів і земель.

Історичне джерело

Прочитайте уривок з тексту полемічного твору «Пересторога», у якій невідомий автор устами князя В.-К. Острозького звинувачує польського короля в нехтуванні ним своїх обов'язків щодо підданих українців.

«А ваша королівська милість, бачачи наругу над нами й порушення прав наших, не дбаєш нічого на присягу свою, якою зобов'язався нам не ламати прав наших, а примножувати й розширювати їх.

За такими слушними документами, за доказами послів земських не хочеш нас у православній вірі нашої захистити, при правах наших, на місце пастирів, що відступилися від нас, інших дати, і загалом дозволяєш тим відступникам насильства чинити, проливати кров тих, хто за ними йти не хоче, ображати, з маєтків виганяти, із землі йти приневолювати.

За нашу віру православну нашу наступаєш на права наші, ламаєш вольності наші, а тепер на сумління наше налягаєш, чим присягу свою ламаєш... Як сенатор не тільки сам терплю кривду й тебе згадую, але бачу, що це до останньої згуби Корони Польської веде, бо через це ніхто свого права ані вольності не забезпечить. І через короткий час це призведе до великого замішання, а бодай не домисляться до чогось іншого».

- Подумайте, наскільки справедливими є звинувачення на адресу короля? У чому автор убачає причину неминучого майбутнього знищення держави?

Завдання та запитання

1. Охарактеризуйте становище православної, уніатської та католицької церков на теренах України в першій половині XVII ст.
2. Складіть розповідь про відновлення Київської православної митрополії?

3. Порівняйте засоби, якими зміцнювали становище греко-католицької церкви уніатські митрополити І. Потій та Й.-В. Рутський.
4. Назвіть ті суспільні сили та духовні центри, які зберегли й зміцнили православну віру в Україні.

5. Визначте причини переміщення центру православ'я до м. Києва, що відбулося протягом першої половини XVII ст. Які історичні факти це засвідчили?
6. Поясніть, чому у 20-х роках XVII ст. проти порозуміння між православними та греко-католиками та створення Київського патріархату виступили козаки.

7. Автор «Палінодії» стверджував, що утиски православних «християнами костела римського» болючіші й несправедливіші, ніж утиски від бусурманів. Прокоментуйте це твердження.
8. Поміркуйте, чому в ті часи представників іншої віри чи церкви вважали «варварами». Як це відображалось на відносинах церков? Чи припустимі такі погляди в наш час?

§ 11. УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО в першій чверті XVII ст. ГЕТЬМАН ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ

Як ви розумієте героїзм? Наведіть приклади із сьогодення.

1. Героїчна доба морських походів козаків

Від нападів турків потерпали не лише українці. Уся Європа XVI–XVII ст. тремтіла від однієї думки про наступ Османської імперії. Тому кожний, хто насмілювався кинути їй виклик, обов'язково завойовував прихильність земляків і славу за кордоном. Українські козаки організовували походи проти Туреччини та Криму не лише суходолом, а й морем.

Найбільшого розмаху безприкладні за героїзмом морські походи набули протягом двох перших десятиліть XVII ст. У море козаки виходили на чайках — довгих, вузьких і неглибоких човнах, у яких могли розміститися щонайбільше 50–70 добре озброєних запорожців і 4–6 невеликих морських гармат. У морському бою не було місця для слабкодушх. Турецькі ядра, жорстокий абордажний бій скорочували козацькі екіпажі на дві третини, а то й більше.

Запорозькі козаки на чайках атакують турецькі галери в Чорному морі.
м. Лондон. 1636 р.

Історичне джерело

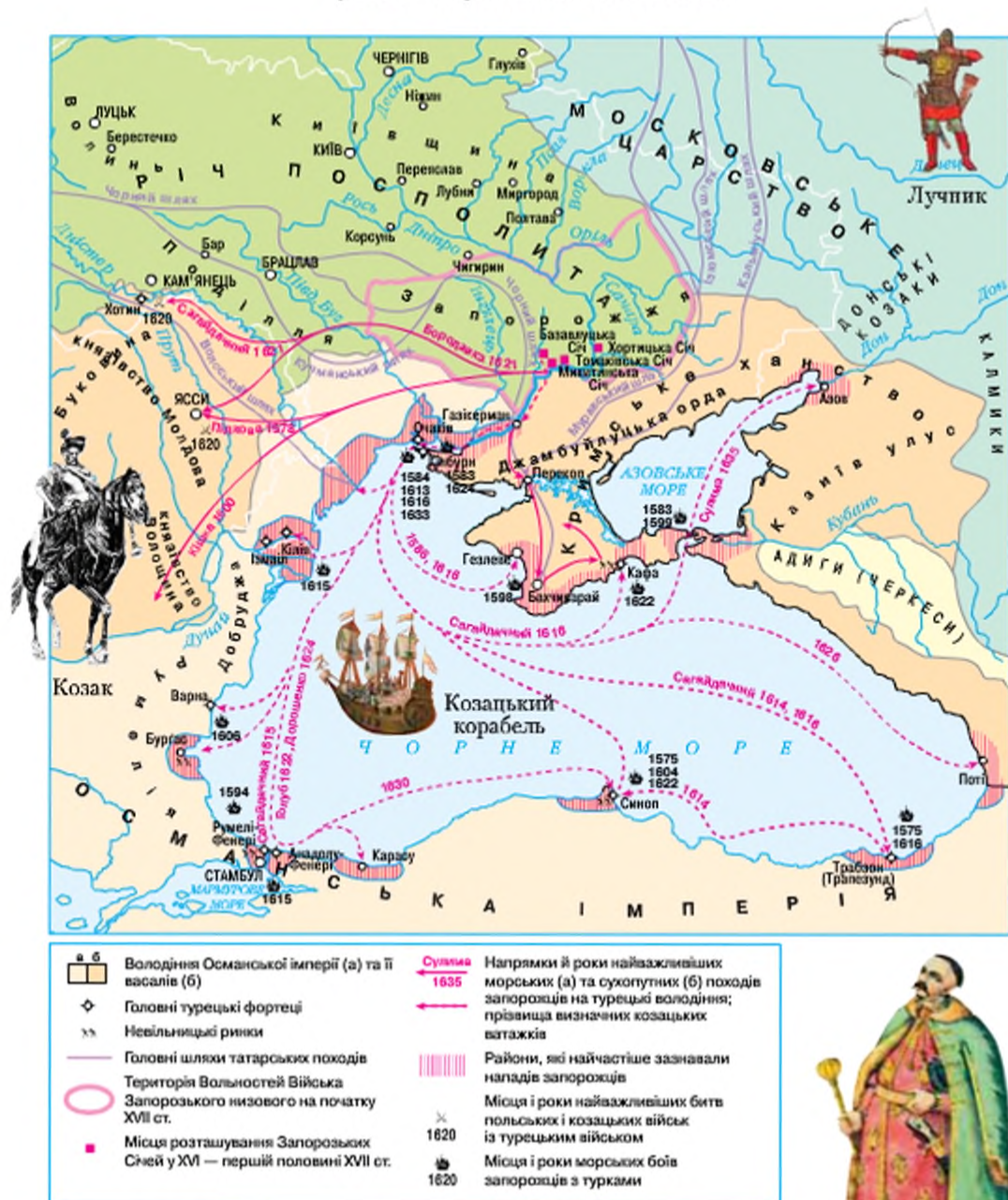
Козацьку чайку перед походом будував її майбутній екіпаж за кілька тижнів. Судно перетинало Чорне море за 36–40 годин.

Турецький історик XVII ст. Найма писав: «Можна стверджувати напевно, що немає на світі людей, які б менше дбали про своє життя й менше боялися смерті, ніж ці... Знавці військової справи твердять, що ці сіромахи, завдяки своїй хоробрості та вправності, у морських боях не мають собі рівних у всьому світі».

Прослизнувши повз турецькі форти в гирлі Дніпра, козаки героїчно атакували прибережні укріплення та міста. Жодне турецьке місто Чорноморського узбережжя не було убезпечене від козацького штурму. Серед найславніших перемог доби морських походів: спустошення найміцнішої морської фортеці турків — Варни (1606), узяття неприступного кримського Перекопу (1608), розгром Килії, Ізмаїлу й Акерману (1609), штурм Трапезунда й Синопа, що на Малоазійському узбережжі (1614). Водночас козаки нищили гарнізони, залоги фортець, турецькі кораблі — катарги, галери й галіони¹, які в десятки й сотні разів перевищували розміри чайок. 1615 р. затремтіла столиця османів. 80 чайок на очах у султана і 30 тисяч яничарів увірвалися у константинопольську

¹ Галіон — старовинне трищоглове добре озброєне вітрильне судно.

ЗАПОРІЗЬКА СІЧ у XVI — першій половині XVII ст.

Полковник

гавань і спалили її. Біля гирла Дунаю вони розгромили ескадру, що їх переслідувала, і взяли в полон адмірала турецького флоту. 1620 р. морський похід на столицю грізної імперії було повторено.

Особливої слави та вдячності співвітчизників козаки зажили за зруйнування фортеці Кафа (нині Феодосія) — найбільшого ринку рабів — «упири, що пив руську кров». Очолені гетьманом П. Сагайдачним козаки влітку 1616 р. розбили місцевий гарнізон і, за свідченнями сучасників, звільнили 14 тис. невільників.

А. Орлюнов. Козаки гетьмана П. Сагайдачного здобувають Кафу. 2010 р.

Історичний факт

Звістка про зруйнування турецьких фортець Кафи, Синопа й Трапезунда поширилася далеко за межі Османської імперії. Це стало також відомо італійцеві Отавіо Сапієнціо — письменникові першої половини XVII ст. За його словами, на той час у Запорозжі було 30–40 тис. козаків, вони мали 200–300 чайок, ходили по Чорному морю й протягом 1616–1617 рр. успішно нападали на Кафу, Синоп і Трапезунд.

Могутня Османська імперія, яка зверхньо позирала на своїх сусідів, несподівано відчула свою вразливість і неодноразово вимагала від Речі Посполитої знищення козацтва.

Козаки здійснювали походи не лише за здобиччю (наприклад, у Варні захопили 180 тис. злотих). Завдаючи разючих ударів ворогові, герої відповідали на безконечне плюндрування України турецько-татарськими нападниками, суворо карали їх за невимовні страждання українського народу, звільняли рабів. Громлячи ворога, козаки зірвали не один похід проти України та європейських країн. Щоб протистояти славним лицярям, султану доводилося тримати в Чорному морі четверту частину свого флоту.

2. Гетьман П. Конашевич-Сагайдачний

Майбутній легендарний гетьман **Петро Конашевич-Сагайдачний** народився в м. Самборі приблизно 1582 р. в сім'ї православного шляхтича. Вищу освіту здобув у Острозькій академії. Завершивши навчання, став запорозьким козаком. Протягом 1616–1622 рр. його чотири рази обирали гетьманом Війська Запорозького. Петро Сагайдачний уперше створив дисципліновану козацьку армію, а розбудований ним флот досягнув кількох сотень чайок. Він проявив себе чудовим полководцем на морі. Усі найвизначніші походи протягом 1610–1620 рр. відбулися під його керівництвом.

Не менш талановитим воєначальником гетьман виявився й на суходолі. 1618 р. він очолив 20-тисячне козацьке військо в поході на Москву. Метою походу

Автор невідомий.
Петро Конашевич-Сагайдачний.
XIX ст.

було визволення з Тушинської облоги сина польського короля, королевича Владислава. Козацька армія оволоділа низкою московських міст. У ніч на 1 жовтня 1618 р. гетьман повів козаків на штурм Кремля. Не зумівши зразу оволодіти фортечними мурами, він не захотів стояти в тривалій облозі й наказав відступити. Повертаючись додому, козаки здобули м. Калугу. Наслідком походу П. Сагайдачного на м. Москву стало укладення Деулінського договору між Московською державою та Річчю Посполитою. Під владу короля поверталися м. Смоленськ, Чернігівщина та Новгород-Сіверщина.

Петро Сагайдачний виявив себе й талановитим дипломатом. Він проводив незалежну від м. Варшави політику проти Туреччини й Криму. Водночас був союзником короля в боротьбі з Туреччиною та Московією. Жодного разу не дозволив усім вороже налаштованим сусідам Війська Запорозького об'єднатися й знищити козацьку республіку. Щоб зміцнити й реформувати козацтво в регулярну армію, захистити його й українські інтереси перед королівським двором, гетьману не раз доводилося упокорювати козацьку стихію.

Уміло використовуючи потребу поляків у сильному козацькому війську, П. Сагайдачний домогся збільшення його реєстру до 40 тис. осіб.

У 1618 р. Військо Запорозьке ввійшло до антитурецької *Ліги європейської міліції*, членами якої стали німецький імператор, королі Іспанії, Англії, Франції та Польщі. Гетьман установив дипломатичні зв'язки з Московією, Грузією та Іраном.

Історичне джерело

Незрозуміла для рядового козацтва дипломатія гетьмана, його жорсткість у наведенні військової дисципліни не раз призводили до обурення січовиків і втрати П. Сагайдачним гетьманської булави. Це й засвідчив сучасник: «Чернь козацька брала його часто ватажком заради воєнної доблесті, а скидала через строгість».

- Поміркуйте, чи може історичний діяч завжди бути «добрим».

Петро Сагайдачний піклувався про майбутнє України, дбав про українську культуру. Він спрямував козацтво на підтримку православної церкви й освіти. 1616 р. з усім січовим товариством вступив до щойно заснованого Київського Богоявленського братства. Це був надзвичайно рішучий крок, який мав неопінене значення для українського православ'я. Адже Київське православне братство постало в найважчі часи для православної церкви. Гетьман підтримував церкву, не питаючи дозволу короля. До кінця життя виділяв кошти на братську школу. З метою відновлення православної церкви він разом із православними священиками запросив єрусалимського патріарха Теофана III.

Ліга (від латин. *ligare* — зв'язувати) **європейської міліції** — союз християнських держав, занепокоєних посиленням експансії турків-османів у Європі.

За його наказом козаки вартували й супроводжували патріарха під час його перебування в Україні та духовної роботи над відновленням Київської православної митрополії.

Уже перерахованих справ було б достатньо, щоб навіки ввійти в історію українського народу. Проте видатне звершення П. Сагайдачного, яке дало йому європейську воєнну славу, було ще попереду.

3. Участь українського козацтва в Хотинській війні 1621 р.

Розширюючи свій вплив на європейську політику, Османська імперія вирішила розгромити Річ Посполиту. Плануючи просування до центру Європи, Туреччина прагнула забезпечити свої сили від удару з північного флангу. 1620 р. турецька армія розгромила в битві під Цецорою польське військо. Ця перемога заохотила турецького султана розпочати підготовку до війни проти Речі Посполитої. У всіх провінціях Османської імперії, володіння якої поширилися в трьох частинах світу, зачитувалися султанські укази, які сповіщали про майбутню війну й закликали до війська всіх чоловіків, здатних тримати зброю.

Над Польщею нависла смертельна небезпека. Не маючи достатньо чисельної армії, польський сейм вирішив закликати на допомогу українське козацтво. У середині червня 1621 р. спільна козацька рада реєстрових і низових козаків у Сухій Діброві на Черкащині погодилася допомогти, але за ряду умов: визнання «прав та вольностей» козацтва, розширення реєстру, визнання королем відновленої православної ієрархії, дотримання релігійної рівноправності.

Король погодився на ці умови, адже його 43-тисячній армії, включаючи й іноземних найманців, при 28 гарматах явно не вистачало проти 150–160-тисячної турецько-татарської армії. Якщо ж до складу війська додати й озброєну челядь, то султанська армія сягала понад 250 тис. осіб при 62 гарматах, включаючи й 15 важких, осадних.

Гармат і зброї в турків могло бути й більше. Проте цьому перешкодив козацький флот. Протягом травня–жовтня козаки потопили 141 вороже судно, серед яких було й 9 галер з важкими штурмовими гарматами.

Турецькі воєначальники намагалися будь-що перешкодити 45–47-тисячній армії козаків з 23 гарматами об'єднатися із захисниками Хотина. Тому тижневий перехід запорожців від Могилева виявився надзвичайно важким і виснажливим. За день до битви козаки, очолені П. Сагайдачним, усе-таки пробилися до табору під Хотиним.

Історичний факт

Султан Осман II був настільки впевнений у перемозі, що, розпочинаючи битву, бундючно заявив, що не стане нічого їсти, поки своїх ворогів «не відправить у пекло до вечері». Щоб спантеличити противника, він наказав пригнати на поле майбутньої битви африканських слонів. Вражала й ставка султана, розташована на одному з пагорбів. Вона нагадувала «скоріше ряд палаців, побудованих кількома монархами... Усюди сяяли золоті або позолочені кулі, шовкові шнури, а стіни були обтягнуті золотом на кшталт парчової ризи».

О. Климко. Сагайдачний громить турків. Поштівка. м. Львів. 1938 р.

• Який момент битви зобразив художник на картині?

Османа II, захопив одного пашу та ще кількох значних персон. Гетьман надіслав гінця до командувача, польського гетьмана К. Хоткевича з проханням негайно надіслати підкріплення, щоб розвинути успіх, проте той так і не наважився кинути в прорив свіжі польські сили.

Історичне джерело

«Після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа, — писав майбутній король **Ян Собеський**, — турками оволоділа паніка: людей усіх звань і станів охопила неописана тривога; сам Осман, який ще недавно думав, що немає нікого у світі, могутнішого за нього, тепер на власні очі побачив непевність свого становища. Колишня пихатість змінилася жіночими скаргами, коли він переконався в необґрунтованості своїх надій».

28 вересня бій точився з 8-ї години ранку до сутінків, а після контратаки козаків турки почали тікати по усьому фронту. 29 вересня 1621 р. султан розпочав перемовини з королем і уклав мирну угоду — *Хотинський договір*.

Пам'ятник Петрові Сагайдачному. м. Київ. 2001 р.

Завдяки козакам Україна й Польща були врятовані від турецького ярма. На тривалий час Туреччина відмовилася від задумів підкорити всю Європу. Однак уряд Речі Посполитої не поспішав виконувати, а потім відмовився від своїх обіцянок козакам. Реєстр було скорочено до 3 тис. козаків. Король не виплатив обіцяну грошову винагороду за Хотинську війну, не забезпечив навіть воєнних інвалідів, заборонив козакам здійснювати походи проти Туреччини.

Поранення на початку Хотинської битви, а також зневажливе ставлення короля до угоди з козаками підірвали здоров'я гетьмана. 10 квітня 1622 р. П. Сагайдачний помер. Свое майно він

заповів братствам Києва та Львова. Героя поховали в Києві, у Богоявленській церкві Братського монастиря.

Історичний факт

«Та місце його могили марно шукав би тепер любитель місцевої старовини: при перебудові церкви на початку XVIII ст. воно потрапило під нову стіну храму й зникло від поглядів нащадків», — писав відомий історик В. Антонович.

Смерть П. Сагайдачного означала для України вступ у тривалий період нестабільності та погіршення відносин між козаками й Польською державою, які врівноважувалися завдяки його дипломатичному та військовому таланту.

Історичний факт

У Польщі, у музейному комплексі королівського замку на Вавелі (Краків) зберігається «меч гоноровий, подарований Петру Конашевичу-Сагайдачному польським королем Владиславом». Почесна зброя інкрустована золотом і діамантами з написом латиною: «Владислав — Конашевичу».

- Поміркуйте, чому меч зберігається не в українському музеї, хоча подарований українському полководцеві.

Завдання та запитання

1. З'ясуйте, агресію яких держав стримували українські козаки протягом перших десятиліть XVII ст.
2. Розкажіть про здобутки найвизначніших походів цього часу.
3. Опишіть стратегію та тактику козацьких морських походів.

4. Складіть хронологічну таблицю морських походів козаків.
5. Складіть історичний портрет П. Конашевича-Сагайдачного.

6. Аргументуйте висновок про те, що українське козацтво зробило найвагоміший внесок у перемогу в Хотинській війні.
7. Складіть короткі розповіді про історичні місця, пов'язані з іменем П. Сагайдачного.

8. Поміркуйте, чи завжди правильно чинять митці, укладаючи до рук П. Сагайдачного лише гетьманську булаву.
9. Доведіть, що, атакуючи Османську імперію з моря та суходолу, запорозькі козаки суттєво стримували наступ турків на Європу.

§ 12. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ ПОВСТАННЯ 20–30-х років XVII ст.

Поміркуйте, чому ознакою шляхетної людини є вміння дотримуватися даного слова, обіцянки.

1. Польсько-козацький збройний конфлікт 1625 р.

Сусідство із Запорожжям Східного Поділля, Центральної і Південної Київщини та півдня Лівобережжя надихало їх мешканців не коритися польським власникам та урядовцям. Селяни й міщани оголошували себе козаками, жили та господарювали як вільні люди. Вони відмовлялися визнавати польських старост, обирали своїх отаманів, запроваджували суд за козацькими звичаями.

Не маючи сил перешкодити покозаченню, польські урядовці східних староств Речі Посполитої лише скрушно зітхали: «Усе до останнього покозачилося, тут як хлоп, то й козак», а варшавські політики все частіше заводили мову про створення козаками власної держави з республіканським устроєм.

Історичне джерело

1616 р. польські політики під час сейму заявляли, що козаки не визнають «ні магістратів у містах, ні старост, ні гетьманів (польських. — Авт.); вони самі встановлюють собі право, самі обирають урядників і ватажків й наче створюють у великій Речі Посполитій іншу Республіку». Той факт, що козацтво вибудовує власну державу 1625 р. визнав і король: «...Козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою... Україна вся в послушності їм. Шляхтич у домі своїм не вільний. По містах і містечках королівських уся управа, уся влада в козаків: привласнюють собі юрисдикцію, закони встановлюють».

- Власна держава розпочинається з власних законів і власних урядовців. Чи праві були польські урядовці, стверджуючи, що козаки творять власну державу?

Після даних напередодні Хотинської війни, але не виконаних королем обіцянок, козаки поводитися все незалежніше. Протягом літа 1624 р. вони здійснили три морські походи на Стамбул.

Козаки несподівано з'явилися в Босфорі й знищили найбагатші квартали турецької столиці по обидва боки протоки й знову «замитали своїми похідними вогнями у вікна самого сералю» султана. Наприкінці 1624 р. козацькі лідери уклали свій перший міжнародний договір з Кримом.

Історичний факт

Посилаючись на умови Хотинського договору 1621 р., польський король вимагав від козацтва припинити походи на турецькі міста. На це козацька рада відповіла гідно й виключно: товариству відомо про угоду короля із султаном, але до чого тут козаки, вони з бусурманами угоди не укладали.

БОРІТЬБА КОЗАКІВ ПІД ПРОВОДОМ М. ЖМАЙЛА 1625 р.

Щоб перешкодити створенню «козацької Речі Посполитої», польський уряд у вересні 1625 р. спорядив проти козаків каральний похід. З Бару на Подніпров'я вирушило 30-тисячне військо. Назустріч йому до Канева виступило козацьке військо чисельністю 20–25 тис. чоловік, очолене гетьманом **Марком Жмайлом**.

Вирішальні бої зав'язалися спочатку під Криловом, а потім були перенесені до Курукового озера (сучасна Кременчуччина). Упродовж кількадесяти днів боїв жодна зі сторін не здобула переконливого успіху.

Розпочалися переговори, які увінчалися укладенням **Куруківської угоди** (листопад 1625 р.). Сторони погодилися на взаємні поступки. Угода передбачала, що реєстрове військо становитиме 6 тис. козаків, які отримуватимуть регулярну плату. Його очолить поміркований гетьман Михайло Дорошенко. Решта козаків мала повернутися до своїх панів. Передбачалося спалення всіх човнів і припинення морських походів, заборону розпочинати будь-які війни із сусідніми державами й укладати з ними угоди.

Угода встановлювала чіткий зв'язок реєстрового козацтва з прикордонними територіями. Відтепер реєстр складався з шести полків: Білоцерківського, Канівського, Корсунського, Переяславського, Черкаського й Чигиринського. Очолював реєстрове військо гетьман, обраний загальновійськовою радою й затверджений польським урядом.

Запровадження територіального устрою реєстрового козацтва стало важливою подією в справі зародження Української козацької держави.

2. Повстання Т. Федоровича (Трясила)

Наприкінці 20-х років XVII ст. на Подніпров'ї знову ускладнилися суспільні відносини. По-перше, після завершення польсько-шведської війни в Україну повернулося багато «виписиків» — козаків, виписаних із реєстру, щойно вони стали непотрібними у зв'язку із завершенням бойових дій. По-друге, польський уряд уперше розквартирував на Київщині частину коронного війська. Жовніри ж почали чинити традиційні для них грабунки та насильства над мирними

мешканцями. По-третє, знову посилювалися релігійні переслідування. Тому київський митрополит змушений був звернутися до козаків із скаргою про те, що «ляхи утискують нашу віру», «забирають церкви».

Однак тодішній гетьман реєстровиків, людина з відвертими пропольськими поглядами, Грицько Чорний, тим не турбувався. Його позиція дуже розлютила запорожців, і на початку 1630 р. його було викрадено. На Січі Чорного судили й стратили. Новим гетьманом козацьке коло обрало **Тараса Федоровича (Трясила)** — козака з Чигиринщини. Розпочинаючи похід у городову Україну, гетьман видав ряд закличних листів, у яких звертався до тих, «хто був козаком, і тих, хто ними хоче бути, щоб усі прибували, вольностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів лядських рятували».

На початку березня 10-тисячний загін козаків виступив з Базавлуцької Січі й рушив на Черкаси. До нього приєдналися реєстрові козаки та міщани. Повстання швидко поширилося на Київщину й Полтавщину. Козацьке військо здобуло Корсунь, Канів і в травні отаборилося на лівому березі Дніпра біля Переяслава. Число організованих повстанців перебільшувало 30 тис.

До козацького табору з облоговими гарматами підійшло коронне військо чисельністю 16–20 тис. чоловік. Жорстокі бої тривали три тижні. Уранці 15 травня відбувся найзапекліший бій. Повстанці вціліли розгромили добірний шляхетський відділ — «золоту роту», яка охороняла штаб коронного гетьмана. Ледве врятувався й сам командувач. У народних думках і переказах цей бій згадувався як повний розгром польського війська. Автор «Історії Русів» представив фантастичну картину бою, назвавши її «Тарасовою ніччю», так само її змалював в однойменному творі й Т. Шевченко.

Коронний гетьман змушений був розпочати перемовини, і **29 травня 1630 р. в м. Переяславі** було укладено угоду, яка насамперед підтверджувала чинність Куруківської угоди. Зміни стосувалися реєстру — він збільшувався до 8 тис. осіб. Повстанці визнавали себе винними, проте відмовилися видати гетьмана Т. Трясила, а поляки оголошували помилування всім повстанцям.

Гармата XVI ст. Реконструкція

Переяславська угода не вирішила болючих проблем українського суспільства. Напруження у відносинах козацтва та польського уряду продовжувала наростати.

Переяславська угода не вирішила болючих проблем українського суспільства. Напруження у відносинах козацтва та польського уряду продовжувала наростати.

3. Повстання І. Сухими

Польський уряд знову виявляв незадоволення походами козаків на Туреччину, а козаків обурювала відверта невдячність польського уряду. Так, король Владислав, набравши 25 тис. воїнів, що становили основу його переможної армії в московсько-польській війні 1632–1634 рр., одразу виписав козаків із

реєстру, щойно Москва підписала умови капітуляції. Розлютовані «виписики» подалася на Запорозжя.

Тим часом польський уряд вирішив збудувати на Дніпрі біля першого порогу Кодацьку фортецю. За її допомогою Варшава сподівалася не допускати нових морських походів козаків проти Туреччини, а також контролювати зв'язки Запорозжя з городовою Україною, насамперед постачання для Січі зерна й іншого продовольства.

Фортецю було зведено за рекордні чотири місяці, її гарнізон становили польські й німецькі досвідчені піхотинці. Польський уряд сподівався, що за допомогою фортеці поставить Запорозжя під свій нагляд. Проте уже через місяць після завершення будівництва на Січ повернувся з морського походу проти Туреччини гетьман **Іван Сулима**.

Історичний факт

Іван Сулима був славним і досвідченим козацьким ватажком, знаним не лише в Україні, а й у Європі. За успіхи в боротьбі з Османською імперією Папа Римський нагородив гетьмана срібною медаллю з власним золотим портретом.

Зведення фортеці обурило січовиків. Гетьман розробив ретельний план й козаки в ході блискавичного нічного штурму в 1635 р. заволоділи фортечними мурами, знищили гарнізон і зруйнували укріплення. Далі козаки піднялися по Дніпру до Кременчука та Крилова. Звідти І. Сулима розіслав заклики до боротьби проти польсько-шляхетського гноблення.

КОЗАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ під ПРОВОДОМ Т. ФЕДОРОВИЧА (1630–1631) та І. СУЛИМИ (1635)

- Похід козаків на чолі з Т. Федоровичем (Трасилом) навесні 1630 р.
- Похід польського війська на чолі зі С. Конєцпольським
- Містечка, що найбільше постраждали від дій польських вояків «Тарасова ніч»; перемога козаків над військом С. Конєцпольського 20 травня 1630 р.
- ✕ Переяславська угода (29 травня 1634 р.)
- ⬮ Осередки повстання 1631 р.
- Невдалий похід війська Т. Федоровича в 1631 р.
- Похід запорожців на чолі з І. Сулимою на фортецю Кодак та її зруйнування (серпень 1635 р.)

Проте під натиском реєстрових козаків січовики вирішили відступити на низ і зайняти оборону на одному з дніпровських островів. Оборона, що тривала протягом кількох місяців, виснажила оточених. Наступали холоди, бракувало палива та їжі. У козацьких рядах розгорілися суперечки, зростало невдоволення. Скориставшись цим, зрадники схопили й видали І. Сулиму полякам. За рішенням сейму гетьмана та його трьох сподвижників стратили на центральній площі Варшави.

4. Національно-визвольне повстання 1637–1638 рр.

Потреба захистити природні національні, релігійні й соціальні права українського народу, прагнення утвердити свої «права і вольності» знову підняла низових козаків на повстання. Безпосереднім приводом до повстання став перегляд польським урядом козацького реєстру та вилучення з нього всіх неблагонадійних. У травні 1637 р., обраний Базавлуцькою Січчю на гетьманування, полковник реєстровців **Павло Бут (Павлюк)** розіслав у городову Україну нові заклики до боротьби: «...Хто зветься нашим товаришем, нехай стане за християнську віру й наші золоті вольності, які ми заслужили своєю кров'ю». Після зайняття низовиками Черкас повстання поширилося на всю територію Подніпров'я та Лівобережжя. Тисячі селян і міщан громили шляхетські маєтки й запроваджували козацькі порядки.

КОЗАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ 1637–1638 рр.

Історичне джерело

Свідок тих подій писав: «Вони (козаки) ішли табором, вишикуваним у шість рядів з 4 гарматами попереду, двома по боках і двома в кінці, а в середині між возами йшло військо... ішли козаки з розгорнутими прапорами, стріляючи з гармат, здіймаючи галас до неба: „А чи далеко гетьман буде ночувати? Лящику, побіжиш до хащуку!“»

- Який військовий тактичний прийом ілюструє наведений документ?

Під селом **Кумейки**, поблизу **Канева**, 6 грудня 1637 р. між повстанцями (майже 10 тис. чоловік) і коронним військом із полками реєстровців, які не пристали до повстанців (разом близько 15 тис.), відбулася вирішальна битва. Бій тривав до пізньої ночі. На полі бою полягло лише 6 тис. вояків, одягнутих по-козацьки. Повстанці змушені були відступити з поля бою, оскільки коронним жовнірам удалося прокрастися до порохових запасів козаків і підірвати їх.

Історичне джерело

У битві під Кумейками повстанці поводитися надзвичайно сміливо. Командувач бою з польського боку коронний гетьман М. Потоцький засвідчував, що погано озброєні повстанці йшли назустріч ворогу «дуже сміливо і сердито», «холопство було таке вперте й заповзяте, що ніхто з них не хотів миру кричати, навпаки, тільки кричали, щоб одному на одному вмирати — і так дійсно виходило».

Навіть бували коронні жовніри дивувалися запеклості Кумейківської битви: «Ніколи не бували в такому тривалому й сильному вогні та не бачили такої кількості трупів в одному місці».

Під тиском чисельнішого ворога повстанці відступили до містечка Боровиці й там потрапили в оточення. Значні втрати, відсутність боєприпасів, їжі та води примусили повстанців піти на мирні переговори, а через деякий час, 11 грудня, капітулювати й видати П. Бута та кількох старшин.

Однак придушити повстання найжорстокішими покараннями владі не вдалося. Уже наприкінці зими на Січі почали збиратися нові захисники козацьких прав і вольностей.

У березні 1638 р. розпочався новий етап повстання. Його очолив обраний гетьманом **Яків Остряниця** та митнорічні соратники П. Бута — **Карпо Скидан** і **Дмитро Гуня**. Суходолом і на чайках козаки вирушили в глибоку Україну.

Підніпров'я знову охопило народне повстання. Цього разу бойові дії велися на Лівобережжі. Наприкінці квітня козаки виграли битву під Говтвою, але не зуміли взяти Лубен, де замкнулися основні сили поляків. Зазнавши невдач, Я. Остряниця в бою під Жовнином утратив надію на перемогу й відступив з кіннотою в Слобідську Україну.

Боротьбу продовжив обраний гетьманом Д. Гуня. Відступивши до урочища Стариця, що неподалік гирла

Невідомий автор.
Запорозький
гетьман
Яків Остряниця.
XVII ст.

ТЕМА 2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в першій половині XVII ст.

р. Сули, повстанці облаштували табір, у якому протрималися півтора місяці. Нестача харчів і фуражу змусила їх 28 липня припинити опір і скласти зброю. Однак Д. Гуня та ряд старшин зуміли непоміченими покинути оточений табір.

Поразка козаків змусила їх визнати так звану «**Ординацію Війська Запорозького реєстрового**» (ординація — від латин. *ordo* — порядок), прийняту вальним сеймом у Варшаві 8 травня 1638 р. Закон жорстко обмежував козацтво. «На вічні часи» було скасовано виборність козацьких старшин і заборонено козацький суд. Реєстр скорочено до 6 тис. козаків. Замість гетьмана Сейм призначав **комісара-шляхтича**. Зі шляхти призначалися також полковники й осавули. Реєстровцям дозволялося селитися лише в Черкаському, Канівському й Корсунському староствах. На Січі мав постійно знаходитися один із реєстрових полків, щоб не допускати «самовільних зібрань і свавілля».

Хвиля повстань 20–30 років XVII ст. дозволила козакам набути досвіду боротьби з коронним військом, зміцнити власну самоповагу й гідність, усвідомити необхідність спільної боротьби із селянством і міщанством за національні інтереси та духовність — за національне визволення.

Завдання та запитання

1. Визначте спільні ознаки повстань 90-х років XVI ст. та 20–30-х років XVII ст.
2. Опишіть найвизначніші моменти боротьби під час повстань під проводом Т. Трясила, І. Сулими, національно-визвольного повстання 1637–1638 рр.

3. Розкрийте сутність понять «ординація», «комісар», «городова Україна».
4. Проаналізуйте умови Куруківської угоди. Які з умов є поступкою з боку козаків, а які — поступкою з польського боку?
5. Як на становищі козацтва позначилися умови Ординації 1638 р.?

6. Чи могла страта керівників козацько-селянських повстань зупинити національно-визвольний рух в Україні в XVII ст.?
7. Поміркуйте, що виграла Польща, а що втратила, силою зброї стримуючи козаків від походів проти Османської імперії.

8. Пошукайте причини соціального й економічного характеру, які спонукали уряд Речі Посполитої не співпрацювати з козаками, а воювати з ними.
9. Доведіть, що в межах Східного Поділля, Центральної і Південної Київщини та півдня Лівобережжя в перші десятиліття XVII ст. формувалася «козацька Річ Посполита».
10. Визначте, що додали повстання 20–30-х років XVII ст. до розгортання українського національно-визвольного руху.

Комісар — посадова особа, наділена урядом особливими повноваженнями.

§ 13. ЦЕРКВА Й ОСВІТА В УКРАЇНІ в першій половині XVII ст.

Поміркуйте, що звеличує людину й перетворює її на історичну особистість.

1. Митрополит П. Могила

Історична постать Петра Могили пов'язана з виходом української православної церкви з кризи, з розвитком української освіти. Роки його керівництва Київською митрополією (1632–1647) є часом незнаного доти піднесення православ'я в Україні.

Петро Могила (1596–1647) був сином волоського й молдовського господаря Симеона Могили. Після смерті батька та втрати престолу сім'я Могили у 1607 р. переїхала до Речі Посполитої. Вона підтримувала тісні контакти з Львівським братством, тому освіту юний Петро здобував у Львівській братській школі, а потім у освітній подорожі Європою.

*Невідомий автор.
Митрополит Петро
Могила. XVII ст.*

Повернувшись з Європи, він поступив на державну службу. Брав участь у Цецьорській битві та Хотинській війні. Але з роками його все більше приваблювало духовне життя. 1627 р. Петро Могила обійняв посаду архімандрита Києво-Печерської лаври. 1632 р. його було обрано київським і галицьким митрополитом. Ця подія надихнула багатьох сучасників П. Могили. Вони сподівалися, що «після рік сліз», «після смутних плачів» у «кордони Роксоланії» повертається «весілля». Немов біблійне забороло, новий митрополит «оборонить руські права» і Русь заживе в спокої, бо він усе «добре справить, добре направить».

І дійсно, усю енергію, розум, вплив в урядових колах та аристократичних родин П. Могила використовував для зміцнення авторитету православної церкви, розвитку української освіти.

Ще перебуваючи в чині архімандрита, він добився повернення Києво-Печерській лаврі відібраних раніше маєтностей. Будучи митрополитом, домігся повернення православним Софійського собору та багатьох церков і монастирів. Водночас турбувався будівництвом нових і відновленням старих і поруйнованих храмів.

Історичний факт

За ініціативою митрополита було повернуто «з темряви підземної», тобто від-реставровано, Десятинну церкву, Софійський собор, Трьохсвятительську церкву, храм Спаса на Берестові, Михайлівську церкву у Видубицькому монастирі та ін. Саме тоді з'явилося повір'я, що доки у Святій Софії стоїть Непорушна Стіна з Богородицею-Орантою, доти стоятиме й Київ.

Головні зусилля П. Могила спрямував на проведення церковної реформи. Він працював за двома напрямками: 1) формував нові покоління церковно-

ТЕМА 2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в першій половині XVII ст.

служителів — освічених і підготовлених духовних пастирів; 2) зміцнював дисципліну та моральність у середовищі священиків.

Тому митрополит дуже багато турбувався справами освіти. Відрядив на навчання за кордон талановитих юнаків, заснував лаврську школу й запросив для викладання в ній освічених львівських монахів. Розвивав книгодрукування, допомагав лаврській друкарні.

Заради зміцнення моральності й дисципліни духовенства П. Могила запровадив *консисторію* — особливий суд для розслідування й покарання духовних осіб за прогріхи. Він багато займався впорядкуванням церковних служб і обрядів. З цією метою написав кілька церковних книг: «Православне ісповідання віри» (1643) з викладом основ православної віри, «Короткий катехізис» (1645) і «Великий требник» (1646). Богословські праці П. Могили були добре відомі як в Україні, так і за її межами.

За життя П. Могили митрополія Київська, Галицька й усієї Русі стала найавторитетнішою серед православних церков, а Київ повернув собі славу духовного й культурного центру українства.

Митрополит був похований в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Усе своє майно заповів Києво-Могилянській колегії, Києво-Печерському та іншим монастирям, церквам й шпиталям.

У 1996 р. за заслуги перед православною церквою його було долучено до лику святих. Днем ушанування святого є 13 січня.

Історичне джерело

«... Петрові Могилі повинен подякувати кожний українець за те, що й тепер на Україні зостався православним і українським» (І. Нечуй-Левицький).

2. Шкільництво

Українські міські та сільські громади засновували школи, які давали дітям освіту, ґрунтовану на українських традиціях і водночас спрямовану на кращі європейські зразки. Провідну роль у шкільництві відігравали школи, що працювали під опікою православних братств.

Освіту в них міг здобувати кожний охочий, незалежно від станового походження та матеріальних статків. Заможні батьки платили «згідно з можливостями кожного». Відповідно до братських статутів бідні учні навчалися безкоштовно: «Щоб вчити убогих дітей у школі братській, не беручи від них нічого, згідно з порядком школи братської». Ставлення учителів до учнів залежало лише від ставлення учнів до навчання.

Історичний факт

Убогі підлітки та юнаки, що навчалися «за простибіг», тобто безкоштовно, допомагали дякам-учителям «у послузі церковній». Вони виконували різні доручення братства: копіювали й перекладали документи, ходили з листами, ремонтували книги, допомагали в друкарнях, носили шрифти, папір та ін.

Школи вищого рівня працювали у великих містах — Львові, Луцьку, Вільно, Києві. У них учні проходили всі освітні сходи від засвоєння азів грамотності до опанування сімох вільних мистецтв. Учні вищого ступеня — спудеї — не лише вчилися самі, а й одночасно були вчителями-репетиторами школярів — учнів початкового ступеня.

Крім шкіл вищого рівня, в Україні діяли початкові школи. У них дяки-учителі давали дітям початкову освіту: навчали читанню та письму, лічбі та співам, основам православної віри. На Наддніпрянщині початкові школи утримували сільські, містечкові, міські громади, на західних землях — братства.

Разом із православними діяли уніатські й протестантські школи. У дусі католицизму виховували дітей шляхтичів і заможних міщан у єзуїтських школах. Багато з них їхали навчатися до університетів Польщі, Німеччини, Чехії, Австрії, Франції та Італії.

Історичне джерело

Про рівень української освіти свідчить розповідь сирійського священика **Павла Алепського**, що в 1654 та 1657 рр. проїздив Україною. Він засвідчив, що тільки в Україні прихожани під час служби користуються молитовниками, що «за малим винятком, навіть здебільшого, їхні жінки та дочки вміють читати та знають порядок богослужіння й церковний спів. А священики вчать сиріт і не дозволяють, щоб вони залишалися неучами».

3. Утворення Києво-Могилянської академії

Києво-Могилянський колегіум (згодом Києво-Могилянська академія) був створений у 1632 р. шляхом об'єднання Київської братської школи та Києво-Печерської лаври. Київське братство визнало П. Могилу фундатором нового закладу, дозволило влаштувати його за західноєвропейськими зразками. Рівень викладання в колегіумі дуже швидко піднявся до рівня вищого навчального закладу — академії. Проте польський сейм 1636 р. заборонив викладати богослов'я й таким чином перешкодив отримати офіційне звання академії.

Навчання велося грецькою, латинською та церковнослов'янською мовами. Спудеї вивчали «сім вільних наук», розподілених на більше ніж тридцять предметів. Пройшовши фару (підготовчий клас), інфиму (молодший клас), граматику, синтаксиму (середні класи), поетику, риторичку (вищі класи), спудеї завершували освіту 2–3-річним навчанням у класі філософії. Тут вивчали три предмети: логіку, фізику та метафізику — власне філософію.

Водночас розглядалися й богословські питання: про походження душі, її безсмертя, про Бога й ангелів. Окремий клас богословів був створений наприкінці XVII ст., і Києво-Могилянський колегіум став академією. Викладачі спонукали учнів думати, не обмежуватися релігійними, схоластичними поглядами на світ, а шукати наукових пояснень явищам.

Історичне джерело

Викладач колегіуму **Інокентій Гізель**, розмірковуючи над причиною морських припливів і відпливів, казав спудеям: «Багато філософів приписували ці коливання моря ангелові, так само як і рух зірок. Так вирішувати ці питання, справді, легко, але вдаватися до такого пояснення соромно для філософа. Він має пояснювати, наскільки це можливо, природні наслідки природними причинами».

Не менш наполегливо, викладачі спрямовували спудеїв на засвоєння європейських ідей та знань доби Відродження й Реформації.

Історичний факт

Видаючи «Бесіди Іоанна Златоуста на діяння апостолів» Лаврентій Зизаній звіряв текст із грецьким текстом, виданим 1612 р. в Ітоні (Англія).

Найдавніший уцілілий курс лекцій Йосипа Кононовича-Горбацького «Могилянський оратор», прочитаний у 1635–1636 рр., відсилав студентів до творів Еразма Роттердамського, Станіслава Оріховського.

Студент колегіуму Вікторин Євфанасій переклав у 1648 р. з англійської мови книжку Генрі Монтегіу графа Манчестера «Роздуми про смерть і безсмертя».

Петро Могила спрямував діяльність колегіуму на збереження українських національних і культурних традицій та їх збагачення завдяки творчому запозиченню досягнень європейської культури. Колегіум успішно виконував ці завдання.

4. Література

У першій половині XVII ст. провідне місце в літературі посідали твори релігійного змісту: Євангелія, учительні Євангелія, Псалтирі, октоїхи, требники, прологи, або синаксарі, Четьї Мінеї.

Історичне джерело

Уривок із «Требника» Петра Могили 1646 р.

«Чоловік і жінка, що одружені, повинні між собою утримувати любов і згоду, бо вони Богу всемогутньому найбільш приємні, як зазначає Сирах, кажучи: «Три речі подобаються Богу й людям: згода братів, ласка до ближніх і згода між чоловіком і жінкою». Подружнє життя без згоди — це з'єднання лише тілесне... З'єднання людей тілесне, а не духовне, з'єднання хребтів, а не голів, воно робить тільки шкоду. Та й узагалі об'єднання чоловіка й жінки без кохання створює в домі прикrostі й розпалює пожежу неспокою, а втіхи не дає».

- Наскільки близькими для сучасних українців є думки, висловлені П. Могилою?

Українці продовжували читати твори Василя Великого, Єфрема Сирина, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста. На їхні літературні смаки впливала візантійська традиція. Список художньої літератури збагачувався й за рахунок перекладів. Надзвичайно популярною в Україні стала «Александрія» — легендарна повість про життя й подвиги Александра Македонського; «Повість про Варлаама та Іоасафа» — середньовічний роман, що містив повчальні притчі,

за допомогою яких розкриваються моральні засади християнства; «Пчола» – збірник висловів та історичних оповідань про вчинки знаменитих людей та ін.

Під впливом Ренесансу й бароко в українській художній літературі виник новий світський жанр: книжні вірші. 1581 р. в Острозі Андрій Римша опублікував віршований опис 12 найважливіших біблійних подій. У ті ж роки вийшла друком анонімна «Скарга нищих до Бога», що розповідала про католицько-православне протистояння. Києво-Михайлівський збірник 20-х років XVII ст. містить 49 поезій, що розкривають духовні почуття православних вірян. Видатним твором громадянської поезії став твір Касіяна Саковича «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича-Сагайдачного» (1622). Прикладом «поетичної філософії» стали вірші Кирила-Транквіліона Ставровецького «Перло многоцінне» (1646).

Популярність зберігали полемічні твори, які сприяли зміцненню самосвідомості українців, визначення свого місця у світі.

Прагнення усвідомити себе та своє минуле спонукало продовжувати написання місцевих літописів: Київського, Острозького, Львівського, Хмельницького. Водночас в українців формується прагнення порівняти свою сутність з європейцями. Так, у 20-х роках XVII ст. був складений «Хронограф». Він висвітлює історію України на тлі європейських подій XV–XVII ст.

Протягом першої половини XVII ст. зростали обсяги навчальної літератури. Серед них такі відомі, як «Грамматика словенскія правильное синтагма» Мелетія Смотрицького (1616) та «Лексіконъ славенороскій и імєнь толкованіє» (1627) Памво Беринди. Словник пояснює зміст майже 7 тис. церковнослов'янських та іншомовних термінів тогочасною українською мовою.

Історичний факт

«Грамматика» М. Смотрицького до кінця XVIII ст. залишалася основним підручником граматики в школах України, Білорусі, Болгарії, Московії та Сербії. Російські мовники й досі користуються термінами українського вченого: «гласная», «согласная», «ударение», «слог», «точка», «запятая», «предлог», «союз», «междометие», «глагол», «существительное», «склонение» тощо.

Потрібно зазначити, що в першій половині XVII ст. вживання в перекладах та оригінальних творах народної та книжної української мови стало повсюдним явищем. Уся тогочасна українська література була наслідком розвитку української духовної культури й сама сприяла її більшому розквіту.

5. Книговидавництво

Протягом останньої чверті XVI і першої половини XVII ст. в Україні діяло 25 друкарень. Більшість із них належала українцям і видавала книги українською та церковнослов'янською мовами. Головними центрами видавничої діяльності стали великі торговельні міста — Київ, Львів, Острог. У Львові після смерті І. Федоровича видавничою справою зайнялося братство, яке й викупило друкарню першодрукаря. До 1648 р. в ній було надруковано 36 підручників і творів полемічної літератури.

ТЕМА 2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в першій половині XVII ст.

У 1616 р. друкарня Києво-Печерської лаври видала першу книгу — Часослов. Нею керував галичанин **Єлисей Плетенецький**. Друкарня стала центром книгодрукування в Україні першої половини XVII ст. До 1648 р. київські друкарі видали 72 книги.

Завдання та запитання

1. Охарактеризуйте стан освіти, української літератури та книговидавництва в першій половині XVII ст.

2. Скориставшись словниками й енциклопедіями, з'ясуйте, що означають поняття «фара», «інтима», «граматика», «синтаксема», «поетика», «риторика», «Євангеліє», «учительне Євангеліє», «Псалтир», «октоїх», «требник», «пролог, або синаксар», «Четїї Мінеї».

3. Визначте рівень освіти, який отримували спудеї Києво-Могилянського колегіуму.

4. Охарактеризуйте напрями розвитку української літератури першої половини XVII ст., визнавши найвідоміші імена та твори.

5. З'ясуйте причини найчастішого відкриття друкарень при церквах і монастирях.

6. Визначте напрями діяльності Петра Могили. Яке значення мала діяльність митрополита для України та національно-визвольного руху?

7. «Багатії над убогими в школі нічим вищі не мають бути, лише самою наукою» — зі статуту Луцького братства. Найдіть подібні ідеї в тексті параграфа. Поміркуйте, про що свідчить збіг ідей у різних містах країни.

§ 14. УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦТВО першої половини XVII ст.

Який вид мистецтва вам подобається найбільше? Чому? Чи можна не любити те, чого ви не знаєте, не чули й не бачили?

1. Театр

Православні братства зі школами, колегіумами й друкарнями, самоврядні громади з освіченим міщанством, народні обрядові традиції, вплив гуманістичних шкіл Західної Європи — усе це стало живильним підґрунтям для виникнення та розвитку українського театру.

Декламації. Український театр розпочався з декламацій. З метою кращого вивчення мови їх розігравали учителі й учні. Найдавнішою відомою нам шкільною театральною декламацією стала «Просфонима» (1591) — привітання або похвала учнів Львівської братської школи на честь митрополита Київського і Галицького Михайла Рогози.

Декламації складалися з прологу, який виголошував чи співав хор, монологів, що виголошували учні, хорових номерів та епілогу. Декламації могли мати форму привітань, надгробних промов, ушанування святих, релігійних свят, укладення миру, уславлення перемог, прийняття послів тощо.

Шкільні театри виконували декламації двох різновидів — класні та святкові. При святкових учні одягалися в костюми реальних чи алегоричних осіб, декламували з театральними жестами, біля картин або серед декорацій.

Саме для декламування в шкільному театрі на день Різдва та Великодня **Кирило-Транквіліон Ставровецький** написав збірку «Перло многоцінне».

Історичне джерело

У передмові до видання «Перла многоцінного» у Чернігові 1646 р. **К.-Т. Ставровецький** писав: «Також у школах студенти можуть собі з тієї книги святої вибирати вірші на свою потребу і творити з них орації розмаїті часу потрібні, хоч і на комедіях (виставах) духовних».

Показово, для єдності України, що твори з «Перла многоцінного» наприкінці XVI ст. — виконувалися учнями Львова, а всередині XVII ст. — уже учнями Чернігова.

Містерії. У першій половині XVII ст. український театр збагатився ще одним різновидом: духовною драмою — містерією — середньовічною релігійною драмою на біблійні сюжети.

До нас дійшли лише окремі уривки багатьох драм. У повному ж вигляді нині відома лише одна містерія — «Слово о збуренню пекла». У ньому розповідається про народження, муки, смерть і воскресіння Христа, його прихід до пекла й визволення звідти душ праведників.

Інтермедії. До першої половини XVII ст. належать і перші зразки побутової драми — інтермедії. Це комедійні побутові сценки, що розігрувалися в перервах між діями містерії, а згодом шкільної драми.

Найдавнішими українськими інтермедіями, що дійшли до нас, є дві постановлені інтермедії 1619 р. до польської драми Я. Гаватовича «Про смерть Іоанна Хрестителя». У першій бідняк Климко обдурює багатія Стецька, продавши йому kota в мішку. У другій інтермедії двоє голодних селян знаходять пиріг. Їх обманує третій селянин, який запропонував віддати пиріг тому, хто, заснувши, побачить крадій сон.

1674 р. датується інтермедія «Весілля» з драми «Алексій, чоловік божий», поставленої в Києво-Могилянській академії. Селяни, запрошені на весілля своїм господарем, вітаючи, приносять йому подарунки — курку, хліб, качку, яблука. Потім танцюють, галасують, сваряться й б'ються, поки їх не спиняє один селянин і просить у глядачів вибачення за поведінку односельчан.

Авторами інтермедій були студенти. Для постановок вони широко використовували теми з життя, з української народної творчості, приказки, анекдоти, жартівливі історії, сюжети витівки слуг, бідняків, лестунів, сатиричні оповідання. Їхні персонажі розмовляли природною соковитою народною мовою.

Найпоширенішими персонажами є сільські дядьки, шинкарі, кухарі, ненажери й п'яниці, кучери, ковбасники, дурні, божевільні, шахраї, підлабузники, які потрапляють у різні анекдотичні ситуації. Їх зображали губатими й патлатими, головатими й носатими, які вже самим своїм виглядом викликали сміх.

Ікона свяятий Олексій.
XVII ст.

Скринька вертепної драми з Городоцького музею Федора Штейнгеля. 1802 р.

Вертеп. м. Львів

• Що ви знаєте про сучасні вертепні вистави?

Львівська вертепна вистава супроводжувалася музичними номерами. У першій частині дії звучали народні колядки й канти. Другу частину виконували під народну музику. Запорожець з'являвся під гопак, Поляка супроводжував краков'як. Поруч із вертепником знаходився музикант чи гурт музикантів, які грали на скрипці, сопілці, бандурі, цимбалах, колісній лірі.

Вертеп можна було побачити на базарах і ярмарках у містах і селах у святкові дні. Він дійшов до наших днів і популярний у Західній Україні.

2. Музика

Життя українців споконвіку супроводжували музика та спів. Музиканти багатьох українських міст об'єднувалися в музичні цехи.

Найпоширенішими були оркестри зі скрипалів, цимбалістів і дударів.

Історичний факт

Львівський музичний цех на межі XVI–XVII ст. поділявся на два підрозділи: «сербських музик» та «італійців». Перші грали переважно на малих скрипках «сербінах» для простого люду без нот, на слух. Другі, високопрофесійні музики, грали для міського патриціату за нотами.

Історичне джерело

«Лексикон» Павло Беринди повідомляє, що тодішні музиканти грали й на гудках, гусях, арфах, лірах, лютнях (струнних інструментах), на трубах, пищалах, флетнях, перегудницях, сопілках, сурмах, жоломійках (духових), на бряцалах, клепалах, дзвінцях, цимбалах, тимпанах, бубнах (ударних) та багатьох інших інструментах.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. українські музики й співаки перейшли на загальноєвропейську музичну писемність і стали записувати музику за допомогою нот на лінійному стані.

В українських монастирях XVI–XVII ст. під впливом новогрецького та новоболгарського ренесансного співу розвивався середньовічний ірмолонний — одноголосний — спів. Священники, церковні та монастирські хори виконували ірмоси й канони, стихири та тропарі, кондаки, псалми й гімни.

У Львівській, Київській, Луцькій та інших численних братських школах швидко опановували європейське «музичне» багатоголосся — партесний спів (від латин. *partes* — частини, партії, голоси) — вид церковного багатоголосного хорового співу. Братські шкільні хори співали на три й навіть дванадцять голосів. Особливо цінувалися високі «ангельські» голоси.

Історичне джерело

Незвичайним для того часу було навчання співу дівчаток і дорослих дівчат. Це засвідчує опис **Павлом Алеппським** хору київського жіночого Вознесенського монастиря: «Монахині співали й читали приємним наспівом і ніжними голосами, що розривали серце й викликали сльози: це був спів зворушливий, що брав за душу, і багато кращий за спів мужчин. Ми були захоплені приємними голосами й співом, особливо дівчат, дорослих і маленьких. Усі вони вміють читати, знайомі з філософією, логікою й займаються творчістю».

Особливою складовою української музики були братства кобзарів, бандуристів й лірників. Часто це були сліпці чи скалічені люди, які, заробляючи співом на харчування, мандрували Україною, Балканським півостровом, країнами Центральної Європи та Туреччиною. Вони співали *думи* — журливі історичні героїчні пісні про драматичні сторінки з життя народу, про відвагу та завзяття в боротьбі з чужинцями. У них ішлося про турецьку неволю — «Плач невольника», «Маруся Богуславка», «Утеча трьох братів з Азова»; про лицарську смерть козака — «Іван Коновченко», «Смерть козака на долині Кодимі», «Сірчиха й Сірченки»; про щасливий вихід козаків із небезпеки та повернення з воєнного походу — «Самійло Кішка», «Розмова Дніпра з Дунаєм».

Партесний концерт. Кінець XVII ст.

4. Архітектура й образотворче мистецтво

Невідомий автор. Кам'яниця Шольц-Вольфовичів. Збудована в 1570 р.
Реконструкція

Архітектура. У першій половині XVII ст. в українських містах поширюється європейська традиція забудови міста за певним планом. Прикладами розпланування були м. Шаргород, м. Бар (Поділля), м. Жовква (Волинь), м. Броди (Львівщина). Чимало побудували нових міст або помітно оновили старі укріплення. Так була оновлена фортеця м. Кам'янець-Подільського. Систему міських укріплень було побудовано в м. Острозі.

Продовжувалося розпочате ще в другій половині XVI ст. будівництво укріплених замків на Покутті та Поділлі. Найвідоміші з них — замки в Жванчі та Збаражі, Барі й Кодаку. Усі вони мають систему бастионів, які стали конче необхідними при використанні вогнепальної зброї.

Католицький наступ на приєднані українські землі супроводжувався будівництвом католицьких укріплених монастирів. До системи укріплень м. Львова належав монастир бернардинців у Львові (1600). Такі монастирі в м. Сокалі (Львівщина) і м. Заславі звели бернардинці, у м. Вінниці — єзуїти й домініканці, Троїцький Межиріцький монастир поблизу м. Острога — францисканці.

У містах з другої половини XVI ст. теж поживалося муроване будівництво. Міську архітектуру першої половини XVII ст. яскраво відображає старе місто Львова й насамперед забудова в ренесансному стилі Ринкової площі. Центром архітектурного ансамблю було приміщення ратуші та вежі біля неї. Нові споруди добре гармонували зі збудованими в XVI ст. будинком Корнякта та Чорною кам'яницею. У XVII ст. на Ринковій площі виросли будинки Бандінеллі, венеціанського консула Массарі, сім'ї Шольців. Останній прикрашений багатим скульптурним оздобленням. Особливий інтерес викликає голова чоловіка з борідкою, у береті, уміщена в обрамленні вікна другого поверху, барельєфи будинку Шольців. Найкраще збережений фасад має будинок лікаря Дибовицького. На соковитому червоному тлі стіни виокремлюються, мальовані чорною фарбою, обрамлення вікон.

На Руській вулиці в 1630 р. завершилося будівництво православної Успенської церкви. За побудовою церква є традиційним українським триверхим храмом. Оздоблення ж фасадів та інтер'єр виконані в італійському ренесансному стилі.

Образотворче мистецтво. Малярське мистецтво першої половини XVII ст. в Україні продовжує розвиток на власній основі. Водночас на митців все більший вплив чинить західноєвропейська культура бароко. Це добре простежується в іконостасі П'ятницької церкви у м. Львові, у храмовій іконі церкви м. Ковеля «Введення Марії до храму».

Швидко розвивається світський *портретний живопис*, який уособлював західноєвропейське мистецтво. Новий жанр охопив м. Львів, магнатські резиденції,

м. Київ, усі землі України. На ті часи стало престижно мати й дарувати портрети, написані талановитими художниками. Так, у замку Вишневецьких портретна галерея нараховувала майже 600, серед них портретів самих Вишневецьких — майже 60.

Історичне джерело

Павло Алеппський розповідав, що «козацькі маляри» зображали людей так, «як вони є». Він згадав про портрет ерусалимського патріарха Теофана на повен зріст у Михайлівській Золотоверхій церкві та чотири подібних портрети православних патріархів у митрополичій резиденції.

Протягом першої половини XVII ст. місце книжної мініатюри зайняв новий вид мистецтва — *гравюра*. Вона швидко набуває широкого вжитку, і 1619 р. в Києві друкується «Анфологійон» — перше українське багато ілюстроване видання, яке прикрасили 29 гравюр. Незабаром гравюри стали друкувати окремо. Їх використовували як ікони.

Продовжував розвиток скульптурний портрет. Магнати та купецька верхівка замовляли для надгробних пам'ятників погруддя та цілі скульптури.

У першій половині XVII ст. найпопулярнішим образом у народному живописі став легендарний козак Мамай — запорожець-характерник, музикант і мудрець — уособлення волі й свободи, незалежності в житті та мисленні.

Невідомий автор. Козак-бандурист. XVIII ст.

- Що, на вашу думку, символізує постать Мамаю?
- Які риси українського народу відображали в образі Мамаю народні художники?

Завдання та запитання

1. Пригадайте, чим характеризується архітектурний стиль бароко.
2. Визначте напрями будівництва першої половини XVII ст.? Назвіть і охарактеризуйте архітектурні пам'ятки, що збереглися до наших днів.
3. Назвіть твори українського образотворчого мистецтва першої половини XVII ст., які є скарбами національної культури.

4. Про що вам говорить той факт, що до часу вживання терміну «дума», у народі побутували назви «невольничі плачі», «лицарські пісні», «козацькі псалми»?
5. Пригадайте назви «семи вільних мистецтв» і поясніть причини розвитку хорів у школах.

6. Охарактеризуйте український театр першої половини XVII ст. за напрямками його розвитку.
7. Визначте ознаки українського мистецтва, які були зумовлені впливом європейських традицій.

8. Поміркуйте, чому інтермедії користувались особливою популярністю в глядачів того часу.
9. Уявіть себе учасником ярмарку, куди вас взяли із собою батьки. Опишіть ті прояви духовної культури, з якими ви неминуче зустрінетеся.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМИ 2 «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в першій половині XVII ст.»

Зростання магнатського землеволодіння, розвиток товарного виробництва призвели до швидкого заснування великої кількості фільварків і посилення соціального гноблення селян. Погіршувалося становище й українських міщан. Їх усували з органів міського самоврядування, забороняли займатися ремеслами й веденням торгівлі, витісняли з міст. Укладення Берестейської унії не принесло злагоди в церковне життя. У надзвичайно скрутне становище на початку XVII ст. потрапила українська православна церква. Вона втратила майже всю вищу ієрархію, за винятком останнього православного львівського єпископа Єремії Тисаровського.

Рушійними силами, що зуміли зберегти й відродити православ'я, стали освічені монахи Києво-Печерської лаври, які прийшли зі Львова, міщани Київського Богоявленського братства та козаки-запорозжці. Зростання ролі й значення козацтва, керованого П. Конашевичем-Сагайдачним, його підтримка православної церкви створили можливості для відновлення вищої православної церковної ієрархії в 1622 р. та визнання цієї ієрархії в 1632 р. польським урядом. Надзвичайними перед українцями та православною церквою є заслуги митрополита Петра Могили. Здійснена ним церковна реформа оновила й зміцнила українське православ'я. Митрополія Київська, Галицька й усієї Русі стала найавторитетнішою серед православних церков, а Київ повернув собі славу духовного та культурного центру українства.

Утвердила своє становище греко-католицька церква. Її провідник Йосиф-Вельямін Рутський убачав запорукою розвитку церкви впорядкування її життя та піднесення освітнього рівня духовництва.

Наприкінці 20-х років XVII ст. виникла ідея об'єднання уніатської і православної церков — «однієї Русі з другою» та створення на цій основі єдиного Київського патріархату.

На початку XVII ст. козацтво перетворилося на потужну воєнну силу, яка відігравала вагомий роль у стримуванні турецького наступу на українські землі, Річ Посполиту та Європу. Протягом першої чверті XVII ст. особливо прославився своїми героїчними походами козацький флот. Надзвичайно значною була роль козаків у Хотинській війні 1621 р., завдяки яким Річ Посполита відстояла свою незалежність і позбулася на певний час загрози з півдня. На кілька десятиріч було знято загрозу завоювання й над Європою.

Прагнення уряду Речі Посполитої звести становище козацтва до рівня, на якому воно було перед Хотинською війною, виключення десятків тисяч козаків із реєстру спричинили нові спалахи національно-визвольної боротьби українського народу протягом 1625–1638 рр. Польські власті зуміли придушити повстання, але не бажали ліквідувати причини, що їх породили. Установивши в країні режим шляхетського терору, польський уряд утримував Україну в спокої до 1648 р.

Хоча повстання зазнали поразки, вони засвідчили можливість успішних спільних дій козаків, селян, міщан і дрібної шляхти в боротьбі з поневолювачами. У жорстоких битвах зростала національна свідомість українського народу, гартувалася його воля, набувався досвід боротьби.

Перша половина XVII ст. — період зміцнення української культури. Центром культурного й релігійного життя став Київ. Особливо значних успіхів досягла українська культура завдяки подвижницькій діяльності митрополита Петра Могили та створеної ним Києво-Могилянського колегіуму (академії), який став важливим осередком освіти й культури в Східній Європі.

Яскравими проявами розвитку української культури стали поява театру, партесного багатоголосного хорового співу, запозичення європейської нотної грамоти. У малярському мистецтві швидко розвивався світський портретний живопис, який уособлював західноєвропейське мистецтво.

Національно-визвольні повстання 1625–1638 рр.			
Дата	Ватажок	Територія	Результат і наслідок
1625 р.	Марко Жмайло	Подніпров'я (Черкащина, Київщина)	Укладення Куруківської угоди: ресстрове військо — 6 тис. козаків
1630 р.	Тарас Федорович (Трясило)	Київщина, Чернігівщина, Черкащина	Укладено Переяславську угоду: ресстровців — 8 тис. козаків
1635 р.	Іван Сулима	Кодацька фортеця біля першого дніпровського порогу	Узяття фортеці Кодак; прихильники угоди з Польщею видали І. Сулиму полякам, і ті його стратили
1637–1638 рр.	Павло Павлюк (Бут), Дмитро Гуня, Карпо Скидан, Яків Острияниця	Середнє Подніпров'я	Поразка повстанців, визнання «Ординації Війська Запорозького», шляхетський терор

ТЕМА 3. ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ середини XVII ст. ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

§ 15. ПЕРЕДУМОВИ І ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ середини XVII ст.

Пригадайте відомі вам національно-визвольні рухи народів світу. На чьому боці були ваші симпатії? Чому?

1. Передумови національно-визвольної війни 1648 р.

Вибух Національно-визвольної війни українського народу 1648 р. під проводом Б. Хмельницького накопичував енергію з часу укладення Люблінської унії 1569 р. Вона надала Польщі широкі можливості економічного та воєнного зміцнення за рахунок визиску України. Українському народові унія принесла різке посилення феодального гноблення, національне й релігійне приниження, наступ на народну культуру й самобутність.

Посилення національно-релігійного гноблення. Щоб поневолити українців, польський уряд насамперед намагався зламати стрижень їхньої свідомості — православну віру.

Історичне джерело

Волинська шляхта в 1646 р. в наказі своїм делегатам на сейм наголошувала, що православна церква «у католицькому християнському королівстві та вільній і свободній Речі Посполитій зазнає такого насильства, якого і в поганській неволі християни-греки не зазнають. Захоплено церкви, монастирі та собори, заборонено вільне провадження обрядів, і убогі християни... не мають публічних похоронів. У Любліні, де віднято церкву, також у Сокалі, у Більську, в інших містах потай, у погребях і в своїх домівках, мусять ховати мерців».

Національно-визвольна війна українського народу (Хмельниччина) — війна під проводом Б. Хмельницького за звільнення від культурного, релігійного, соціального, економічного гноблення, за створення та утвердження Української козацької держави — захисника українських національних інтересів.

Польські землевласники закривали православні церкви й монастирі, віднімали землі. Часто передавали храми в оренду іновірцям, які вимагали плату навіть за їх відкриття й проведення богослужінь. Водночас польські власті перешкоджали розвитку українських шкіл, друкарень, зневажали тих, хто розмовляв по-українськи.

Наступ на права козацтва. Основним захисником народу від гноблення й переслідувань було козацтво. Воно надихало українців новою, вільною системою господарювання без кріпацтва, фільварків і панщини.

Тому, скориставшись нагодою, після перемоги в 1638 р. над національно-визвольним повстанням польський уряд поставив козацтво в надзвичайно важке становище. «Ординація Війська Запорозького» передбачала жорсткий нагляд польських урядовців і військових за січовиками, позбавила реєстровців права вільно господарювати. Їх примушували платити податки, виконувати відробітки, за непослух жорстоко карали, чинили над ними свавілля. Зазнаючи шляхетського терору, козаки лише чекали слушного моменту для збройного виступу.

Погіршення становища селян і міщан. Унаслідок розвитку виробництва в Центральній та Західній Європі відбувалося зростання цін на сільськогосподарську продукцію. В Україні ж це призвело до закріпачення й посилення визиску.

Історичне джерело

Французький інженер і видатний картограф **Гійом Левассер де Боплан** 20 років прожив в Україні, перебуваючи на польській службі.

Саме він створив детальні мапи тогочасної України та книгу «Опис України». Ця книга вперше відкрила Україну для західного читача, викликавши велике зацікавлення в Європі, була перекладена англійською, німецькою, польською й лише в 1981 р. українською. Г. Л. де Боплан стверджував, що селяни Середнього Подніпров'я «надзвичайно бідні, бо мусять тричі за тиждень відбувати панщину своїми кінями й працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу, вони повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей, гусей і качок перед Великоднем, Зеленими святами й на Різдво. До того ж мають возити своєму панові даром дрова та відбувати багато інших робіт... Ще вимагають від них грошових податків. Крім того, десятину з баранів, порослят, меду, усяких плодів — а щотири роки — і третього волика».

- Який внесок зробив Г. Л. де Боплан у поширення знань про Україну, в українську історичну науку?

Титульна сторінка
другого видання
«Опису України»
Г. Л. де Боплана.
1660 р.

Усе більшого тиску зазнавали південно-східні терени України, де проживало багато покозачених селян. І хоча експлуатація тут була м'якшою, вільнолюбними селянами вона сприймалася значно гостріше, ніж у західних і центральних землях.

Чим далі на захід, тим складнішим ставало життя українських міщан. Православних городян не допускали обіймати посади в міському самоврядуванні, перешкоджали займатися ремеслами, промислами й торгівлею. Їх навіть відтісняли в окремі квартали.

Колонізаторська політика уряду Речі Посполитої спонукала всі українські стани піднятися на загальнонародну боротьбу.

2. Богдан Хмельницький

В. Гондіус. Богдан
Хмельницький.
1651 р.

Організатор і керівник Національно-визвольної війни українського народу Б. Хмельницький народився 27 грудня 1595 р. на хуторі Суботів поблизу Чигирина в сім'ї галицького шляхтича, чигиринського підстарости Михайла Хмельницького й місцевої козачки. Освіту здобував у Львівському єзуїтському колегіумі, де отримав ґрунтовні знання з історії, географії, юриспруденції, вивчив польську та латинську мови, а пізніше турецьку й татарську.

З молодих років Богдан опанував військову справу. У 1620 р. разом із батьком брав участь у поході польського війська в Молдову, який завершився поразкою під с. Цецорою. Михайло Хмельницький загинув, а Богдан на два роки потрапив до турецької неволі в Константинополь.

Повернувшись із полону, продовжив службу в Чигиринському полку. Одружився з Ганною Сомківною, донькою заможного переяславського міщанина й до середини 1640-х років у родині було вже семеро дівчат і троє хлопців.

Перебуваючи на козацькій службі, Б. Хмельницький брав участь у Смоленській війні 1632–1634 рр. проти Москви, ходив у морські походи проти Туреччини. Дослужився до посади писаря реєстрового війська. Але за участь у національно-визвольному повстанні 1637–1638 рр. був понижений у посаді до сотника. При цьому він не втратив авторитету впливового старшини. У 1639 та 1646 рр. входив до складу козацьких посольств до польського короля.

Навесні 1647 р. Б. Хмельницький став жертвою свавілля з боку польських урядовців. Вони напали на дім, розграбували господарство, до смерті побили молодшого сина. Зрештою, насильно відібрали батьківський хутір Суботів.

Козацький старшина спробував шукати справедливості й захисту в короля, проте нічого не домогся. Магнат Конєцпольський лише посміявся з цього приводу: «Ось вам і король, та чи ж допоможе вам король, такі-сякі сини».

3. Сподвижники Б. Хмельницького

Богдан Хмельницький на власному досвіді пересвідчився в повній безкарності магнатів-«королев'ят». Він зрозумів, що ніякої справедливості православний

українець, тим більше козак, у Речі Посполитій не доможеться, і взявся за підготовку повстання. Улітку 1647 р. визначилося коло однодумців майбутнього гетьмана. Це були козацькі старшини Федір Вешняк, Кіндрат Бурлай, Марко Топига, Іван і Данило Гирі, Сава Москаленко, Філон Джеджалій, Максим Криwonіс та ін.

Проте зберегти в таємниці підготовку не вдалося. Чигиринського сотника кинули до в'язниці. Лише завдяки доброзичливості чигиринського полковника Станіслава Кричевського Богдану вдалося уникнути смерті. Не випробовуючи більше долю, він із кількома десятками однодумців і старшим сином Тимошем, подалися на Запорозжя.

Підготовка до боротьби. Новообраний гетьман одразу розпочав підготовку до боротьби. Він наказав досвідченим козакам іти в міста і села Київського та Брацлавського воєводств; закликати до повстання, а сам розпочав перемовини з кримським ханом Іслам-Гіреєм III про укладення угоди, яка передбачала б надання взаємної збройної допомоги проти ворогів і забороняла кримським татарам завдавати шкоди українцям.

Тим часом посланці гетьмана успішно переконували мешканців Подніпров'я. Уже в березні «не було того села, не було того міста, де не закликали б до бунту й не чинили замахів на здоров'я та майно своїх панів і державців», — стверджували налякані урядовці. Тому великий коронний гетьман М. Потоцький вирішив придушити виступ, ще до його початку. «Гадюку слід убити до того, як вона підніме голову з трави», — сказав він. Місцем збору військ він призначив Черкащину.

На середину квітня в розпорядженні коронних гетьманів Потоцького й Калиновського налічувалося 16–18 тис. вояків. У Б. Хмельницького було не більше 5 тис. повстанців і 5–6 тис. татар. Польське командування вирішило не випустити повстанців із Запорозжя. Із цією метою туди було вислано **авангард** шляхетських військ у складі двох загонів. Перший, чисельністю 6–7 тис. осіб, на чолі із сином Потоцького, Стефаном, рухався суходолом. Другий, маючи понад 4 тис. реєстрових козаків і кілька сотень німецьких найманців, плів на човнах Дніпром. Обидва загони мали з'єднатися біля фортеці Кодак і спільно підійти до Січі. За ними мали підійти й основні сили польського війська.

4. Битва на Жовтих Водах

План С. Потоцького був розрахований на відому тактику попередніх повстанців. Вони укріплювали свої позиції та очікували на каральне польське військо. Богдан Хмельницький вирішив виступити першим і по черзі розбити роз'єднані польські сили. У середині квітня він вирушив назустріч польському авангарду. Козацьке військо рухалося під захистом похідного табору. Попереду розсипалися рухливі татарські кіннотники, ведучи постійну розвідку.

Авангард — частина військ (або флоту), що рухається попереду головних сил.

Ю. Савицький. Битва під Жовтими Водами. 1999 р.

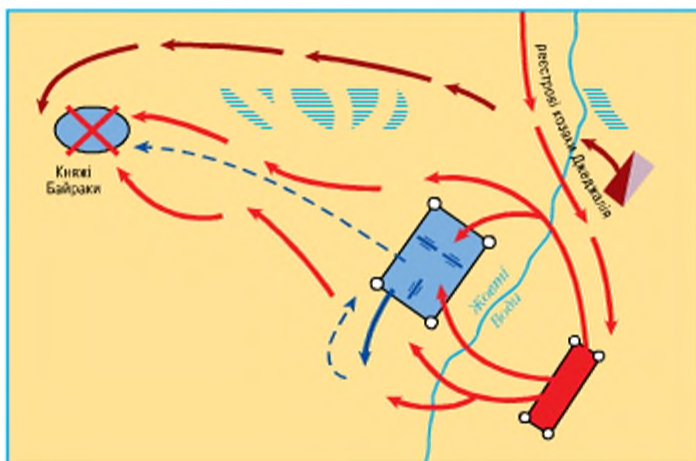
• Чому перемога на Жовтих Водах була такою цінною для козаків і України?

19 квітня 1648 р. татарські загони зненацька напали на табір С. Потоцького, але були відкинуті. Поки підійшли основні сили на чолі з Б. Хмельницьким, польський табір укріпився й окопався. Після невдалої спроби захопити вороже військо штурмом без належної артилерійської підтримки Б. Хмельницький перейшов до облоги.

Тим часом реєстрові козаки річкової флотилії скликали раду, стратили ненависних командирів і, обравши старшим Ф. Дзеджалія, поспішили приєднатися до Б. Хмельницького. За ними з табору Потоцького перейшли ще 2 тис. реєстровців.

Упродовж 5–6 травня 1648 р. повстанці майже безперервно штурмували табір. Козаки захопили частину шанців, здобули королівське знамено. У ніч на 6 травня польський табір знявся з місця, щоб пробиватися до своїх. В одній із балок за Княжими Байраками поляків оточили. Цього разу табір не витримав спільної атаки козаків і татар, які ввірвалися всередину й у жорстокому бою перемогли. Майже всі поляки загинули або потрапили в полон. Серед бранців опинився й смертельно поранений командувач авангарду.

БИТВА НА ЖОВТИХ ВОДАХ 5–6 ТРАВНЯ 1648 Р.

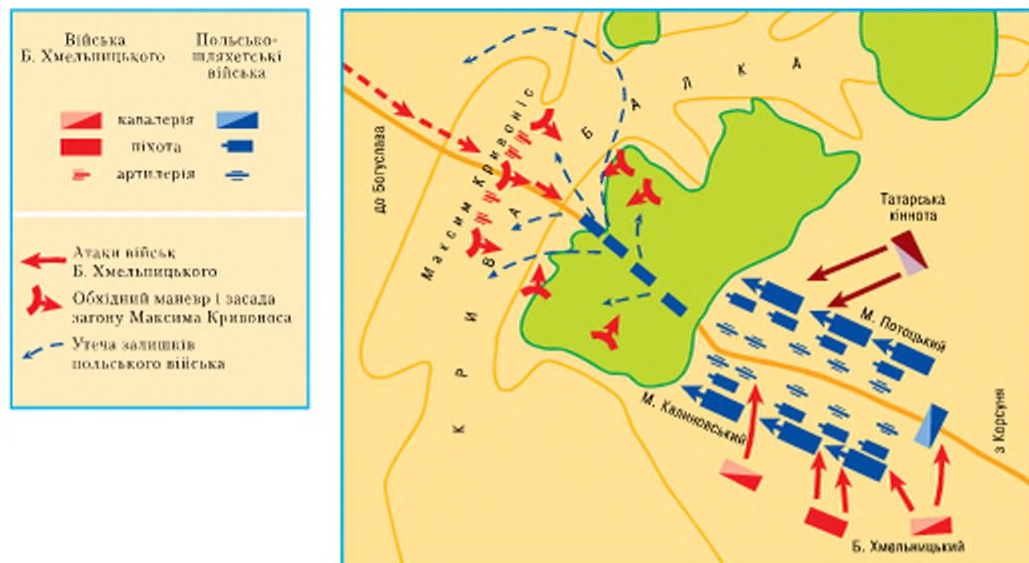
	піхота	кіннота
УКРАЇНЦІ		
ТАТАРИ		
ПОЛЯКИ		
	наступ, відступ	укріплений табір
УКРАЇНЦІ		
ТАТАРИ		
ПОЛЯКИ		
УКРАЇНЦІ		ПОЛЯКИ
	артилерія	
	Оточення та знищення військ	

5. Перемога під Корсунем

Здобувши перемогу над передовими силами поляків, Б. Хмельницький поспішив під Корсунь, де 15 травня вранці зустрівся з армією чисельністю 12–14 тис. осіб. Дізнавшись про його підхід, М. Потоцький наказав жовнірам пограбувати й спалити Корсунь, а потім максимально укріпити табір. Проте Б. Хмельницький не пішов на штурм. Вище за течією козаки загнали річку Рось. Рівень води навпроти польського табору почав різко спадати, відкриваючи козакам нові можливості для атак. Крім того, козак-«перебіжчик» ціною власного життя дезінформував поляків про чисельність повстанців та очікуваний підхід нових сил. Польське командування прийняло рішення про відступ. На світанку **16 травня 1648 р.** польський табір рушив з місця. Побудований у 8 рядів, він простягнувся на кілометр завдовжки й на 90 м завширшки. Козаки в повній тиші пропустили авангард табору, а потім почали обстрілювати його з боків і ззаду.

Просуваючись урочищем Горохова Діброва, польський табір потрапив до заздалегідь підготовленої пастки. Попереду дорогу перегороджували розкоп і завали з дерев, позаду натискали татари, з боків відкрили прицільний вогонь козаки. Коні падали, і вози з гарматами сунули вниз. Табір утратив бойовий порядок. Козаки й татари в трьох місцях увірвалися всередину. Битва тривала чотири години.

БИТВА ПІД КОРСУНЕМ 16 ТРАВНЯ 1648 Р.

Історичне джерело

Про результати битви переможений польний гетьман **М. Калиновський** написав так: «Сила побитих, пораних і майже всі схоплені».

ТЕМА 2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в першій половині XVII ст.

Львівський літопис передає розмову між полоненим М. Потоцьким і Б. Хмельницьким. Потоцький закинув Хмельницькому: «Хлопе, чим же славному лицарству орд татарських заплаатиш?» Хмельницький відповів: «Тобою й іншими з тобою». І віддав його та інших полонених татарам.

- Чому, на вашу думку, Б. Хмельницький саме так розпорядився долею переможених польських гетьманів?

Так каральне польське військо припинило своє існування, а його командири, обидва коронні гетьмани — великий та польний — потрапили в полон. Перемоги козаків спричинили народні повстання в усій Україні. До кінця липня звільнилося все Лівобережжя.

Історичне джерело

З листа Б. Хмельницького до польського короля від 2 червня 1648 р.

«...Протягом кількох років пани державці та старости на втіху собі нестерпно кривдять нас і тяжко ображають, позбавляючи не тільки вбогого майна, а й свободи, посягають на наші хутори, луки, сіножаті, ниви, зорані поля, ставки, млини, бджоляні десятини... І що тільки комусь із них у нас, козаків, сподобається, силою відбирають, а нас самих, безневинних, обдирають, б'ють, мордують, до в'язниць кидають, на смерть за наші маєтності вбивають, так що багато кого з нашого товариства поранено та знівечено».

- Визначте, на яку з причин національно-визвольної війни вказував Б. Хмельницький у своєму листі.

Завдання та запитання

1. Проаналізуйте передумови Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.
2. Складіть розповідь про життя Б. Хмельницького до початку Національно-визвольної війни. Поміркуйте, чому українці відгукнулися на заклик Б. Хмельницького до повстання.

3. Покажіть на мапі місця перших битв національно-визвольної війни, прослідкуйте шляхи просування військ.
4. Відтворіть хід подій під час битв на Жовтих Водах, під Корсунем, скориставшись схемами відповідних битв.
5. Назвіть однодумців Б. Хмельницького, які сприяли йому в підготовці до козацького повстання.

6. Поміркуйте, чому реєстрові козаки перейшли на бік Б. Хмельницького.
7. Поясніть, чому повстанцям був потрібен союз із Кримським ханством.

8. Як ви розумієте слова великого коронного гетьмана М. Потоцького про те, що Б. Хмельницький перебуває «у змові з усіма козацькими полками й з усією Україною»?
9. Порівняйте причини козацьких повстань наприкінці XVI ст., 20–30-х років XVII ст. з передумовами національно-визвольної війни.

§ 16. РОЗГОРТАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ протягом другої половини 1648— на початку 1649 р.

Які героїчні епізоди визвольної боротьби з історії інших народів ви знаєте? Назвіть їхніх керівників.

1. Битва під Пилявцями

Підготовка до битви. Воєнні поразки спонукали польського короля оголосити посполите рушення, тобто скликання шляхетського ополчення, запросити іноземних найманців. Командувачами ополчення були призначені магнати В. Заславський, А. Конєцпольський, М. Остророг. Рівень цих воєначальників викликав лише глузування. «Дурні ляхи — послали перину, дитину й латину», — казали козаки, маючи на увазі розніженість і ледарство коронного конюшого Заславського, молодість і недосвідченість коронного хорунжого Конєцпольського, ученість, але цілковиту необізнаність у військовій справі коронного підчашого Остророга.

Очолена ними армія налічувала 36–40 тис. жовнірів і шляхтичів «при вогні й залізі». Разом з обозними та слугами чисельність армії сягала 80–90 тис. вояків, на її озброєнні перебувало 100 гармат. Більшість шляхтичів пихато стверджувала, що для перемоги над хлопцями їм потрібна «не зброя, а канчуки».

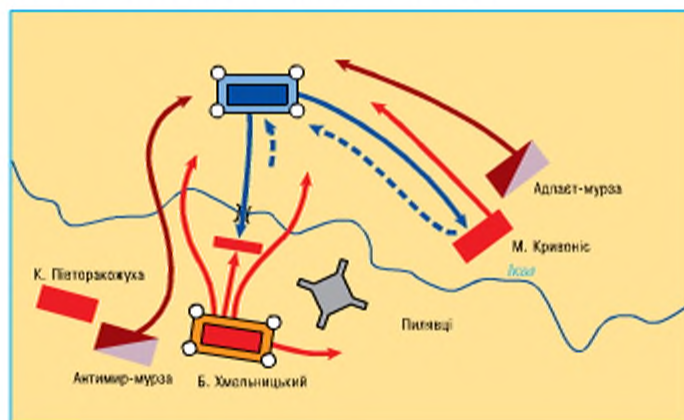

Історичний факт

Більшість ополченців зібралася в похід ніби на бенкет. Вони везли із собою дорогі напої та закуски, гори посуду, вишукані меблі тощо. Уражав розкішшю й «бойовий одяг». Один із магнатів підперізувався паском, оздобленим діамантами та рубінами, вартістю майже в 100 тис. злотих, інший одягнув соболину ферязь із діамантовими запонками ціною 70 тис. злотих. Обоз армії складався зі 100 тис. возів, з яких понад 50 тис. було завантажено не-військовим начинням.

БИТВА ПІД ПИЛЯВЦЯМИ 11–13 вересня 1648 р.

	піхота	кіннота
УКРАЇНЦІ		
ТАТАРИ		
ПОЛЯКИ		
	наступ, відступ	укріплені табори
УКРАЇНЦІ		
ТАТАРИ		
ПОЛЯКИ		
УКРАЇНЦІ		
ПОЛЯКИ		
	артилерія	

Тим часом Б. Хмельницький насамперед потурбувався пошуками місцевості зі складним рельєфом: горбами, заболоченими долинами, струмками й чагарниками, які ослабили б дію польської важкої кінноти — гусарів. Розвідники виявили таку місцину на правому березі р. Ікви поблизу містечка Пилявці (за 30 км від Старокостянтинова). Бойовий табір гетьмана мав форму квадрата зі стороною завдовжки близько кілометра. По його периметру в 6 рядів стояли вози. Перед ними були викопані шанці й насипані вали.

На лівому березі р. Ікви окремо розміщувався укріплений табір М. Кривоноса. Армія Б. Хмельницького складалася з 100–110 тис. осіб, артилерія налічувала майже 100 гармат, 50–60 тис. вояків мали належне озброєння та досвід, решту становили «селяни від плуга».

Хід битви. 10 вересня до лівого берега р. Ікви підійшло польське військо. Противників розділяла річка. Для наступу залишався лише шлях через греблю. Саме сюди **11 вересня 1648 р.** вдарила польська важка кавалерія. Кілька разів гребля переходила з рук у руки. Поляки постійно посилювали натиск і таки здобули її, однак наштовхнулися на заново викопані рови й укріплення. Жовнірам не вдалося нічого вдіяти й з табором М. Кривоноса. Увечері 12 вересня до українського табору прибуло 5–6 тис. ногайських татар. Їх зустріли демонстративно: гучними залпами з гармат і мушкетів, а козаки-смертники зуміли переконати ворога, що підійшло 30 тис. степовиків.

Уранці 13 вересня українці перейшли в контрнаступ, повернули під свій контроль греблю й почали швидко переходити на лівий берег. Полки М. Кривоноса тим часом успішно відтягували на себе значну частину польських з'єднань.

М. Самокиш. Бій М. Кривоноса.
1934 р.

• Яку роль у перемозі відіграли полки М. Кривоноса?

У другій половині дня чітко визначилася перевага козаків. Великими силами вони завдавали важких лобових ударів по ворожому центру. Татарська та козацька кінноти тим часом наскоками з флангів збивали поляків з пантелику, а піше військо, користуючись цим, оточувало ворожий табір.

Під вечір польське командування отримало відомості про татарсько-українські підрозділи у своєму тилу й таємно залишило поле бою. Польських жовнірів охопила паніка.

Історичне джерело

Польський поет **С. Твардовський** так описував паніку й ганьбу тієї ночі: «Який шум, який хаос панував там, коли багато людей, не знаючи навіть в чому справа, вискакували зі своїх наметів, кидали одні зброю, другі — списи на землю, інші, тільки від сна скочивши, хапалися за що попало — хто за коня, хто за шаблю, за вузду, за сідло. Поранених, хворих — усе кидали й увіряли своє життя своїм ногам».

• Чи можна вважати поведінку польських командирів зрадою щодо свого війська?

Історичний факт

Відомо, що Конецпольський тікав з поля бою, переодягнувшись селянином, Вишневецький — на простому селянському возі, Заславський, утікаючи, загубив булаву, Остророг — шапку й опанчу. Деякі шляхтичі за три доби встигли дістатися до Львова, що віддалений від Пилявців майже на 300 км.

Історичне джерело

«Під Пилявцями шляхта зброєю й достатком потерпіла збитків більше, ніж на сім мільйонів, а ганьби більше, ніж на тисячу мільйонів».

- Прокоментуйте ці слова шляхтича М. Голінського.

До рук переможців потрапили багаті трофеї: 92 гармати, гетьманська булава Заславського, десятки тисяч возів із майном. Загальна вартість здобутого майна і трофеїв сягнула 10 млн злотих — колосальної на той час суми.

Проте результати перемоги під Пилявцями не вимірюються лише грошима. Здобута перемога, по-перше, засвідчила талант Б. Хмельницького як полководця; по-друге, продемонструвала надзвичайно високі бойові якості повстанської армії; по-третє, стала сигналом до поширення національно-визвольної боротьби на Волині, у Західному Поділлі й Галичині; по-четверте, відкрила шлях козацькій армії для визволення Західної України.

2. Визвольний похід козацького війська в Галичину

Через день після перемоги козацькі полки швидким маршем рушили на захід. Старшинська рада вирішила продовжити наступ і домагатися від Польщі поступок не лише для козаків, а й для всієї України. Козацьке керівництво на той час мало тверде переконання, що Україна має стати третім рівноправним членом Речі Посполитої.

Саме тоді в Польщі розпочалася політична боротьба довкола виборів нового короля (Владислав IV помер 20 травня 1648 р.), і Б. Хмельницький вирішив утрутитися й домогтися, щоб майбутній король став не лише польським і литовським, а й руським (українським), і надав Україні — «Руському князівству» (щонайменше в складі Київського, Брацлавського, Чернігівського, Подільського та Волинського воєводств, де «козаків багато») статус рівноправного учасника Речі Посполитої, подібний до статусу Великого князівства Литовського.

Українські керівники усвідомлювали, що таку згоду від польських політиків можна було вибити лише силою зброї.

Облога Львова. 26 вересня 1648 р. козацька армія взяла Львів у облогу. 5 жовтня полк М. Кривоноса штурмом оволодів Високим Замком. Проте гетьман не хотів нищити старовинне місто — західний культурний центр України. Він погодився на скромний викуп — 220 тис. грошима й крамом, що було потрібно для розрахунку з татарами.

Історичний факт

Коли козацька армія наближалася до Львова, міщани обрали Я. Вишневецького й М. Остророга керівниками оборони. Львів'яни зібрали 900 тис. злотих і чимало коштовностей для захисту міста. Однак за кілька днів до прибуття Б. Хмельницького горезвісні командувачі, прихопивши пожертви городян, утекли зі Львова разом зі своїми жовнірами.

Залишивши у Львові невелику залогу, гетьман вирушив до Замостя.

Облога Замостя. 27 жовтня 1648 р. козацька армія розпочала облогу Замостя — міцної фортеці з чисельним гарнізоном. Та здобуття її не було головною метою Б. Хмельницького. Свою присутність під Замостям він намагався використати, щоб примусити сейм обрати королем Яна Казимира. На думку гетьмана, вихований за межами Польщі, він підтримував би ідею рівноправної України в складі Речі Посполитої. До того ж Ян Казимир виступав за зміцнення королівської влади, а головною перешкодою цьому були саме магнати з України.

До того ж наступала зима — найнесприятливіша пора року для ведення бойових дій. Утома, гостра нестача коней, облогової артилерії, боєприпасів, епідемія чуми (від якої помер і славний сподвижник гетьмана М. Кривоніс) підірвали боєздатність козацького війська. А тим часом над Київщиною та Чернігівщиною нависла загроза нападу з боку Литви.

Дочекавшись обрання Яна Казимира королем, Б. Хмельницький уклав з ним перемир'я й відступив із Західної України, застерігши шляхтичів не виявляти «злоби» ні до українського селянства, ні до «руської віри». Інакше це стане причиною «ще більшого знищення Речі Посполитої». Проте шляхта відразу ж вда-лася до найжорстокішого терору проти учасників національно-визвольної війни.

3. Програма розбудови Української козацької держави

Поза сумнівом, що інформація про терор польської шляхти наздогнала Б. Хмельницького дорогою до Києва. Перед ним знову постали складні питання визначення історичної долі України.

Історичне джерело

Наші предки в грандіозних битвах відновили власну гідність і впевнилися у своїх силах та гідності: «Минули ті часи, коли нас ляхи сіддали! Тепер ми їх не боїмося! Дізналися ми того під Пилявцями: це не ті ляхи, що давніше бували, що били турків, Москву і татар, — не Жолкевські, Ходкевичі, Конєцпольські, Хмелецькі — це Тхоржевські, Зайончковські, діти, у залізо повбирані! Померли зі страху, як тільки нас побачили!»

- Поясніть, як такі розмови селян, міщан і рядових козаків впливали на роздуми Б. Хмельницького про майбутнє України.

У роздумах про долю України гетьманові допомогли викладачі та студенти Києво-Могилянського колегіуму та патріарх Єрусалимський Паїсій.

Коли Б. Хмельницький у неділю 17 грудня 1648 р., повертаючись із західного походу, прибув до Києва, його мешканці влаштували гетьману надзвичайно урочисту зустріч. Студенти й викладачі Києво-Могилянського колегіуму

вітали його «як Мойсея, рятівника й визволителя народу від польського рабства», а патріарх Паїсій надав Хмельницькому титул «Найсвітлішого князя Русі». Уперше після занепаду Галицько-Волинського королівства українця вшановували як монарха.

У лютому 1649 р., згідно з домовленостями між українським гетьманом і новообраним польським королем, їхні делегації прибули до Переяслава для ведення перемовин. Проте вони не привели до примирення. Польська делегація не захотіла вести мову про перетворення Речі Посполитої на союзну державу трьох рівноправних народів: польського, литовського та українського (руського). Обурений відмовою Яна Казимира від попередніх домовленостей, Б. Хмельницький 13 лютого 1649 р. оголосив головні засади програми розбудови Української козацької держави, яку розробив протягом 1648 та на початку 1649 р. Її доповнювали й сподвижники гетьмана.

1. Гетьман проголосив мету боротьби — визволення всіх українських земель з-під влади Польщі: «Відірвати від ляхів усю Русь», звільнити, «вибити» «з лядської неволі народ руський увесь!»

2. У програмі було проголошено право українського народу на створення власної незалежної держави: «Досить нам на Україні, Подоллю й Волині; тепер досить достатку й пожитку в землі й князівстві своїм — по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи!»

3. Наголошено на створенні **соборної** української держави, яка об'єднає всі території, споконвіків заселені українцями, які сповідували православ'я та розмовляли українською мовою.

4. Утверджено принцип побудови держави при опорі на всі суспільні стани: селянство й козацтво, православну шляхту та духовенство, міщанство.

5. Проголошено Українську козацьку державу спадкоємницею Київської Русі, якою «володіли благочестиві великі князі».

Отже, саме тоді, коли європейські народи почали творити свої національні держави, до цього історичного процесу долучилася й Україна. Богдан Хмельницький зумів сформулювати ті головні складові національної державної ідеї, які визначали зміст визвольних змагань нашого народу аж до кінця XX ст.

4. Сподвижники Б. Хмельницького

У справі будівництва держави Б. Хмельницькому допомагали його бойові сподвижники. На початку національно-визвольної війни перевагу мали уже згадані нами представники реєстрового та січового козацтва.

М. Івасюк. Тріумфальний в'їзд Богдана Хмельницького до Києва. 1912 р.

Соборна держава — держава, яка під своєю владою об'єднує всі етнічні (тобто заселені етносом, народом) території.

ТЕМА 3. Початок Національно-визвольної війни...

Надалі до Б. Хмельницького пристала й значна частина української православної шляхти. Серед них особливо відзначилися Іван Виговський, його четверо братів і батько; чотири брати Нечай, особливо Данило Нечай — полковник брацлавський; Станіслав-Михайло Кричевський — полковник київський; Іван Богун — полковник калницький (вінницький), Станіслав Мрозовецький (Морозенко) — колишній королівський паж; галицький шляхтич Семен Вишочан, який організував 15-тисячний Галицький полк.

З міщанства вийшли полковники: брати Іван та Василь Золотаренки, які керували військами в Білорусі, Яким Сомко, Мартин Небаба.

Незважаючи на різне походження, життєвий досвід, освіту, Б. Хмельницький зумів їх об'єднати й спрямувати їхню енергію на створення Української козацької держави.

Завдання та запитання

1. Опишіть приготування та хід битви під Пилявцями.
2. Розкрийте значення перемоги під Пилявцями з воєнного та суспільного поглядів.
3. Складіть розповідь про визвольний похід козацького війська в Галичину.
4. Розкрийте зміст програми побудови Української козацької держави.

5. Польський король Ян Казимир назвав події 1648 р. «козацькою війною». На скільки правильною була його оцінка?
6. Назвіть сподвижників Б. Хмельницького. З яких станів і верств вони походили?

7. Яким бачили політичний статус України Б. Хмельницький та його соратники протягом 1648 р.?
8. Які події кінця 1648 — початку 1649 р. налаштували Б. Хмельницького на відмову від ідеї рівноправного членства України в складі Речі Посполитої та спрямували його до ідеї створення суверенної Української держави?

9. За словами Б. Хмельницького визначте один з принципів побудови Української держави: «Поможе мені в тому чернь уся — по Люблін, по Краків, і я її не відступлю, бо це права рука наша, щоб ви [польські пани. — Авт.], знищивши хлопів, і на козаків не ударили».
10. На прикладі зупинки козацького війська під Замостям доведіть, що людей і цілі суспільства до певних дій можуть спонукати політичні ідеї.

§ 17. УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНЕ ПРОТИСТОЯННЯ 1649–1650 рр.

Про що свідчить заява полоненого рядового козака 1648 р. польському урядовцеві: «Держава від вас, ляхів, перейшла до нас, козаків!»?

1. Збаразько-Зборівська кампанія

Підготовка до нових боїв. Перемовини, що відбулися в Переяславі в лютому 1649 р. між Б. Хмельницьким і королівськими послами, не призвели до примирення. Польська делегація не захотіла вести мову про перетворення Речі Посполитої на союзну державу трьох рівноправних народів. Сторони

досягли лише тимчасового перемир'я й визначили лінію розмежування між Річчю Посполитою та козацькою Україною. Вона мала пройти від Кам'янця-Подільського на північ уздовж р. Горині до р. Прип'яті.

Проте вже навесні, порушивши умови перемир'я, польські частини розпочали каральні дії проти волинян і подолян. Польща прагнула повернути втрачене. Ще взимку новий король Ян Казимир найняв кілька тисяч німецьких вояків і знову оголосив посполите рушення. Польське командування планувало завдати двох одночасних ударів по козацькій Україні: із заходу — силами польської армії та посполитого рушення, а з півночі — за допомогою литовської армії гетьмана Януша Радзивілла.

Плани Б. Хмельницького. Провідник національно-визвольної війни готувався розгромити Польщу, визволити всі українські землі й створити незалежну державу від Перемишля на заході до московського кордону на сході. Щоб утілити в життя ці наміри, гетьман знову вирішив опертися не лише на вишколену армію, а й на визвольний рух народу. Із цією метою він, як і на початку 1648 р., розіслав сотні своїх представників на Поділля, Галичину, південь Білорусі.

Для здійснення намічених планів, створення надійного тилу для армії й усієї України гетьман уклав нову союзну угоду з кримським ханом. При цьому татарам суворо заборонялося грабувати й брати ясир на всіх українських землях аж до Вісли.

Початок воєнних дій 1649 р. Польські сили були згуртовані в три армії. Перша сконцентрувалася на кордоні з козацькою Україною. Друга — посполите рушення шляхти, очолене королем, — завершувала формування й мала поспішити на з'єднання з першою; третя — литовська — зосередилася біля північних кордонів України.

20 травня 1649 р. перша польська армія переправилася через р. Горинь і вирушила до Старокостянтинова. Щоб роз'єднати й ослабити її сили, гетьман наказав брацлавському полковникові Данилові Нечаю імітувати наступ на фортецю Меджибіж. Маневр удався, частина польських сил кинулася на допомогу меджибізькому гарнізону, а Б. Хмельницький несподівано з'явився перед Старокостянтиновом. Польське військо охопили сум'яття й паніка, і воно поспішило відступити до Збаража.

Наздоганяючи поляків, Б. Хмельницький отримав інформацію про наступальні дії литовців у Білорусі. Гетьман одразу ж оцінив небезпеку ситуації. Здолавши опір двох козацьких полків, які там дислокувалися, литовська армія могла б безперешкодно зайти в тил козацькій армії, зайнятій облогою Збаража.

Битва під м. Лоевом. Щоб не допустити бойових дій на два фронти, гетьман відрядив на північ 15-тисячний корпус кінноти на чолі з київським полковником Михайлом Кричевським із наказом не пропустити литовців через р. Дніпро. Козаки дали бій литовській 16-тисячній армії під Лоевом перед головною переправою через р. Дніпро. Він тривав 21 липня від світанку до пізнього вечора. Легка козацька кіннота не витримала ударів гусарських корогів.

На останньому етапі бою М. Кричевський змушений був відступити до найближчого узлісся. Там козаки швидко звели укріплення, використовуючи

А. ван Вестерфельд. Битва під Лоевом. Гобелен. XVIII ст.

• Чи виконав корпус М. Кричевського під Лоевом наказ Б. Хмельницького?

для цього трупи коней, тіла ворогів і навіть polegлих товаришів. Литовський гетьман Я. Радзивілл кинув на штурм усі свої сили. Українці мужньо відбили три навальні атаки. Зазнаючи значних і даремних утрат, литовський гетьман наказав просурмити відбій.

Козацький корпус, утративши 7 тис. чоловік, скориставшись темрявою вислизнув з оточеного табору. Поранений М. Кричевський наказав залишити його на полі бою. Полковник вирішив, що корпус програв битву, не виконав наказ Б. Хмельницького й відкрив ворогові шлях в Україну. Через два дні вірний сподвижник Б. Хмельницького помер у полоні. На думку Я. Радзивілла, «швидше розпач приніс йому смерть, аніж рани».

Проте М. Кричевський помилився. Завдання, поставлене гетьманом, він та його козаки виконали ціною власного життя. Литовська армія, утративши на полі бою 6 тис. чоловік і використавши

в бою всі боєприпаси (залишилася лише одна бочка пороху), повернулася до Литви. Завдяки героїчним діям корпусу М. Кричевського армія Б. Хмельницького отримала можливість продовжувати бойові дії під Збаражем.

Облога Збаража. Активна облога польського табору під Збаражем тривала майже весь липень. Неодноразово на різних ділянках наступу козаки піднімалися на гребені валів «втикали їх своїми корогвами», але польська артилерія вогнем, а гусари нестримними кавалерійськими атаками змитами наступаючих. 3 липня, наприклад, протягом 12-годинного штурму вали 7 разів переходили з рук у руки. У боях загинув улюбленець козацьких низів полковник Станіслав Мрозовицький (Морозенко). Був важко поранений вінницький полковник Іван Богун.

Двічі, не витримавши навальних штурмів, поляки залишали старі позиції та відходили на заздалегідь підготовлені. Коли жовніри відступили на останній рубіж оборони, гетьман наказав насипати перед польським оборонним валом ще вищий наступальний вал. Викотивши на нього вози з гарматами та щитами, козаки почали розстрілювати ворожий табір упритул. Становище польської армії стало критичним. Облога наближалася до завершення.

Історичне джерело

Один польський шляхтич писав: «Урятувати обложених не було жодного шансу, бо Хмель на три милі в коло так їх валами закрив, що ані конем, ані возом не можна було пробратися». Вичерпувалися запаси пороху, харчів, жовніри змушені були вживати смердючу воду. Самовидець у своєму літописі стверджував, що обложені «мусили стерво їсти, а й того мало було, бо собак і кішок виїли».

Зборівська битва. Наприкінці липня Б. Хмельницький та Іслам-Гірей отримали інформацію про наближення польського короля з посполитим

рушенням чисельністю 35 тис. вояків із щонайменше 30 гарматами. Тому гетьман вирішив змінити хід бойової операції. Продовження облоги Збаража він доручив генеральному обозному, а сам з основною частиною війська — 40 тис. українців і 20 тис. татар — вирушив навперейми королю до Зборова.

Підступаючи до міста, польське військо неминуче мало вийти на вузькі переправи через р. Стрипу й розтягнутися на багато кілометрів вузькою дорогою, уздовж якої з одного боку була річка, а з іншого — заболочена й горбиста місцина. Так і сталося. Уранці 5 серпня польська колона, важко просуваючись розмоклою дорогою, розтягнулася на 8–9 км. Передові кінні з'єднання козаків і татар, заховавшись у засідках, очікували, коли зборівчани подадуть їм умовний сигнал. Одрозу ж, як через річку переправився польський авангард, у місті задзвонили дзвони, і козаки з татарами зненацька кинулися на ворога з тилу та флангів. Поляки ніяк не могли об'єднатися в бойові порядки й допомогти один одному. Почалася паніка: жовніри, переслідувані козацькою й татарською кіннотою, гинули під шаблями. Зазнали атаки й передові частини, де перебував король. Навшвидкоруч спорудивши табір, поляки перейшли до оборони. Від повного розгрому їх урятувала ніч.

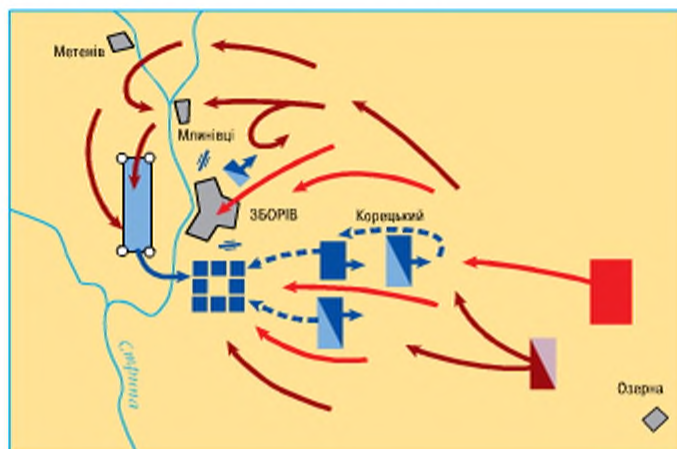

Бойовий віз із гарматою.

Реконструкція

БИТВА ПІД ЗБОРОВИМ 5–6 серпня 1649 р.

	піхота	кіннота
УКРАЇНЦІ		
ТАТАРИ		
ПОЛЯКИ		
	наступ	укріплені табори
УКРАЇНЦІ		
ТАТАРИ		
ПОЛЯКИ		
УКРАЇНЦІ		ПОЛЯКИ
	артилерія	

Історичний факт

Польську шляхту охопив переляк. Роз'їжджаючи табором, польський король благав жовнірів: «Змилуйтеся, не залиште мене, панове, й усієї вітчизни». Проте деякі шляхтичі, утративши глузд зі страху, почали ховатися під возами. Королю довелося виганяти їх звідти своїм палашем.

Ю. Косак. Битва під Зборовом 1649 р.
1897 р.

Тим часом до місця битви підійшов український обоз з піхотою. Уранці 6 серпня, насипавши вали й облаштувавши батареї, козаки розпочали безупинний штурм ворожих позицій.

Зрада Іслам-Гірея. Ніщо не заважало союзним військам Б. Хмельницького та Іслам-Гірея доценту розгромити польське військо й змусити короля до повної капітуляції. Та саме тоді кримський хан вивів татар з бою й зажадав від гетьмана

піти на замирення з королем. Ще в ніч з 5 на 6 серпня він вступив у таємні перемовини з польською стороною й погодився на підписання мирного договору. За це король дозволив йому брати ясир і грабувати українські землі на шляху до Криму й виплатив 200 тис. талерів, а на майбутнє пообіцяв щорічно сплачувати «упоминки» — плату за утримання від походів на Польщу.

Сутність політики кримського хана щодо України. Іслам-Гірей не був зацікавлений у створенні незалежної та сильної Української козацької держави. Адже вона не дозволила б татарам займатися своїм основним ремеслом — людоловством, здобуттям ясиру, насамперед на українських теренах, та продажем невольників на східних ринках. Тому Іслам-Гірея влаштовували однаково ослаблені Україна та Польща, які, ворогуючи між собою, зверталися б за допомогою до кримського хана й розраховувалися б із ним валками невольників.

2. Укладення Зборівської угоди

Богдан Хмельницький усвідомлював, що Україна не зможе витримати війни на два фронти: одночасно проти Польщі та Криму. **8 серпня 1649 р.** він змушений був укласти не вигідну для України **Зборівську угоду**. Перемовини відбувалися в надзвичайно напруженій атмосфері під постійним тиском кримської сторони.

Згідно з угодою, козацька Україна мала обмежуватися територіями Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств. На цій території заборонялося перебування польських з'єднань, а управління мало здійснюватися українськими урядовцями. Усім учасникам національно-визвольної війни оголошувалася амністія. Чисельність козацького реєстру обмежувалася 40 тис. осіб. Шляхта отримувала право на теренах козацької України повертати до своїх маєтків селян й вимагати від підданих виконання колишніх повинностей.

Незважаючи на воєнні перемоги, політичні наслідки Збаразько-Зборівської кампанії виявилися надто скромними. Гетьманові не вдалося в складі новоствореної держави об'єднати всі українські землі. Водночас здобуті права й території давали можливість гетьманському уряду продовжити боротьбу за втілення державних ідей.

Історичний факт

Умови Зборівської угоди, до яких гетьмана примушували поляки з татарами, були для Б. Хмельницького настільки обурливими, що гетьман спочатку навіть емоційно заявив: він присягатиме на дотримання угоди, сидячи верхи на коні. У ході зустрічі з Яном Казимиром він розмовляв лише українською мовою. 12 серпня гетьман змушений був зняти облогу Збаража, де обложені вже їли варені ремені й шкіряне покриття возів.

Підготовка до нового зіткнення. Укладення Зборівського договору не задовольнило жодну сторону. Тому весь 1650 р. минув у підготовці до нового зіткнення. Гетьман розумів, що Україні загрожує комбінований удар: із заходу — від Польщі, а з півночі — від Литви. Тому наступу ще й з півдня козакам не витримати ніяк.

Щоб знову налагодити союзницькі відносини з кримським ханом, Б. Хмельницький погодився віддати татарам фортецю Іслам-Кермен, яка перегородила Запорожжю вільний шлях в нижній течії Дніпра до Чорного моря.

3. Похід до Молдови 1650 р.

Богдан Б. Хмельницький погодився також на пропозицію Іслам-Гірея III здійснити спільний похід до Молдови. Стосовно неї в гетьмана були власні плани. По-перше, він прагнув контролювати в Молдові торговельні шляхи до Туреччини. По-друге, з Україною Молдову пов'язували релігійні та культурні відносини. Молдовські господарі підтримували контакти з Львівським братством. Надсилали пожертви на будівництво церков, отримували у відповідь надруковані у Львові книги, освічених учителів для шкіл.

Проте тогочасний господар Василь Лупул не поспішав визначитися з політикою щодо України та Польщі. Протягом 1648–1649 рр. він надавав значну допомогу польській шляхті. Тому гетьман вирішив у союзі з Кримом силою зброї перетворити Молдову на союзника України.

У другій половині серпня 1650 р. 60 тис. українських і 30 тис. кримських вояків під командуванням Б. Хмельницького форсували Дністер, а на початку вересня заволоділи Яссами — столицею Молдовського князівства. Василь Лупул погодився на розірвання союзу з Польщею, уклав союз з Україною і дав обіцянку зміцнити його шлюбом своєї дочки Розанди із сином Хмельницького — Тимошем.

Історичне джерело

Із засідання польського сейму: «Тих 40 тис. має [Б. Хмельницький. — Авт.] за своїх товаришів і кожному розпорядився мати із собою одного хлопа із самопалом, коляску з одним конем, а при ній другого хлопа із самопалом».

- Про умови якої угоди йшлося на сеймі?
- Яким чином гетьман обійшов вимогу угоди щодо чисельності козацького війська?

Титульний аркуш реєстру Війська Запорозького. 1649 р.

• За великими літерами навколо герба, відтворить титул Б. Хмельницького.

Завдання та запитання

1. Розкрийте зміст планів української та польської сторін на 1649 р.
2. Опишіть хід битв під Збаражем і Зборовом. Що перешкодило Б. Хмельницькому повністю розгромити польську армію та домогтися капітуляції короля?
3. Проаналізуйте умови Зборівського договору. Чи відповідали вони планам Б. Хмельницького на 1649 р.?

4. Перерахуйте ті внутрішні й зовнішні сили, на які опирався Б. Хмельницький у боротьбі за незалежність в 1649 р.?
5. Покажіть на мапі головні напрями ударів, які планувала завдати по Україні Річ Посполита.
6. Поясніть, чому битва під Лоевом мала для України стратегічне значення.

7. Якими політичними намірами щодо України можна пояснити поведінку кримського хана під Зборовом?
8. Розкрийте причини зацікавленості України в союзних відносинах із Молдовою.

9. Доведіть, що в ставленні до Криму Б. Хмельницький керувався стратегічними інтересами України.

§ 18. ВИБОРЕННЯ КОЗАЦЬКОЮ УКРАЇНОЮ НЕЗАЛЕЖНОСТІ.

1651 р. — червень 1652 р.

Чому люди, буває, «воліють загинути, ніж поклонитися», як засвідчив М. Потоцький, воюючи проти козаків?

1. Уторгнення польської армії в Брацлавщину на початку 1651 р.

Зборівський договір серпня 1649 р. не задовольняв обидві сторони. Тому, вибравши зручний момент, Річ Посполита його порушила. На світанку **10 лютого 1651 р.** коронна армія чисельністю у 20 тис. вояків напала на містечко Красне. Армією нападників керував звільнений з татарського полону гетьман М. Калиновський. У нерівному бою, що тривав безупинно 2 доби, загинув

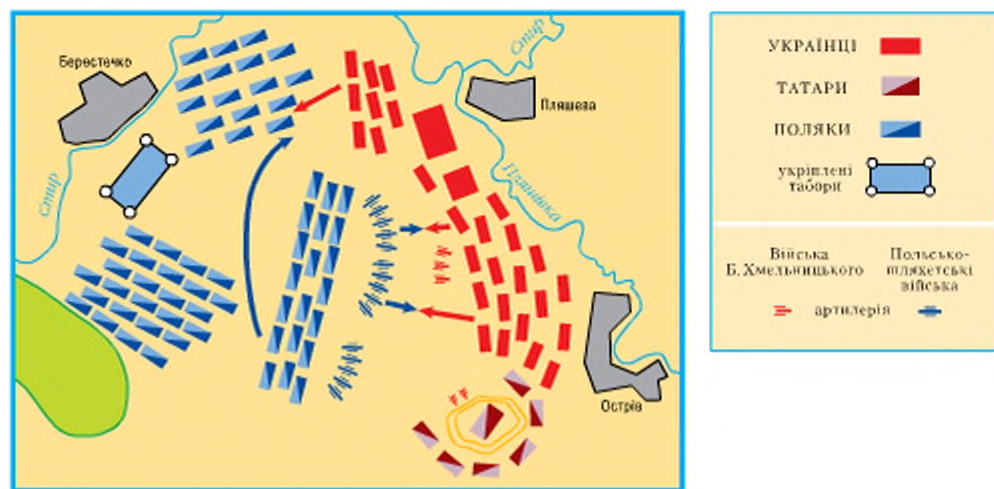
майже весь Брацлавський полк зі своїм командиром Данилом Нечаєм — одним із найталановитіших полководців національно-визвольної війни.

Протягом 28 лютого–11 березня героїчно оборонялася Вінниця, керована полковником Іваном Богуном. На допомогу Вінниці Б. Хмельницький надіслав Уманський і Полтавський полки, які розбили передові частини поляків і змусили їх відступити. Так похід на Брацлавщину перетворився для М. Калиновського на «прокляту справу», у якій його армія втратила майже половину вояків і всю артилерію.

2. Битва під Берестечком

Вирішальна битва польської та української армій відбулася на Волині 18–30 червня 1651 р. біля м. **Берестечка** в межиріччі Стиру й Пляшівки. Це була найграндіозніша битва не лише часів національно-визвольної війни, а й усіх європейських воєн XVII–XVIII ст. Українська армія мала 100–110 тис., із них 40–50 тис. досвідчених вояків при 120 гарматах. Іслам-Гірей привів майже 50 тис. татар. Польща зібрала 100–120 тис. шляхтичів і жовнірів (у тому числі 20 тис. німецьких піхотинців) і щонайменше 120 тис. обозних і слуг — загалом 220–240 тис. осіб.

БИТВА ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ 18–30 червня 1649 р.

Битва розпочалася 18 червня з окремих сутичок між бойовими підрозділами. 20 червня вона досягла найвищого напруження. На правому фланзі рубалася козацька кіннота, у центрі під прикриттям кількох таборів у 10 рядів возів билася українська піхота. Битва в центрі була такою жорстокою, що польські очевидці бачили тільки вогонь, чули «лише гук... з ручної стрільби і гармат» і не вірили, що звідти хтось повернеться живим. Тим часом козацька кіннота на правому фланзі почала тиснути поляків. Щоб урятувати ситуацію, король із протилежного флангу перекинув туди німецьку піхоту й кілька польських підрозділів.

Долю битви в цей критичний момент могла вирішити стрімка атака татар, які стояли на лівому фланзі українських військ. Але Ян Казимир, як виявилось, нічим не ризикував. За таємною домовленістю, укладеною ще вночі, Іслам-Гірей покинув поле бою.

Історичний факт

Серед істориків існувала думка, що татари відступили під натиском артилерії. Однак, як виявилось, жодного шквального артилерійського обстрілу татарської кінноти не було. Ординці стояли за пагорбом. А з його вершини за битвою спостерігав хан із своїм оточенням. З польської сторони в бік ханської ставки було зроблено лише один постріл, який був для нього сигналом про відступ.

Прапори козацьких полків часу Національно-визвольної війни. Стокгольмський військовий музей. Швеція

Пам'ятник полеглим козакам і селянам-повстанцям під Берестечком. 1991 р.

Облога українського табору. Щоб врятувати ситуацію, Б. Хмельницький відвів свій лівий фланг до берега р. Пляшівки, залишив старшим Філона Джеджалія, а сам під покровом дощової ночі кинувся навздогін татарам. Проте хан не повернувся на поле бою. Навпаки, він підступно заарештував гетьмана й відпустив його лише 1–2 липня. Десять днів козаки мужньо боронилися. Їм дуже дошкуляв голод, вичерпувалися останні боєприпаси, почалося дезертирство. Козацька рада вирішила прориватися з оточення. Наказним гетьманом був призначений вінницький полковник Іван Богун. Уночі 30 червня оточені козаки з возів, повстин, наметів, посуду, одягу проклали три переправи через р. Пляшівку та ближні болота.

На жаль, у ході переправи селянські загони зчинили тисняву і галас. На шум ударила польська артилерія, пішли в наступ драгуни. Тоді кілька тисяч козаків на чолі з 80-річним полковником Прокопом Шумейком стали до останньої в їхньому житті оборони. Ціною життя вони дали змогу основним силам козацької армії вирватися з пастки.

Берестецька битва завершилася відступом і втратою 50 тис. воїнів. Це була значна втрата, але не цілковита поразка. Адже завдяки вмілим діям І. Богуну основні бойові сили армії було врятовано, збережено командування, яке не мало намірів підписувати капітуляцію.

Історичний факт

Один із козацьких загонів чисельністю до 300 бійців прикривав відступ на одному з островів. Коли коронний гетьман М. Потоцький запропонував їм життя та винагороду, козаки у відповідь мовчки висипали з гаманців у воду всі

свої гроші й продовжили битву. Останній із живих ускачив у човен і, оточений звідусіль жовнірами, на очах у польського війська й командування «подав приклад нехлопської мужності», як написав польський свідок. Поранений 14 разів, козак кілька годин відстрілювався й оборонявся косою. Він відмовився від дарованого королем життя й помер як справжній воїн.

3. Іван Богун

Своїм порятунком українська козацька армія багато в чому завдячує **Івану Теодоровичу Богуну (Федоренку, Федоровичу)**. Він походив з українського шляхетського роду. З початку 30-х років XVII ст. брав участь у боротьбі запорозьких козаків проти турецьких і татарських нападників, у національно-визвольному повстанні 1637–1638 рр. Став видатним українським військовим і державним діячем. У 1650 р. І. Богуну обрали полковником подільським, згодом калницьким (вінницьким) і паволоцьким. Він брав участь у всіх великих битвах Національно-визвольної війни. У різні роки талановито керував успішною обороною Вінниці, Монастирища, Умані, удало діяв під Брацлавом, Охматовом, Жванцем. Непохитно стояв на позиціях української державності й відмовився присягнути як королеві, так і цареві.

А. Орлюков.
Іван Богун. 2010 р.

4. Білоцерківський мирний договір

Наприкінці липня литовське військо Я. Радзивілла зайняло Київ. У ці трагічні місяці для України Б. Хмельницький виявив надзвичайну витримку й енергію. Звільнившись із татарського полону, гетьман негайно зайнявся відродженням боєздатної армії. До початку вересня в районі Білої Церкви він зосередив 60-тисячне військо. Протягом 3–5 вересня об'єднане польсько-литовське військо розпочало облогу й штурм Білої Церкви та незчулося, як саме потрапило в оточення. Україну від Дністра до Дніпра охопила нова хвиля антипольських повстань.

Історичний факт

Свідчення очевидця з польського боку: «Ворог не хоче пустити нас за Білу Церкву й сильно зміцнює свій табір... Тепер ми оточені ворогом звідусіль — спереду, з боків і позаду. Селяни руйнують за нами мости й переправи, погрожуючи: «Якщо б ви й хотіли втекти, то не втечете»».

Потребуючи перемир'я, обидві сторони погодилися на перемовини.

18 вересня 1651 р. був укладений Білоцерківський мирний договір. Територія, контрольована гетьманом та українською адміністрацією, обмежувалася кордонами одного Київського воєводства. Козацький реєстр скорочувався до

20 тис. осіб. До Брацлавського та Чернігівського воєводств мали повернутися польські магнати, шляхетські війська й урядовці.

Українське суспільство було настільки обурене договором, що проти Б. Хмельницького вибухнули повстання селян і міщан, проти нього виступила й Запорозька Січ. Проявляли незадоволення козаки та старшини.

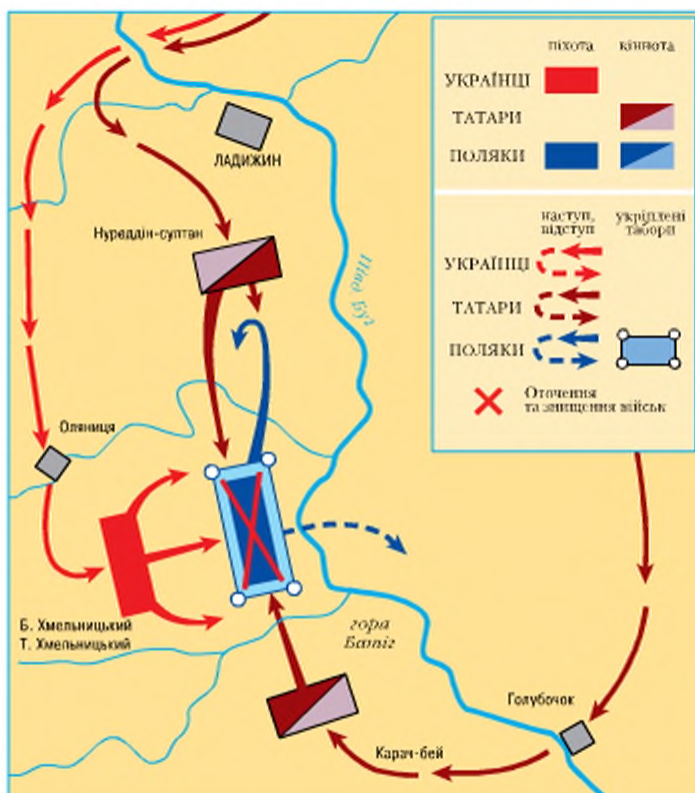
5. Батозька битва

Тому з ранньої весни 1652 р. гетьман розпочав підготовку до нових битв з Польщею. До боротьби готувалася й Польща. Коронний польний гетьман М. Калиновський, зібравши під свою команду 35-тисячне військо (з них 20 тис. жовнірів: 8 тис. піхотинців та 12 тис. важких кіннотників-гусарів), розташувався біля гори Батіг на Брацлавщині. Табір міг легко вмістити 100 тис. вояків і стати серйозною загрозою для Гетьманщини.

Не дочекаючись, коли це станеться Б. Хмельницький вирішив завдати удару на випередження. Підготувавши в суворій таємниці приблизно 12–15 тис. козаків і заручившись підтримкою татарської орди чисельністю 15–20 тис. степовиків, Б. Хмельницький вирушив у похід.

Щоб наблизитися до польського табору непомітно, гетьман використав привід з одруженням свого сина. Ще 1650 р. Василь Лупул — молдовський

БИТВА ПІД БАТОГОМ 22–23 ТРАВНЯ 1652 Р.

господар — пообіцяв видати заміж свою дочку Розанду за Тимоша Хмельницького. Однак після Берестечка володар Молдови відмовився виконувати свої зобов'язання. І тепер гетьман звернувся до М. Калиновського, щоб той пропустив Т. Хмельницького з невеликим загonom до Молдови «для сватання». Хмельницький передбачав, що коронний гетьман спробує знищити загін. Тому й сам непомітно рухався позаду сина на відстані нетривалого переходу.

22 травня передові частини Тимоша Хмельницького й татар підійшли до табору. Хоча ці загони не демонстрували ніяких бойових намірів і йшли похідним маршем повз табір, коронний польний гетьман кинув проти них кінноту. Жовніри зуміли відкинути козаків на півмилі від польського табору. Тоді на допомогу українським передовим загonom прибули нові сили. Вони включилися у бій, а потім усі разом зімітували відступ і заманили поляків у задалегідь підготовану засідку. Зі значними втратами тепер довелося відступати полякам. До вечора польський табір був цілком оточений.

Досвідчені польські генерали, підозрюючи небезпеку, пропонували польному гетьману залишити у таборі артилерію та піхоту, а самому на чолі кінноти пробиватися до Кам'янця за допомогою. Проте гонор М. Калиновського взяв гору і він наказав готуватися до битви з менш чисельним противником.

Наступного дня, 23 травня, несподівано для поляків з'явився Б. Хмельницький і вирівняв сили сторін. Він одразу помітив головну помилку Потоцького — спробу нечисельними силами обороняти великий укріплений табір. Така оборона не могла бути надійною. Тому наш гетьман наказав атакувати табір одночасно з усіх боків.

Незважаючи на сильний вогонь артилерії, козаки відчайдушно кинулися на ворожі укріплення. Наснаги їм додавало прагнення відомстити за Берестечко. Після першої години бою поляки усвідомили, що не зможуть утримати позицій. Запанікували славетні польські гусари. Кіннота почала відступати до Південного Бугу, сподіваючись там вирватися з табору. Калиновський спробував зупинити утікачів, проте ніхто не зважав ні на нього, ні на його оголену шаблю. Тоді польний гетьман наказав німецькій піхоті відкрити вогонь по втікачах. За допомогою такого крайнього засобу Калиновський зумів повернути важку кінноту на поле бою.

Тим часом у таборі загорілися запаси соломи та сіна. Вогонь перекинувся на намети. Розпочалася страшна пожежа. Козаки й татари посилили натиск і прорвалися всередину табору. Калиновський відступив до редутив німецьких піхотинців. Застосувавши артилерію, козаки оволоділи й цією позицією.

До вечора польська армія припинила своє існування. Загинули М. Калиновський, його син і багато офіцерів штабу польської армії. На полі битви під г. Батіг полягла половина всіх гусарів Речі Посполитої. Польська корона втратила й усю піхоту: убитими або полоненими. Польські історики визнали, що такої нищівної поразки не зазнавала жодна польська армія протягом XVI–XVIII ст.

Перемога під Батогом стала відплатою за берестецьку трагедію. Знавці військового мистецтва порівнюють її з переможною битвою карфагенського полководця Ганнібала над римською армією під Каннами.

Богдан Хмельницький знову відновив кордон по річках Дністер і Случ. Українська козацька держава здобула незалежність. Гетьман після битви під Батогом уперше поставив підпис як незалежний володар: «Божою Милістю гетьман Війська Запорозького». Тепер його метою була соборність України.

6. Молдовські походи

Після Батозької перемоги українські війська вступили до Молдови й спонукали В. Лупула до укладення військово-політичного союзу з Україною, а в серпні відбулося весілля Тимоша й Розанди. Щоб відірвати Молдову від цього союзу, навесні 1653 р. волоський господар і трансільванський князь, опираючись на підтримку Польщі, заволоділи Яссами й усунули В. Лупула від влади. Той звернувся за допомогою до Б. Хмельницького. Українські війська, очолені Т. Хмельницьким, повернули престол законному господареві. Скориставшись присутністю козацьких полків, молдовський господар спокусив недосвідченого гетьманича пропозицією заволодіти Волощиною. Тиміш Хмельницький, попри опір досвідчених старшин, погодився. Проте похід виявився невдалим.

У липні волоські й семиградські війська повторно скинули В. Лупула з престолу, і знову йому на допомогу вирушив Тиміш. Він прорвав кільце облоги навколо Сучави й з'єднався з вірними Лупулові військами. Однак 2 вересня Тиміш був смертельно поранений ядром. Козаки протрималися ще місяць і здали фортецю переможцям на умовах вільного повернення в Україну при зброї, гарматах і з тілом свого командира.

Так амбіції гетьманича позбавили Україну можливості зав'язати союзницькі відносини з Волощиною і Трансильванією. Більше того, до членів антиукраїнської коаліції на чолі з Польщею змушена була приєднатися й Молдова.

Разом із тим двомісячна оборона Сучави засвідчила залізну стійкість козацтва. Тому всі три нові союзники Польщі в подальшому так і не наважилися на участь у бойових діях проти України.

Завдання та запитання

1. Опишіть хід Берестецької битви. Чи доречно розглядати її як повну поразку української армії?
2. Поясніть, чому після Берестечка польська армія так і не спромоглася розгромити молоду українську державу.
3. Викладіть основні умови Білоцерківського мирного договору.

4. Розкрийте роль сподвижників Б. Хмельницького Д. Нечая та І. Богуну у подіях 1651 р.
5. Використовуючи схему (с. 124), опишіть підготовку та хід Батозької битви.

6. Розкрийте історичне державотворче значення перемоги під Батогом для Української козацької держави.
7. З'ясуйте причини невдач молдовських походів Т. Хмельницького 1653 р.
8. Оцініть військово-політичні наслідки цих походів для української держави.

9. Доведіть, що військова звитяга, залізна стійкість армії, навіть за умови дипломатичних програвів політиків, можуть стримати ворожу сторону від нападу.

§ 19. УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ — ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

Пригадайте істотні ознаки держави з історії стародавнього світу та середніх віків.

1. Народна основа козацької держави

Унаслідок Національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. на теренах Східної Європи утвердилася **Українська козацька держава**. Новостворена держава отримала офіційну назву — **Військо Запорозьке**, перейнявши традиційну назву військової організації низових і реєстрових козаків. Оскільки цю державу очолював гетьман, її нерідко називають **Гетьманщиною**.

Протягом перших місяців цієї війни український народ розпочав створення власної держави. Мешканці певної території, знищивши чи вигнавши польських адміністраторів, проголошували себе козаками й запроваджували «козацький порядок» та «козацький присуд». Для цього вони об'єднувалися в курені, сотні й полки, обирали собі курінних отаманів, сотників, полковників та інших старшин. Усі суспільні справи вирішували на відповідних радах. Побудові держави дуже допомогли «Статті про устрій Війська Запорозького», розроблені Б. Хмельницьким у червні 1648 р.

Кожна військова одиниця потребувала своєї господарської основи, яка забезпечувала б її зброєю, військовими припасами, продовольством, фуражем, кінями, волами та возами для транспортування військових вантажів тощо. Цими основами стали ті села, містечка й міста з навколишніми землями, у яких проживали козаки відповідних сотні чи полку. Владу козацьких командирів визнавало все місцеве населення. Таким чином командири, які мали військову владу над сотнями й полками як бойовими одиницями, ставали також адміністраторами (управлінцями) та суддями в сотнях і полках, де базувалися їхні підрозділи.

Державна символіка. Державним гербом став герб Війська Запорозького, на якому зображений козак із шаблею при боці й мушкетом на лівому плечі.

Герб Української козацької держави (Війська Запорозького, Гетьманщини). 1622 р.

Прапор і шабля Б. Хмельницького. Стокгольмський військовий музей. (Швеція). 1649 р.

Державними прапорами були гетьманські. Першим із них був прапор, виготовлений у 1648–1649 рр. — біле полотнище з червоним колом, посередині якого розміщений хрест, подібний до зображень хрестів на саркофазі Ярослава Мудрого. Хрест обрамляють вісім (по чотири з кожного боку) золотих і дві червоні зірки. Під хрестом зображений півмісяць, обернений догори. Полки та сотні мали військові корогви з різними емблемами та різноманітним поєднанням кольорів (білий, червоний, жовтий, синій тощо).

Державна мова. З часу виникнення Української козацької держави в усіх офіційних виступах, універсалах, діловодстві гетьман і старшини по-слуговувалися українською мовою. Нею вели дипломатичні перемовини й листування.

2. Політичний устрій та адміністративно-територіальний устрій

Верховним органом козацької держави стала **Генеральна військова рада**. Її учасниками були всі члени військового товариства, тобто козаки й старшини. Якщо ж рада порушувала питання, які стосувалися не лише козацтва, а й інших станів, вона перетворювалася на «чорну раду», тобто всестанову раду.

Генеральна військова рада вирішувала найважливіші державні питання: вибирала **гетьмана** й **генеральних старшин**, приймала найважливіші зовнішньополітичні рішення, здійснювала правосуддя. Протягом перших місяців Національно-визвольної війни Б. Хмельницький часто скликав Генеральну військову раду.

Проте рада, на яку збиралися тисячі козаків, не могла кваліфіковано обмірковувати державні справи. Тому з другої половини 1648 р. Генеральну військову раду скликали рідко. Замість неї все частіше скликали **Старшинську раду**. До її складу входили **генеральні старшини** й **полковники**. Саме Старшинська рада стала вирішувати основні питання внутрішньої та зовнішньої політики Гетьманщини.

З 1649 р. на чільному місці в Українській козацькій державі утвердився гетьман. Богданові Хмельницькому належала вища законодавча, виконавча й судова влада. Гетьман скликав Генеральну військову й Старшинську ради, видавав **універсали**, які мали силу закону для всього населення, наглядав за державною скарбницею, керував дипломатичними відносинами, вів мирні перемовини, здійснював верховне командування збройними силами.

ГЕТЬМАН		
Законодавча (установча)	Виконавча влада	Судова влада

Здійснювати управління державою гетьманові допомагали генеральні старшини, які всі разом утворювали **Раду Генеральної старшини**. Під час війни цей орган відігравав роль генерального штабу, а в мирний час перетворювався на кабінет міністрів, вирішуючи питання внутрішнього життя.

Роль найвищих державних урядовців виконували генеральні старшини: генеральні писар, обозний, двоє суддів, підскарбій, два осавули, бунчужний і хорунжий.

РАДА ГЕНЕРАЛЬНОЇ СТАРШИНИ	
Генеральний штаб	Кабінет міністрів
Генеральні писар, обозний, двоє суддів, підскарбій, два осавули, бунчужний і хорунжий	

Провідну роль у гетьманському уряді відігравав **генеральний писар**. Він опікувався дипломатичними відносинами, тому чужоземці здебільшого називали його *канцлером* — міністром закордонних справ. За допомогою генеральної канцелярії генеральний писар слідкував також за виконанням рішень Генеральної і Старшинської рад та універсалів гетьмана, тобто відігравав провідну роль і у внутрішній політиці.

У полках і сотнях управління здійснювали **полковники** та **сотники**, опираючись на полкових і сотенних старшин.

1649 р. всю територію Гетьманщини було поділено на 16 полків і 272 сотні. Їм були присвоєні назви найбільших міст і містечок, які стали військово-адміністративними центрами полків і сотень. На Правобережжі утворилося 9 полків: Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Київський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський і Кальницький; на Лівобережжі — 7: Переяславський, Кропивнянський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський і Чернігівський. До 1657 р. виникли нові полки: Паволоцький, Турово-Пінський, Білоруський, Волинський, Стародубський та ін.

Столицею держави стало м. Чигирин. Київ мав статус давнього княжого столярного граду та духовної столиці всієї України (Русі).

Історичне джерело

У 1653 р. сотник Пилип Уманець повідомляв листовно севського воеводу: «А що ваша милість писав до нас недавніми часами, що нам, простим людям, не годиться до воевод грамот писати, то ми за ласкою Божою тепер не є прості, а лицарі Війська Запорозького. Правда, що посол великий коронний, небіжчик Адам Кисіль, постановив був з государем праведним і з боярами великими, що тільки вільно було писати грамоти до воевод воеводам, старостам, суддям, писарям земським і гродським. А тепер у нас за ласкою Божою, поки Його воля свята, тут у всьому краю Сіверському ні воеводи, ні старости, ані судді, ані писаря немає — Боже дай, щоб здоровий був пан Богдан Хмельницький, гетьман усього Війська Запорозького. А пан полковник у нас тепер за воеводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю!»

- На які зміни в суспільно-політичному житті України вказує лист?

3. Фінансова система та судочинство

Європейські монети, що перебували в обігу в Україні. XVII ст.

Утримання великої армії, державного апарату, ведення воєнних дій та широких дипломатичних відносин потребувало значних коштів. Наповнення державної скарбниці займався **генеральний підскарбій**. Головним джерелом фінансових надходжень були податки. Українські селяни й міщани підтримували збройну боротьбу проти польської шляхти. Тому з кожного господарства на військові потреби вони сплачували по 4 талери. Козаки від податків звільнялися, їхнім головним обов'язком перед державою була служба власним коштом і «власною кров'ю» у війську.

Значні прибутки до державної скарбниці надходили завдяки оподаткуванню різноманітних ремесел і промислів. На кордонах держави з купців збирали ввізне та вивізне мита. Усередині країни стягали збори з учасників торгів та ярмарків. Державну скарбницю поповнювали також за рахунок передачі підприємцям в оренду колишніх державних земель («королівщин»), різних промислів, млинів, шинків тощо. Навесні 1649 р. було засновано карбівню — державний монетний двір.

За підрахунками дослідників, щорічний прибуток української скарбниці в ті роки становив майже 5 мільйонів золотих. Цих коштів вистачало для успішного ведення визвольної війни та широкої дипломатичної діяльності.

Історичний факт

Український монетний двір, за свідченням московського посла, карбував монети із зображенням меча на одному боці та написом «Богдан» — на іншому. Про карбування Гетьманщиною власних грошей повідомляла 21 грудня 1652 р. й також паризька «Gazette de France».

Українська козацька держава вибудувала власну судову систему. Її очолював **Генеральний військовий суд** — колегіальний орган, який діяв у складі двох (а з 1654 р. трьох) генеральних суддів. Він розглядав скарги та прохання на рішення нижчих судів, справи генеральних і полкових старшин і справи про державні злочини.

У полках і сотнях діяли відповідно полкові й сотенні суди. Козацьким судам підлягали також міщани й селяни, насамперед у справах розбою та вбивств. У північних полках Лівобережжя продовжували діяльність копні суди. У містах із магдебурзьким правом суд чинили колеґії лавників, у решті міст і містечок — ратуші, у селах — війти й отамани. Судочинство здійснювалося на основі українського звичаєвого права, магдебурзького права й Литовського статуту.

4. Українська армія

Богдан Хмельницький надавав особливого значення розбудові армії. Уже в червні 1648 р. він підготував для неї військовий статут — «Статті про устрій Війська Запорозького». Упродовж 1648–1651 рр. чисельність збройних сил України сягала 80–100 тис. досвідчених воїнів і 40–50 тис. селян і міщан, які несли обозну службу. Недоліком української армії було те, що це була армія-ополчення. Тому гетьман виношував плани створення 50-тисячного регулярного війська.

Ударну силу армії становила піхота. Її вважали однією з кращих у світі. Вона була озброєна найсучаснішою вогнепальною зброєю. Гетьман сформував кінноту, яка не раз демонструвала високі бойові якості в найзапекліших боях під Пилявцями, Зборовом і Берестечком. Потужною складовою української армії стала артилерія. Її поділяли на важку польову й облогову та легку кінну артилерію. Для цього використовувалися легкі «водні» гармати поставлені на лафети.

На думку дослідників військової справи, у використанні легкої кінної артилерії гетьман випередив Західну Європу на ціле століття.

До складу Богданового війська входили також підрозділи добре організованої розвідки, прикордонної, фортифікаційної та санітарної служб. Сучасники відзначали сувору військову дисципліну та безперебійне постачання армії.

5. Зміни в соціально-економічному житті українського народу

Національно-визвольна війна та створення власної держави докорінно змінили соціально-економічні відносини в українському суспільстві. Польська шляхта та магнати, їхні управителі й орендарі були винищені або вигнані з Гетьманщини. Провідне місце в суспільстві здобув козацький стан. До нього ввій-

Освячення козацького прапора. Мініатюра зі «Служебника» Л. Барановича. 1665 р.

Козацькі гармати.
Реконструкція. ХХ ст.

шли запорожці, реєстрові козаки, селяни, міщани, дрібні православні шляхтичі. Козаки виступали захисниками українського суспільства й держави. За виконання військового обов'язку вони звільнялися від податків, мали право на землю. Кожен мешканець Гетьманщини мав змогу записатися в козаки, якщо він міг придбати коней, зброю, забезпечити себе всім необхідним у бойовому поході.

Окремим станом було міщанство. Чисельність його в Наддніпрянщині була значною через велику кількість укріплених містечок у прикордонному краї. До того ж влитися до міщанського стану перед визвольною війною бажав кожен, хто прагнув бути вільним громадянином.

Війна визволила від фільварково-панщинної роботи селян-кріпаків. Вони здобули особисту свободу, стали вільними власниками землі й отримали право займати її стільки, скільки спроможні були обробити. За це на них покладался обов'язок сплачувати державі грошовий податок — чинш.

До соціальної структури українського суспільства ввійшли також представники української дрібної православної шляхти. Вони зуміли утриматися лише тому, що пішли служити до козацького війська. Незважаючи на різке скорочення чисельності, політична вага дрібної шляхти в державі помітно зросла завдяки високому рівню освіченості й спроможності брати участь у державному управлінні.

Зміцнився статус православного духовництва, оскільки православ'я стало державною релігією. Православні монастирі були єдиними серед колишніх феодальних власників, які зберегли свої земельні володіння.

З козацьких старшин, православних шляхтичів, православного духовенства почала формуватися соціальна верхівка козацької держави. Значна частина її представників хотіла скористатися наслідками Національно-визвольної війни й стати новими землевласниками, але гетьман стримував прагнення старшин швидко розбагатіти й забути за інтереси держави.

Завдання та запитання

1. Визначте передумови виникнення Української козацької держави.
2. Відтворіть систему державних органів козацької України.
3. Опишіть символіку держави Б. Хмельницького.

4. Поясніть, у якому взаємозв'язку перебувають поняття «Українська козацька держава», «Військо Запорозьке», «Гетьманщина».
5. Покажіть на історичній карті кордони держави, заснованої Б. Хмельницьким.
6. Поясніть, чому територія Української козацької держави була поділена на адміністративно-територіальні одиниці, які отримали назви: *курінь, сотня, полк*.

7. Прослідкуйте за змінами в становій структурі українського суспільства на визволених територіях.

8. Проаналізуйте зміни в суспільному становищі козацтва, селян і міщан у ході Національно-визвольної війни.
9. Створіть власний ескіз прапора, розмістивши на ньому кілька різних елементів, на кшталт козацьких прапорів. Поясніть їх символічне значення.
10. Уявіть, що вам у далекому 1648 р. потрібно переконати мешканців вашого населеного пункту визнати владу Української козацької держави. Які аргументи ви б використали?

§ 20. ГЕТЬМАНЩИНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН. ПРОДОВЖЕННЯ БОРОТЬБИ З ПОЛЬЩЕЮ в 1653 р.

Пригадайте, яке значення для Європи мала Тридцятилітня війна й укладення Вестфальського мирного договору?

1. Місце Гетьманщини в міжнародних відносинах тогочасної Європи

Буремні події Національно-визвольної війни не можна відокремлювати від європейських подій. Успішна боротьба українського народу за визволення й створення власної держави перетворила її на активного учасника міжнародних відносин, здатного впливати на співвідношення європейських сил. Насамперед Україна своєю визвольною боротьбою ослабила одну з найсильніших держав тогочасної Європи — Річ Посполиту.

Своєю боротьбою український народ сприяв боротьбі європейських народів проти католицької реакції. Починаючи з 20–30-х років XVII ст. українські повстання не давали змоги Польщі брати активну участь у Тридцятилітній війні на боці реакційної католицької ліги. Повстання 1648 р. не дозволило Польщі підтримати союзників — Австрію та Іспанію. І вже того ж року вони зазнали поразки й погодилися на укладення Вестфальського мирного договору.

Роль України в ослабленні католицької реакції в Європі чітко усвідомлював лідер Англійської буржуазної революції Олівер Кромвель. Тому й називав Б. Хмельницького «генералісимусом», «володарем усіх козаків запорозьких», «грозою і винищувачем аристократії Польщі».

Дружні зв'язки з Україною прагнув налагодити волоський господар Матей Басараб, підтримки Б. Хмельницького в боротьбі за польську корону шукав князь Трансильванії Дьєрдь II Ракоці.

Фрагмент карти Г. Боппана. 1680 р.

- *Поміркуйте, з якою метою картограф оздоблював карту гравюрами українців.*

Історичний факт

Як установив видатний історик В. Липинський, на початку 1657 р. в Чигирині одночасно перебували: посол австрійського імператора граф Парчевич, два послы Швеції, два — від князя Ракоці, посол турецький, посол татарський, три послы з Молдови, три — з Волощини, посол польського короля, посол Литви та ще прибули московські послы.

На Українську козацьку державу звернула увагу й Венеційська республіка — постійний ворог Османської імперії. У 1650 р. Венеція запропонувала гетьманові свою підтримку в обмін за участь у спільній боротьбі проти Туреччини. Проте Б. Хмельницький дипломатично відмовився від співпраці.

Історичний факт

Саме завдяки венеційському послу Альберто Віміні до нас дійшов словесний портрет Б. Хмельницького: «Росту він скоріше високого, ніж середнього, широкий в кістці й міцної будови. Його мова та спосіб правління вказують, що він володіє розсудливою думкою й проникливим розумом. У поведінці — м'який і простий, але з іншого боку, він тримає вояків у дисципліні. Усім, хто входить до його кімнати, він простягає руку й усіх просить сідати, якщо це козаки».

2. Зовнішня політика Гетьманщини

Богдан Хмельницький теж усвідомлював значення зв'язків з іншими державами. Він використовував їх у боротьбі за незалежність і соборність України та міжнародну ізоляцію Польщі. На початку боротьби гетьман уклав договір із кримським ханом. Це допомогло йому здобути низку блискучих перемог. Але саме хан під Зборовом і Берестечком перешкодив гетьманові домогтися остаточної перемоги над Польщею й проголошення незалежної української козацької держави.

Проте хан був лише васалом турецького султана. Тому Б. Хмельницький кілька років докладав чимало зусиль для угоди з Туреччиною про **протекцію**.

Союз із Туреччиною поклав би край претензіям Польщі щодо України. Річ Посполита не наважилася б вести війну з турецьким васалом. Цей союз зв'язав би руки й Криму. Він би мусив рахуватися зі Стамбулом і припинити грабіжницький і людовольський промисел на теренах України. У травні 1653 р. до Чигирини прибуло турецьке посольство, яке привезло гетьману грамоту султана. Він запевнив, що визнає Б. Хмельницького своїм підданим і захищатиме козацьку державу від чужоземних уторгнень так само, як він захищав васальні християнські держави — Молдову, Волощину, Трансильванію. На знак цього посол вручив гетьманову «корону, і шаблю, і булаву, і бунчук, і кафтан». Українській стороні залишалося лише схвалити договір на Генеральній раді.

Протекція (протекторат) (від латин. *protego* — захищаю) — військово-політичний союз, що передбачає допомогу протегованій державі; часто пов'язаний з частковим чи повним обмеженням зовнішньополітичної діяльності протегованої держави.

Проте більшість старшин виступили проти. Вирішальну роль відіграли інша віра та зрадливість татар як союзника.

3. Відносини між Українською державою та Московією

На початку Національно-визвольної війни Б. Хмельницький вступив у дипломатичні відносини з Московією. Гетьман шукав засобів, щоб стримати московського царя від допомоги Варшаві в придушенні українських повстанців. Саме такий обов'язок мав цар перед королем за Полянівською угодою 1634 р. про «Вічний мир». З іншого боку, гетьман прагнув утягнути царя у війну проти Польщі й запропонував йому повести боротьбу за здобуття польського трону, що звільнився влітку 1648 р. На думку Б. Хмельницького, православний король дозволив би Україні стати третім рівноправним членом Речі Посполитої.

Коли ж з лютого 1649 р. гетьман спрямував свої зусилля на побудову української незалежної держави, він не раз закликав Москву надати допомогу православній Україні, порятувати від винищення український люд. Проте заклики не допомагали. Царя стримував страх перед поразками, яких зазнавала Московія в попередніх війнах із Польщею. З іншого боку, Московія просто вичікувала, поки Україна та Польща взаємно знесилять одна одну, щоб потім підпорядкувати собі обидві сусідні держави.

Історичний факт

Бачачи нещирість Москви, Б. Хмельницький не раз грозився «розорати татарами» царство Московське, пропустивши їх через територію України. Не раз приводив у бойову готовність північно-східні полки, демонструючи цареві, що може приєднатися до польсько-татарського походу на Москву. Сам особисто заявляв, що «все — і городи московські, і Москву зломлю, та й хто на Москві сидить, і той від мене на Москві не відсидиться». Гетьман тримав при своєму дворі московського самозванця Тимошку Акундінова, щоб у потрібний момент спровокувати в Московії громадянську війну.

Коли, 1650 р. цар надіслав до Чигирини послів з вимогою припинити опір королю, гетьман наказав прикувати московських послів до гармат.

- Чому історики попередніх поколінь зображали Б. Хмельницького «поборником возз'єднання України з Росією»?

4. Продовження боротьби з Польщею в 1653 р.

У березні 1653 р. 8-тисячне польське військо на чолі зі Стефаном Чарнецьким несподівано напало на Брацлавщину. З дикунською жорстокістю жовніри палили міста й села, вирізали мирне населення, виконуючи наказ свого командира «не залишати русина і на розплід».

Історичне джерело

За свідченням сучасника С. Твардовського: «Тут ні на яку стат'ю не зважав розлючений жовнір: ні на дівчину, ні на вагітну жінку, ні на невинних дітей на грудях матері...»

М. Самокиш. Бій Богуна з Чарнецьким під Монастирищем у 1653 р. 1931 р.

Однак під Монастирищем Кальницький (Вінницький) полк на чолі з І. Богуном зупинив ворожий наступ, знищивши в бою понад 600 жовнірів, та поранивши польського командувача.

5. Внутрішньополітичне становище Гетьманщини в другій половині 1653 р.

Перемога І. Богуна створила сприятливі умови для контрнаступу української армії. Основні сили під командуванням Б. Хмельницького звільнили Поділля, готувалися до походу в Галичину. І саме в цей момент під Городком (нині місто в Хмельницькій області) стався козацький заколот. Богдан Хмельницький вислухав докори козаків, зумів їх заспокоїти, але змушений був повернути військо до Білої Церкви.

Причини заколоту рядового козацтва полягали в труднощах, пов'язаних з війною, що тривала вже шостий рік. Постійні військові дії, каральні походи поляків, татарські набіги призвели до величезних спустошень на Правобережжі. Лише на Волині було зруйновано понад 620 міст, містечок і великих сіл. Ще більших втрат зазнали Поділля, Брацлавщина, Київщина. Повністю знищеними були понад 100 міст і містечок Правобережжя.

У 1650–1652 рр. просторами від Дністра до Дніпра прокотилася й страшна «морова пошесть» — епідемії холери й чуми. На шляхах і в містах люди «лежали, наче дрова». За військовими діями, спустошеннями й епідеміями прийшов голод. Особливо багато жертв було в другій половині 1652 — навесні 1653 р.

Нестерпні злидні та нещастя спричинили й масове переселення правобережців у Молдову, на Лівобережжя, у Слобідську Україну. Через це людські втрати козацької України до літа 1653 р. досягли не менше 35–40 % населення.

Лихоліття війни призвели й до розорення значної частини козаків. Вони втрачали спроможність виконувати військову повинність. Чисельність козацької армії влітку 1653 р. скоротилася вдвічі й становила 40–50 тис. вояків. Багаторічні військові біди змінили й суспільні настрої, психологічний стан народу. Якщо протягом 1648–1651 рр. панували бойовий дух, рішучість і віра в перемогу, то тепер суспільство все більше охоплювали зневіра й розчарування. Внутрішньополітичну ситуацію ускладнювали й зовнішньополітичні обставини, зокрема створення антиукраїнської коаліції в складі Польщі, Трансильванії, Волощини й Молдови.

6. Облога Жванця та її наслідки

Важкими внутрішньополітичними обставинами України вирішив скористатися польський король. Наприкінці серпня 1653 р. він оголосив осінній похід проти України. Відмобілізоване 40-тисячне військо попрямувало до м. Бар на Поділлі.

Проголосив збори до нового походу й Б. Хмельницький. Але цього разу вони проходили вкрай мляво, без будь-якого бойового піднесення. Зібравши 30–40 тис. козаків, гетьман теж поспішив до Бара. Коли ж до козаків приєдналося татарське військо, польський король вирішив відступити й отаборитися під м. Жванцем, неподалік від Кам'янця-Подільського.

Н. Орда. Залишки фортеці Бар. 1876 р.

У жовтні головні сили українсько-татарського війська взяли польський табір в облогу. Спроби вирватися з оточення закінчувалися невдачею, виснажене голодом, холодом і хворобами польське військо ледь трималося. Його чисельність швидко скорочувалася. На початок грудня померло майже 10 тис. жовнірів.

І знову короля від капітуляції врятував кримський хан. Отримавши від Яна Казимира багаті «упоминки» і дозвіл взяти ясир у Західній Україні, Іслам-Гірей знову зрадив українському союзнику. Незважаючи на успішні воєнні дії української армії, кримсько-польський договір під Жванцем від 5 грудня 1653 р. передбачав, що лише козацтво як стан, збереже свої права на території колишніх Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств, але не козацька держава. Це означало повну окупацію України польськими військами, повернення шляхти, відновлення кріпацтва. Союз хана з королем під Жванцем створив для України загрозу втрати всіх здобутків Національно-визвольної війни. Державу могло врятувати лише укладення нового військово-політичного договору з надійним союзником. І таку можливість гетьман зумів передбачити й підготуватися до неї заздалегідь.

7. Зовнішньополітичне становище Гетьманщини в другій половині 1653 р.

Ще влітку 1653 р. виникнення антиукраїнської коаліції в складі Польщі, Молдови, Волощини й Трансильванії спонукало гетьмана до пошуку нових союзників. Він міг вибирати між Стамбулом і Москвою. Генеральна військова канцелярія посилювала перемовини з обома державами.

Найсильнішим з усіх можливих союзників був турецький султан. Проте в Україні не всі погоджувалися на союз з Портою, насамперед через релігію. За тодішніми усталеними уявленнями, між мусульманами й християнами не могли виникнути добрі відносини. Навіть будучи союзниками, мусульмани продовжували грабувати українські землі,

С. Іванов. Земський собор у Москві. 1908 р.

ТЕМА 3. Початок Національно-визвольної війни...

забирати людей у неволю. Тричі — під Зборовом, Берестечком і Жванцем — кримський хан у вирішальні моменти боротьби переходив на бік ворога.

Більшість з української політичної верхівки приваблювала протекція московського царя. Українські політики брали до уваги православне віросповідання; подібність мов; пам'ять про спільну історичну долю за часів княжої Русі. На той час у свідомості українців почуття ворожнечі до московитів було відсутнім. Українцям до цього не доводилося тісно спілкуватися з московськими «служивими людьми», наші пращури не знали добре їхніх звичаїв, освітнього й культурного рівня. Незнання сприяло завищеним сподіванням українців щодо союзу з Москвою.

1 жовтня 1653 р. Московський земський собор вирішив просити царя прийняти Військо Запорозьке «під свою государеву високу руку» і розпочати війну проти Речі Посполитої. В Україну було відряджене спеціальне посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним. Собор зробив це, намагаючись уникнути небезпечного для Москви зближення України й Туреччини. Разом із тим Москва вирішила використати українське господарство й військову силу для здобуття перемоги над Річчю Посполитою — своїм одвічним суперником — за панування в Східній Європі.

На думку вченого

Видатний російський історик В. Ключевський писав, що Москва навмисне вибілювала, поки Україна виснажить всі свої активні сили в боротьбі з Польщею та стане більше слухняним «підданим» московського царя.

- Обґрунтуйте чи заперечте думку вченого.

Завдання та запитання

1. На конкретних історичних прикладах продемонструйте вагому роль Української козацької держави в європейських міжнародних відносинах.
2. Назвіть завдання, які вирішував Б. Хмельницький своєю активною зовнішньою політикою.
3. Охарактеризуйте внутрішньо- та зовнішньополітичне становище України в другій половині 1653 р.

4. Покажіть на історичній карті держави, з якими українські політики влітку й восени 1653 р. планували встановити союзницькі відносини.
5. Розкрийте сутність понять «протекція», «протектор».

6. Визначте небезпеки, які приховував для Української козацької держави Жванецький мирний договір між Польщею і Кримом.
7. Знайдіть пояснення, чому Московія протягом 1648–1653 рр. утримувалася від союзницького військового договору з Україною.
8. Визначте причини, які спонукали Московський земський собор 1653 р. дати згоду на взяття України під протекцію московського царя.

9. Уявіть себе учасником Старшинської ради 1653 р., на якій обирають майбутнього союзника України. Які аргументи ви запропонували б на користь чи проти союзницьких відносин із Туреччиною, Московією?

§ 21. УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ МІЖДЕРЖАВНИЙ ДОГОВІР 1654 Р. ВОЄННІ ДІЇ 1654–1655 РР.

Візьміть у бібліотеці тлумачний словник української мови й поясніть, чому слово «договір» означає «взаємне зобов'язання»?

1. Переяславська рада

Після прибуття московського посольства до Переяслава туди ж з-під Жванця приїхав Б. Хмельницький. 8 січня 1654 р. на майдані Переяслава було скликано Генеральну військову раду. Гетьман пояснив присутнім, що чотири монархи — король, султан, хан і цар — хотіли б, аби гетьман прийняв їхню протекцію. Далі нагадав про ті злидні й бідування, яких зазнали українці від поляків, турків і татар. Гетьман наголосив, що з усіх володарів найближчим за вірою та готовністю воювати проти Польщі є московський цар. Потім він запитав згоди присутніх присягнути цареві. Учасники ради погодилися.

Однак в Успенському соборі, куди українські й московські урядовці зайшли для складання присяги, несподівано виявилось, що московити очікують, аби присягали лише українці. Гетьман же, відповідно до української та європейської традицій, наполягав на взаємній присязі: гетьмана на підданство цареві й Бутурліна, від імені царя, на надання військової допомоги та гарантування прав і вольностей українських станів. Однак боярин рішуче відмовився, пояснивши, що цар ніколи не присягне підданим, бо це принизить його царську гідність.

Перемовини затяглися на кілька годин. Зрештою, українська сторона поступилася. Адже після жванецької змови хана й короля Україна конче потребувала воєнного союзника. Гетьман погодився, що царське слово дорівнює його присязі. Це не варто розцінювати як його страшну дипломатичну помилку. Адже, відповідно до європейських традицій, невиконання монархом-протектором своїх зобов'язань щодо підданих, автоматично звільняло їх від заприсягнутих зобов'язань.

Після складання гетьманом присяги Бутурлін передав йому булаву, бунчук і корогву, дорогі ферязь (верхній кафтан) і високу боярську шапку. Це означало, що цар визнавав законність влади гетьмана та його держави. Того дня присягли ще ряд генеральних старшин, полковників, майже сто сотників і делегати від різних полків — загалом 284 особи.

Історичний факт

Поведінка московських послів налаштувала гетьмана на сухий і офіційний лад. Історик О. Оглоблін зафіксував: «Жодного прийняття, ні урядового, ні приватного, ні в гетьмана (він ні разу не запросив послів до себе), ні в господаря — переяславського полковника Тетері, жодного бенкету! Так, начебто переговорювалися не майбутні союзники, а колишні вороги».

- Чому українська сторона не виявила традиційної гостинності?

Уважаючи, що достатньо присяги гетьмана та його оточення, відмовилися особисто присягати полковники І. Богун, І. Сірко, Й. Глух, Г. Гуляницький та ін., козаки Брацлавського, Уманського, Корсунського Полтавського, й Кропивнянського полків. У двох останніх послів «киями побили». «Силою, під мечовим каранням» примусили присягати киян, переяславчан. Цікаво, що

міщани миттєво знайшли спосіб присягаючи не присягати, називаючись не своїми іменами.

Найвищі церковні діячі київський митрополит Сильвестр Косів і печерський архімандрит Йосип Тризна заявили особисто Бутурліну, що вони «волять померти, ніж присягнути цареві».

- Поміркуйте, чому, визнавши присягу гетьмана, українці відмовлялися присягати особисто.

2. Укладення міждержавного українсько-московського договору 1654 р.

Оскільки в січні 1654 р. в м. Переяславі жодних письмових домовленостей укладено не було, усе мали вирішити перемовини та підписання відповідних документів у Москві. На Старшинських радах протягом січня–лютого 1654 р. було підготовано проєкт договору. Він складався з 23 статей, об'єднаних ідеєю встановлення рівноправних міждержавних відносин з Московією, за яких Україна зберігала б свою внутрішню й зовнішню політику незалежною.

Унаслідок перемовин у Москві протягом 12–21 березня був складений остаточний варіант договору з 11 статей, які відображали вимоги української сторони — *Березневі статті*. На додачу до нього 27 березня цар адресував Б. Хмельницькому та Війську Запорозькому ще дві грамоти про «підтвердження» і «збереження» їхніх прав та вольностей. Він також пообіцяв новим підданим «незмінним царським словом», «тримати в нашої величності милостивому жалуванні та догляді, і їм би на нашу государську милість бути надійними».

3. Умови українсько-московської угоди 1654 р.

Україна визнавалася незалежною державою, очолюваною гетьманом. Вона зберігала недоторканим свій республіканський устрій, державні установи, які проводили повністю незалежну внутрішню політику. Договір визнавав українську державну територію й територіально-адміністративний поділ на полки й сотні; наявність судової системи, що ґрунтувалася на власних законах, окремої фінансової системи, армії, чисельністю 60 тис. козаків. Договір визнавав ті суспільні й економічні відносини, які склалися в Україні після вигнання польських землевласників та урядовців. Передбачалося ведення Україною цілком самостійної зовнішньої політики. Як союзник, гетьман обіцяв повідомляти царя про свої відносини з іноземними послами, а дипломатичні зв'язки з турецьким султаном і польським королем зобов'язувався підтримувати лише за згодою царя.

За умови, що цар гарантує дотримання перерахованих умов і захищатиме «проти недругів ратними людьми», українська сторона брала на себе зобов'язання «виконувати цареві підданство», тобто бути надійним воєнним союзником. Як союзник, гетьман погодився також розмістити царську військову залогу в Києві.

Загалом українсько-московський договір 1654 р. був першим документом, який юридично відокремив Україну від Польщі, узаконив Українську козацьку державу як самостійного учасника міжнародної політики. Він створив умови для рівноправного й взаємовигідного співробітництва України й Московії в

об'єднанні, яке нагадувало сучасну конфедерацію – союз держав, що воюють із спільним ворогом.

4. Воєнні дії 1654–1655 рр.

Після укладення українсько-московського договору Туреччина відмовилася від підтримки Б. Хмельницького й не перешкоджала кримському ханові діяти на власний розсуд. Той уклав союз із Польщею. Над Україною нависла загроза ударів 30–40-тисячного польського війська із заходу та 40–50-тисячної кримської орди з півдня. Щоб розпочати воєнні дії проти Польщі та її кримського спільника, Б. Хмельницькому була вкрай потрібна підтримка Москви. Очікуючи її, гетьман утрачав дорожочинний час. А Східне Поділля, залишене напризволяще, уже спливало кров'ю.

Воєнні дії на території Білорусі. Цар не поспішав надавати допомогу Україні. Його турбувало здобуття Смоленщини й Білорусі. Вірний союзницьким домовленостям, Б. Хмельницький у 1654 р. відрядив на допомогу московитам 20-тисячний корпус на чолі з ніжинським полковником І. Золотаренком. Похід союзних військ був успішним. До літа 1655 р. об'єднані сили взяли Смоленськ, витіснили литовське військо з Білорусі й зайняли частину Литви разом зі столицею Вільно. На півдні Білорусі відразу поширився козацький устрій. Міщани та селяни записувалися до козацького війська й прагнули зміцнення політичних зв'язків з Україною.

Воєнні дії 1654 р. в Україні. В Україні весна й літо 1654 р. минули у відсічі постійних польських і татарських набігів на міста й села Брацлавщини. Восени 30-тисячна польська армія повела на Східне Поділля широкомасштабний наступ. Вінницький, Брацлавський та Уманський полки захищалися й не погоджувалися на жодні умови нападників. Невмирущою славою вкрили себе захисники містечка Буші, що на Брацлавщині. Коли більшість козаків, разом із сотником Зависним, загинула при обороні міста, до бою стали його мешканці. Не втримавши фортечних укріплень, вони вели бій за кожний будинок.

Башта та вхід у підземелля
Бушанської фортеці –
свідки подвигу Мар'яни
Зависної

Історичний факт

У безвиході, як писав польський очевидець, щоб не потрапити до рук ворога, міщани підпалювали власні будинки й кидалися у вогонь. Жінки й дівчата разом з дітьми добровільно гинули в полум'ї, інші топилися в глибоких криницях, а жінка сотника — Мар'яна Зависна — підірвала себе й ворогів у пороховому погребі.

Трагічна й водночас героїчна оборона Буші назавжди вкарбувалася в пам'ять народу як символ незламності духу. Наступ на Східне Поділля тривав до весни 1655 р. і перетворив квітучий край на пустку.

Історичне джерело

Реляція польського гетьмана — керівника наступу — розповідає про страшне спустошення краю. 50 міст і 1000 церков лягли в попелі й руїні, а 100 тис. людей загнано в Крим. У березні спалено й пограбовано ще щонайменше 60 міст, 200 тис. чоловік забрано в яsir, не рахуючи подушених немовлят і тих, які полягли від польських шабель. «Самих дітей, подушених по дорогах і в замках, рахую на десять тисяч. Велів я в полях їх ховати, і до одної ями накидали 270, а решту ховати залишили. Не було між ними старших від одного року, — старших орда забирала».

У грудні 1654 р. польське військо об'єдналося з 30-тисячною татарською ордою й удруге протягом року взяло в облогу Умань. Іван Богун перетворив її на неприступну фортецю. Лише в січні 1655 р. на допомогу Брацлавщині вирушив Б. Хмельницький з козацькими полками та 10–12 тис. московських стрільців. Це примусило нападників припинити облогу й виступити назустріч об'єднаним українсько-московським військам.

Охматівська (Дрижишільська) битва. 19 січня 1655 р. на полі під **селом Охматовом** (нині Черкаської обл.) сторони зішлись в бою. Полякам удалося прорвати фронт на московській ділянці й захопити частину їхньої артилерії. Але козаки встигли утворити замкнутий табір і відбили всі атаки. Заради оборони використовували замерзлі тіла загиблих. 20 січня польські драгуни прорвалися до козацького табору, зав'язався страшний рукопашний бій. Билися всім, що потрапляло до рук. Як писав очевидець, «не стільки стрільбою, як голоблями поляків били». 21 січня, за допомогою І. Богуні і уманців, Б. Хмельницькому з великими зусиллями вдалося вирватися з оточення.

Загалом на полі бою полягло 15 тис. чоловік, одних лише московських стрільців — 9 тис. Битва вкрай виснажила обидві армії. Усі повернулися на зимні квартири. Не залишалось сил для визвольного наступу на Брацлавщину і в Б. Хмельницького. Гетьман почав утрачати надію на дієву допомогу Московії.

А. Орлюнов. Б. Хмельницький у поході. 2009 р.

• Які плани виношував Б. Хмельницький щодо Західної України?

6. Похід на Галичину 1655 р.

До середини травня 1655 р. Брацлавщина була звільнена, а Б. Хмельницький, дочекавшись підходу московського війська, виступив у похід до Кам'янця-Подільського.

Під його стінами гетьман прийняв шведського посла. Той повідомив, що новий король Швеції Карл X Густав розпочав війну проти Польщі. Богдан Хмельницький погодився вести спільні дії проти Речі Посполитої і вирушив до Львова.

19 вересня 1655 р. під м. Городком (нині Львівщина) Б. Хмельницький завдав нищівної поразки війську коронного гетьмана С. Потоцького й того ж дня підійшов до Львова. Не бажаючи руйнувати місто, гетьман розпочав перемовини з львів'янами й погодився на викуп.

Незабаром Б. Хмельницький отримав інформацію, що в Західну Україну просувається кримська орда. 12 листопада після бою біля м. Озерна (неподалік Тернополя) сторони уклали угоду. Відповідно до неї хан пообіцяв не втручатися у війну України проти Польщі.

Отже, незважаючи на труднощі військової кампанії 1655 р., Б. Хмельницький отримав гарні перспективи для визволення Західної України та включення її до складу Української козацької держави.

Історичне джерело

Витяги з Березневих статей Б. Хмельницького

«1. Спочатку будь ласкавим, твоя царська величносте, підтвердити права і вольності наші військові, які віками були у Війську Запорозькому, що своїми правами судилися, і вольності свої мали в добрах і в судах; щоб ні воевода, ні боярин, ні стольник в суди військові не вступалися, але від старших своїх щоб товариство суджені були: де три чоловіки козаків, тоді два одного повинні судити.

6. Бережи, Боже, смерті на пана гетьмана, оскільки всякий чоловік смертний, без чого не може бути, щоб Військо Запорозьке само між себе гетьмана обирали, а його царській величності повідомляли, щоб те його царській величності не в образі було, тому що те давній звичай військовий.

14. Посли, які здавна з чужих земель приходять, до Війська Запорозького, щоб пану гетьману й Війську Запорозькому, які до добра були б, вільно приймати, щоб то його царській величності до гніву не було; а коли мало проти його царської величності бути, повинні ми його царській величності повідомляти.

- Проаналізуйте документи. Якими вбачали відносини між Україною та Московією українські урядовці?
- Яке місце відводили статті московським урядовцям у вирішенні українських справ?

Завдання та запитання

1. Поясніть, чому в боротьбі за незалежність українським політикам доводилося шукати військових союзників.
2. Опишіть дії учасників міждержавних переговорів у ході укладення українсько-московського договору 1654 р.
3. Проаналізуйте умови українсько-московського договору 1654 р.

4. Як українська сторона розуміла формулювання московської сторони «перебувати під високою царською рукою», «незмінне царське слово»?
5. Визначте початкову й кінцеву дату укладення українсько-московського договору 1654 р.
6. Прослідкуйте за історичною картою воєнні події 1654–1655 рр.

7. Поясніть, чому 8 січня 1654 р. гетьман і старшини не одразу погодилися на складання присяги московському цареві.
8. Чому влітку 1654 р. Поділля спливало кров'ю, незважаючи на те, що московський цар узяв Україну під свій захист?

9. Яку рису характеру проявив І. Богун, допомігши Б. Хмельницькому вирватися з оточення під с. Охматовим, хоча часто й не погоджувався з політичними діями гетьмана?
10. Доведіть, що, укладаючи українсько-московський договір 1654 р., Б. Хмельницький зміцнив Українську козацьку державу.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМИ 3

«ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ середини XVII ст. ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ»

Національне й релігійне приниження, наступ на культуру й самотність, втрата прав усіх без виключення українських станів і верств, посилення феодалного визиску, що розпочалися після Люблінської унії 1569 р., підняли український народ на Національно-визвольну війну. Урахувавши причини поразок попередніх козацьких повстань, Б. Хмельницький та його сподвижники протягом 1648 р. зуміли завдати Речі Посполитій значних жорстоких поразок і провести цілий ряд жорстоких переможних битв у наступні роки. Вершиною військового мистецтва гетьмана стала перемога під горою Батіг. Наші предки в грандіозних битвах відновили власну гідність і впевнилися у своїй рівновартості з іншими народами.

На початковому етапі Національно-визвольної війни військово-політичний провід козацтва вів боротьбу за те, щоб Україні було надано статус рівноправного учасника Речі Посполитої, подібного до статусу Великого князівства Литовського.

У лютому 1649 р. Б. Хмельницький перейнявся ідеєю створення незалежної соборної української держави. Відтоді ця ідея стала провідною в житті та діяльності гетьмана й згуртованого ним козацтва. Наслідком їхніх зусиль стало створення Української козацької держави — Війська Запорозького. Державна програма Б. Хмельницького включала: підкреслення спадкоємності з Київською державою; визволення всіх українських земель з-під влади Польщі; створення власної незалежної держави; досягнення ідеалу соборності, тобто об'єднання в складі української держави всіх споконвічних етнічних українських територій; опертя держави на всі суспільні стани.

Проте роки боротьби за незалежність і соборність зводилися нанівець ненадійним союзником кримським ханом Іслам-Гіреєм. Свою мету він бачив в однаковому ослабленні обох держав, що дозволило б йому проводити стару хижацьку політику на теренах Східної Європи. Укладення Жванецької угоди між польським королем і кримським ханом серйозно ускладнила як внутрішньо-, так і зовнішньополітичне становище Української козацької держави.

Український уряд постав перед необхідністю укладення нового союзницького договору з надійнішим партнером. Переяславська рада 8 січня 1654 р. визначила таким союзником Московську державу. У березні 1654 р. з нею було укладено українсько-московський договір. За його умовами Україна визнавалася незалежною державою, очолюваною гетьманом. Вона зберігала недоторканною свою форму правління, усі державні установи, які проводили незалежну внутрішню й узгоджену, стосовно Польщі й Туреччини, зовнішню політику. Договір визнавав українську державну територію й територіально-адміністративний поділ на полки й сотні. Він визнавав наявність в Україні власної судової системи, що ґрунтувалася на власних законах, окремої фінансової

системи, армії, соціально-економічних відносин, які склалися після вигнання польських землевласників.

Україна стала активним учасником міжнародної політики. Її намагалися задіяти у своїх зовнішньополітичних планах європейські держави, а гетьман використовував співвідношення сил, що складалося в Європі, для зміцнення Української козацької держави.

Створення власної держави дало змогу здійснити грандіозну перебудову економічних відносин на засадах справедливості та вільної праці. В Україні було ліквідовано магнатське й шляхетське землеволодіння, фільварково-панщинне господарювання, кріпацтво. Селяни отримали землю, волю, право переходити в козацтво й інші стани.

Козацькі та старшинські господарства перетворювалися на господарства фермерського типу, пов'язані з ринком і використанням найманої праці. В Україні формувався новий тип господарювання, який відповідав засадам вільного господарювання в Європі.

Найвідоміші події Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. протягом травня 1648 р. — вересня 1655 р.

Дата	Місце воєнних дій	Результати та наслідки
5–6 травня 1648 р.	Біля р. Жовті Води	Перемога козаків з татарами над авангардом польського карального війська, узяття в полон С. Потоцького
16 травня 1648 р.	Під Корсунем	Перемога козаків з татарами. Каральне польське військо припинило існування, обидва його гетьмани потрапили в полон
11–13 вересня 1648 р.	Під Пилявцями	Перемога козаків з татарами, ганебна втеча польських воєначальників з місця бою
5 жовтня 1648 р.	Облога Львова	Отримавши викуп від львів'ян, козаки рушили далі
Жовтень–листопад 1648 р.	Облога Замостя	Угода з королем Яном Казимиром про перемир'я
Листопад–серпень 1649 р.	Збарж, Зборів	Укладення Зборівського мирного договору з Польщею через зраду татар; обмеження території Київським, Брацлавським і Чернігівським воєводствами; козацький реєстр — 40 тис. чоловік
Серпень 1650 р.	Молдова (Ясси)	Заволодіння Яссами, союз Молдови з Україною (при цьому розірвання союзу Молдови з Польщею)
Лютий–березень 1651 р.	Брацлавщина	Зупинення козаками вторгнення польської армії

Найвідоміші події Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. протягом травня 1648 р.— вересня 1655 р.		
Дата	Місце воєнних дій	Результати та наслідки
18–30 червня 1651 р.	Під Берестечком	Відступ козаків через зраду татар, захоплення Б. Хмельницького в петрівський полон
Літо 1651 р.	Київ, Біла Церква	Розгромивши Київ, литовське військо об'єдналося з польським; укладення Білоцерківського мирного договору: обмеження території, контрольованої гетьманом, лише Київським воєводством
22–23 травня 1652 р.	Під горою Батіг	Перемога козаків; відновлення кордону по річках Дністер і Случ
1652–1653 рр.	Молдова (Ясси, Сучава)	Одруження Тимотія Хмельницького й Розанди, доньки молдовського господаря; повернення престолу В. Лупулові; невдалий похід козаків на чолі з Т. Хмельницьким на Волощину та Трансильванію
Березень 1653 р.	Під Монастирищем	Зупинення козаками на чолі з І. Богуним вторгнення польської армії
Серпень–грудень 1653 р.	Під Жванцем	Незважаючи на успішні воєнні дії, знову через зраду татар довелося укласти мирний договір; майже виникла загроза втрати всіх здобутків Національно-визвольної війни
1654–1655 рр.	Білорусь, Смоленщина	Успішні дії українських-московських військ проти литовців; прагнення білорусів об'єднатися з козацькою Україною
19–21 січня 1655 р.	Охматів	Відступ виснаженого польсько-татарського війська і козаків
19 вересня 1655 р.	Галичина	Розбивши польське військо під м. Городком, гетьман отримав перспективи на визволення Західної України та включення її до складу Української козацької держави

ТЕМА 4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в 60–80-і роки XVII ст.

§ 22. ПРОДОВЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ В ОСТАННІ РОКИ ЖИТТЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Кого з монархів чи політичних лідерів треба вважати великими і за що? Назвіть відомих вам великих історичних діячів.

1. Віленське перемир'я Московії та Польщі в 1656 р.

Улітку 1655 р. Швеція розпочала переможну війну проти Польщі. Це створювало сприятливі можливості для втілення в життя планів Б. Хмельницького, однак викликало страх у Московії, адже Швеція була її давнім суперником за прибалтійські території.

Тому вже наприкінці 1655 р. московський цар почав зближення з урядом Речі Посполитої, яка опинилася на краю загибелі й поділу між Швецією, Україною, Трансильванією та Бранденбургом. У цій ситуації польські дипломати навіть запропонували цареві Олексію посісти польський трон після смерті Яна Казимира. У травні 1656 р. московський уряд оголосив війну Швеції, не заручившись підтримкою жодного союзника.

У серпні 1656 р. у Вільно Московія й Польща розпочали перемовини. Гетьманщина як союзник Московської держави направила до Вільно й своє посольство. Проте українських послів не допустили до участі в перемовинах.

Умови перемир'я. 24 жовтня 1656 р. Віленське перемир'я було укладене. Відповідно до нього Московія й Річ Посполита припиняли воєнні дії між собою. Вони зобов'язувалися не вести ніяких дипломатичних перемовин із Швецією, розпочати спільні воєнні дії проти неї та Бранденбурга.

Територія Гетьманщини мала бути обмежена теренами Київського воєводства. Умови перемир'я містили обіцянки надати в майбутньому московському цареві польську корону і, за цієї умови, залишити Україну в складі Речі Посполитої.

2. Зміна зовнішньополітичної орієнтації Богдана Хмельницького

Гетьман і Старшинська рада розцінили Віленське перемир'я як обурливе нехтування Московією державними інтересами України, як брутальну зраду

московським царем умов українсько-московського договору. Тому український уряд розпочав роботу над створенням нової антипольської коаліції за участі Швеції, Бранденбурга, Литви, Трансильванії, Молдови й Волощини.

Ведучи перемовини з Трансильванією та Швецією, гетьман пильно стежив за тим, щоб трансильванський князь і шведський король визнали права Гетьманщини «на всю стару Україну, або Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова аж по Віслу».

Історичне джерело

9 червня 1657 р. на докори московського посла з приводу укладення договору з князем Ракоці та допомоги шведам Б. Хмельницький дав різку відповідь: «Ніколи не відстану я від шведського короля, з яким маю дружбу більше шести років... Шведи люди правдиві: усілякої дружби та приязні дотримуються, на чому слово мовлять. А великий государ наді мною гетьманом і над усім Військом Запорозьким учинив немилосердно, замирившись із поляками і бажаючи вернути їм нашу вітчизну».

- Чи мають підстави історики стверджувати, що Віленською угодою цар перекреслив українсько-московський договір 1654 р.?

3. Дії українського війська в Польщі 1656–1657 рр.

Поки ще йшли перемовини зі шведами, Україна й Трансильванія розпочали війну з Польщею. У грудні 1656 р. князь Дьєрдь II Ракоці з 30-тисячним військом, перейшовши Карпати, розпочав бойові дії в Галичині. На початку 1657 р. Б. Хмельницький відрядив йому на допомогу 20-тисячний козацький корпус під керівництвом полковника Антона Ждановича. Об'єднані війська, разом із шведами, здобули Перемишль, Краків, Варшаву, Люблін, Берестя.

Перемоги корпусу Ждановича на Берестейщині підняли авторитет української держави. Владу володаря Української козацької держави почала визнавати шляхта Поділля, Волині, Полісся. Зацікавленість у протектораті гетьмана виявив князь Степан-Святополк Четвертинський, волинський магнат з давнього українського аристократичного роду. Готовність визнати гетьмана

В. Свідде. Козаки корпусу Ждановича форсують Віслу. Гравюра. 1657 р.

своїм протектором висловлювали навіть ще недавно могутні князі Радзивілли, і Б. Хмельницький узяв під свою опіку Слуцьке князівство.

Дуже урочисто прийняла владу гетьмана шляхта Турово-Пінського повіту. Її делегати в 1657 р. в Чигирині присягнули на вірність гетьманові Війська Запорозького «в щасті й нещасті — на вічні часи». Він прийняв їхню присягу і, зі свого боку, як належало європейському монарху, присягнув шанувати

їхні права й вольності. Це було найвище виявлення авторитету й визнання Б. Хмельницького та створеної ним держави.

Однак улітку 1657 р. становище союзницьких військ у Польщі стало погіршуватися. Поразка Польщі, окупація її території іноземними військами розбудили в польського народу прагнення захистити свою батьківщину. Тому коли шведи приступили до облоги польської національної святині — монастиря в Ченстохові, поляки піднялися на визвольну боротьбу. Тим часом Данія оголосила війну Швеції. Карл X змушений був залишити Польщу. За ним відступив і бранденбурзький курфюрст. Одночасно на допомогу Яну Казимиру вислала свій корпус Австрія. У травні на підмогу полякам вирушив кримський хан.

Союзні сили України й Трансільванії потрапили в складне становище. Трансільванський князь, зазнавши кількох поразок, зневірився й запанікував. Він часто діяв нерозсудливо, демонстрував свою зневагу до козаків і А. Ждановича. Коли ж Дердъ II Ракоці вирішив порозумітися з Польщею таємно від українських союзників, наказний гетьман А. Жданович з полковниками вирішив відступити в Україну.

Отже, унаслідок зміни міжнародної ситуації, політичних прорахунків Карла X Густава та Дердъ II Ракоці Україні не вдалося здобути перемогу над Польщею в союзі зі Швецією й Трансільванією.

4. Богдан Хмельницький — політик і дипломат

Звістка про повернення корпусу А. Ждановича додому стала надто важким ударом для хворого на той час Б. Хмельницького. У гетьмана стався крововилив у мозок, і за кілька днів його не стало. Він помер 27 липня 1657 р. у Чигирині.

27 серпня тіло гетьмана було перевезено до його рідного Суботова й поховано поряд із могилою сина Тимоша в церкві св. Іллі, побудованій гетьманом.

Богдан Хмельницький — одна з найяскравіших постатей серед українських державних діячів. Діяльність великого гетьмана — визначна.

Основним внеском Б. Хмельницького в історію українського народу стало відродження української держави. За словами сучасника: «Виною синів Володимирових Русь упала — за Хмельницьких, при Богдані, на ноги встала».

Створена ним Українська козацька держава повернула українців до сім'ї самостійних народів. Замість дорікань, скарг, судових процесів і полемічної літератури, окремих козацьких повстань, український народ перейшов до наступу. Опіраючись на силу створеної держави, він повірив у власні сили, за допомогою зброї відстоював свої природні права та вольності. У нього сформувалося почуття гідності, честі та лицарства.

Саме великий Богдан визначив, що кінцевою метою національно-визвольної боротьби

Помешкання Хмельницького в Суботові.

Сучасна реконструкція

Кухоль Б. Хмельницького. м. Краків.
XVII ст.

має стати об'єднання всіх етнічних українських земель у складі Української козацької держави — спадкоємиці княжої Русі.

Своєю політикою він показав усім наступним поколінням українських політиків, що боротьба за національне визволення й відновлення держави може бути успішною лише на ґрунті узгодження інтересів різних верств, станів та угруповань.

Заслугою гетьмана стала грандіозна перебудова економічних відносин на засадах справедливості та вільної праці. За гетьманування Б. Хмельницького було ліквідовано магнатське й шляхетське землеволодіння, фільварково-панщинне господарювання, кріпацтво. Селяни отримали право спадкоємного володіння землею. Найголовніше — вони отримали волю, право переходити в козацтво й підніматися сходишками козацької служби.

Козацькі та старшинські господарства перетворювалися на господарства фермерського типу, пов'язані з ринком і використанням найманої праці.

Гетьман був видатним дипломатом: за короткий термін він зумів налагодити роботу дипломатичної служби й за її допомогою досягнути утвердження Української козацької держави на міжнародній арені.

Гетьманщина стала повноправним учасником європейських політичних процесів. За допомогою дипломатичних засобів Б. Хмельницький неодноразово домагався політичної ізоляції головного супротивника Української козацької держави — Польщі. Він зумів створити ряд успішних антипольських союзів і коаліцій за участі Криму, Молдови, Волощини, Московії, Трансильванії, Бранденбургу, Литви та Швеції. Гетьман уважався одним із найвправніших дипломатів Європи XVII ст. На власному зовнішньополітичному досвіді він пересвідчився, що не можна розраховувати на успіх, опираючись на одного союзника. Успіх можливий при опорі на широкий міждержавний союз. Тоді зрада одного із союзників не призводить до згубних наслідків.

Богдан Хмельницький був видатним полководцем європейського рівня. Він створив одну з найбоєздатніших армій у Європі. Вона здобувала перемогу за перемогою над взірцевою польською армією, підсиленою німецькими найманцями, вишколеними в боях Тридцятирічної війни. В історії воєнного мистецтва гетьман стоїть поруч із видатними полководцями XVII ст. — Олівером Кромвелем, Яном Собеським, Густавом II Адольфом, Євгенієм Савойським. Битви під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Батогом стали взірцем майстерності Хмельницького-полководця. Його стратегія завжди мала активний наступальний характер. Це була стратегія концентрованого удару по ворогу з одночасними маневрами на флангах, нав'язування ворогу невідгідної позиції, несподіване використання резерву та ін.

На думку вчених

Автори фундаментального дослідження життя й діяльності гетьмана В. Смолій та В. Степанков переконані, що, «зважаючи на масштаби впливу діяльності Б. Хмельницького на подальший розвиток української нації, він має всі підстави носити титул „Великий“ та бути канонізованим Українською православною церквою».

Для формування правдивої оцінки діяльності політика дуже вагомим є погляд збоку. Польський історик Л. Кубаля вважав: «Чужинці порівнювали Хмельницького з Кромвелем... Але треба визнати, що Хмельницький мав при тому далеко важчі завдання: його край мав майже звідусіль відкриті кордони. Він не мав, як Кромвель, у своєму розпорядженні вишколеної інтелігенції й засобів старої сильної держави. Військо, фінанси, державне господарство, адміністрація, зносини із сусідніми державами — усе це треба було створити, усе це тяжіло над його головою. Він мусив добирати й учити людей, доглядати найменших подробиць. І коли його військо не вмирало з голоду, коли він мав зброю, гармати, амуніцію, добрих шпигів і зручних агентів, то це його особиста заслуга... скрізь сильна воля й залізна рука... Не було такої ситуації, з якої він не зумів би вийти з користю для себе».

- З ким із відомих вам видатних політичних діячів стародавнього світу, доби Середньовіччя ви б поставили в один ряд Б. Хмельницького?

5. Становище в українській державі після смерті Б. Хмельницького

Смерть Б. Хмельницького похитнула основи створених ним держави та суспільства. Небезпечні прояви далися взнаки насамперед у політичній верхівці. Генеральні старшини й полковники зосередили у своїх руках військову, судову й адміністративну владу. Вони поділилися на кілька угруповань і почали дбати не про інтереси держави й українського суспільства, а про свої власні, про вигідні позиції своїх угруповань.

З іншого боку, тривала й виснажлива війна вела до зростання числа знедолених, розорених воєнними діями людей. Їх усе більше збиралося на Запорозжі та в прилеглому до нього Полтавському полку. Невдоволення цих людей легко використовували нахабні пройдисвіти, які рвалися до влади заради особистої користі.

У сусідніх держав виникла спокуса втрутитися у внутрішнє життя України, скористатися її слабкістю та підпорядкувати собі.

Богдан Хмельницький — високоосвічена людина, яка мала неабиякий життєвий досвід і талант керівника держави, передбачав усі ці ускладнення та труднощі. Історичний приклад Європи пропонував йому лише один вихід — монархію шляхом заснування гетьманської династії.

Тому, відчуваючи наближення смерті, Б. Хмельницький напеліг, щоб Старшинська

Гетьман Ю. Хмельницький.
Гравюра з літопису С. Величка.
XVII–XVIII ст.

ТЕМА 4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 60–80-І РОКИ XVII СТ.

рада, скликана **5–11 квітня 1657 р.**, ухвалила передати гетьманську булаву його синові Юрію.

Український гетьман прагнув вибудувати монархічну владу не за азійським, а за європейським зразком. Адже його піддані, починаючи із селян, не були рабами й злидарями, а спадкоємними власниками землі та сільськогосподарських угідь. Богдан Хмельницький, як європеєць, не вважав за приниження власної гідності *присягати своїм підданим* на захист і пошанування їхніх прав і вольностей. Свою владу гетьман застосовував відповідно до народних звичаїв і законів Української козацької держави.

Завдання та запитання

1. Охарактеризуйте міжнародні відносини 1655–1657 рр., які стосувалися інтересів України та Польщі.
2. Розкрийте причини невдачі українсько-трансільванського походу та шведсько-бранденбурзької окупації Польщі.
3. Дайте характеристику Б. Хмельницькому як державному діячеві та полководцю.

4. Визначте дату односторонньої відмови Московської держави від українсько-московського міждержавного договору 1654 р.
5. Покажіть на історичній карті території, які ввійшли до складу Української козацької держави в час її найвищого піднесення.

6. Проаналізуйте ті складні проблеми, які виникли в Україні-Гетьманщині після смерті Б. Хмельницького.
7. Висловіть свої міркування з приводу бажання Б. Хмельницького заснувати в Україні гетьманську династію.

8. Уявіть себе радником Б. Хмельницького. Як би ви порекомендували йому зреагувати на Віленське перемир'я?

§ 23. УКРАЇНА ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

Поміркуйте, чи доцільно відмовлятися від омріяного ідеалу, якщо не вистачає сил його досягнути відразу.

1. Внутрішня політика І. Виговського

Через місяць після смерті великого гетьмана генеральний писар І. Виговський усунув від влади юного Ю. Хмельницького й очолив Гетьманщину. Це був досвідчений політик, дипломат і соратник Б. Хмельницького.

Він походив із старовинного роду овруцької православної шляхти. Його батько належав до складу Київського братства. Іван закінчив Київську братську школу. З 1648 р. І. Виговський став особистим писарем гетьмана, а 1650 р. був обраний генеральним писарем.

Внутрішню політику Української держави І. Виговський проводив іншим шляхом, ніж Б. Хмельницький. Старий гетьман завжди утримував суспільну рівновагу. Він опирався на народні маси, але не допускав бунтів, підтримував старшину, але не дозволяв їй надміру збагачуватися.

Іван Виговський уважав, що народні маси вже відіграли свою роль. Надалі розраховував лише на підтримку козацької старшини та шляхти. З перших місяців гетьманування він щедро роздавав їм землі, дозволяв розширювати маєтки всіма доступними шляхами, навіть забирати в козаків і міщан їхні землі, а непокірних страчувати.

Наслідком такої політики стали виступи проти «нових панів». Незадоволенням народу наприкінці 1657 р. скористалися опозиційні старшини, очолені полтавським полковником Мартином Пушкарем і запорозьким кошовим отаманом Яковом Барабашем.

Загостренням суперечностей у Гетьманщині відразу ж скористалася Москва. Цар усіляко сприяв опозиціонерам. Заручившись його підтримкою, Пушкар і Барабаш учинили заколот на території Полтавського й Лубенського полків, організували 40-тисячне військо з козаків і ватаг селян-дейнеків¹. Мартин Пушкар висунув претензії на гетьманську булаву.

Іван Виговський спершу шукав порозуміння, а потім розпочав рішучі дії. У травні 1658 р. гетьман за допомогою татарської орди розбив під Полтавою військо заколотників. Мартин Пушкар і 15 тис. повстанців загинули в бою. Якова Барабаша схопили й скарали. Однак для І. Виговського ця перемога стала політичним програшем. Внутрішнє братовбивство коштувало майже 50 тис. життів. Ще більше людей налаштувалися проти гетьмана. З приводу насильств, заподіяних татарами, обурювалися навіть вірні гетьману полки.

Отже, внутрішня політика І. Виговського призвела до вибуху громадянської війни — **Руїни**, як влучно назвав її народ. Незважаючи на патріотизм і державницькі наміри, усунувши з гетьманства Ю. Хмельницького та потураючи соціальному гнобленню козаків і селян, гетьман дав своїм політичним опонентам підстави для виправдання боротьби за владу.

Невідомий художник. Гетьман Іван Виговський. XIX ст.

С. Васильківський. Вибори полковником М. Пушкаря. 1900–1914 рр.

Руїна — громадянська війна, зумовлена загостренням соціальних, політичних і територіальних суперечностей в Україні другої половини 17-х — першої половини 18-х років XVI ст., супроводжувана втручанням в українські справи імперських сусідів.

¹ *Дейнеки* — селяни-повстанці Лівобережної України.

2. Зовнішня політика І. Виговського

У зовнішній політиці І. Виговський чітко продовжував курс Б. Хмельницького, спрямований на утвердження державності. **25 жовтня 1657 р.** на Генеральній військовій раді в *м. Корсуні* він довів до завершення одну з останніх державних справ Великого Гетьмана — уклав договір про військово-політичний союз зі Швецією. Карл X Густав визнав незалежність Української козацької держави, включення до її складу територій аж до Вісли та поширення її кордонів до Пруссії за рахунок білоруських земель, які прийняли протекторат Війська Запорозького. Та в тодішніх умовах договір проіснував недовго.

Водночас І. Виговський намагався налагодити добросусідські відносини з Московією. Проте царський уряд поставив вимоги, що виходили далеко за межі договору 1654 р. Цар вимагав увести до найбільших українських міст — Переяслава, Ніжина й Чернігова — московські залоги, вивести козацькі війська з Білорусі, дарма, що білоруси визнали протекторат Війська Запорозького. Ще Москва вимагала повторних виборів гетьмана за участю царських послів. Іван Виговський погодився на ці вимоги, сподіваючись, що цар стане надійним союзником.

Однак царський уряд у такий спосіб лише готував ґрунт для ще ширшого втручання у внутрішні справи України. Так, за спиною гетьмана царські урядовці налагоджували зв'язки з опозиційними старшинськими угрупованнями, духовенством і запорожцями. Щойно прийшовши в українські міста, московські воєводи почали втручатися в справи місцевого управління та судів. Дуже швидко І. Виговський дійшов висновку, що Москві потрібний такий гетьман, якого «можна було б узяти за хохол, та й водити», тобто позбавити Україну незалежності.

3. Гадяцька угода

Перед гетьманом знову постала проблема вибору союзника. Після тривалих вагань гетьман та його оточення вирішили, що краще мати справу з польським королем, аніж із схильним до самодержавства московським царем.

6 вересня 1658 р. у м. Гадячі, що на Полтавщині, між Польщею та Україною було укладено нову *Гадяцьку угоду*. Відповідно до неї, Україна в кордонах Київщини, Брацлавщини та Чернігівщини мала утворити Князівство Руське. Разом із Польщею та Литвою воно ставало третім рівноправним членом Речі Посполитої. Об'єднуючись із Польщею та Литвою «як рівний з рівними, вільний з вільними і шанований з шанованими» в союзну державу, Україна продовжувала зберігати значну державну самостійність.

Законодавчу владу в Україні мали здійснювати депутати від усіх полків, сотень і міст. Виконавчу владу мав очолювати гетьман, обраний королем із чотирьох кандидатів довічно.

Україна зберігала свою судову й фінансову системи. Усі урядові посади мали обіймати лише українці. Українську армію планувалося визначити в кількості 40 тис. козаків і вільнонайманих. Справочинство в державі мало вестися українською мовою.

Угода передбачала скасування унії, рівність у правах православної та католицької церков. Один із розділів передбачав заснування шкіл, гімназій, колегіумів «скільки буде потрібно» та двох університетів. При них планувалося відкрити друкарні, які мали працювати в умовах повної свободи слова та друку.

Захищаючи здобутки української державності, Гадяцька угода була відступом від ідеалу соборності — західноукраїнські землі визнавалися складовою Польщі. Угода ускладнювала проведення Україною незалежної внутрішньої та зовнішньої політики. Проте польські політики не змогли погодитися навіть на урізані державні права України.

Історичне джерело

Рівноправними бачив відносини України й Польщі познанський воєвода Ян Лещинський: «Що досі з ними не прийшли до згоди, не козаки, а ми винні, бо дивилися на них згорда, не як на людей — не то що, як на нерівних нам, але не вважаючи їх за людей! Та Бог показав, що це такі ж люди, як і інші, покарав нашу пиху, і тепер вони варті великої пошани — що так завзято стояли за свої вольності, що годилися радше погинути, ніж жити без свободи. Ми стали нижчими від них, бо вони билися за свободу, а ми за своє безсиле панування... Нехай буде з ними така унія, як литовська; нехай один нарід над другим не має ніяких окремих прав, бо тільки законно унормованими відносинами тримаються держави, а вивищення одного народу над другим приносить безлад».

- Як ви вважаєте, чи багато однодумців було в Я. Лещинського в Польщі серед політичної верхівки?

4. Московсько-українська війна 1658–1659 рр.

Перемовини навколо укладення Гадяцької угоди викликали люту московського уряду. Наприкінці жовтня 1658 р. в Україну вторглося 20-тисячне московське військо із завданням установити над Лівобережжям військовий контроль і провести вибори слухняного Москві гетьмана. Цар опублікував грамоту, назвавши І. Виговського зрадником, і закликав українців не підкорятися йому.

У відповідь гетьман опублікував звернення до європейських монархів, де пояснив причини війни: цар, як протектор, не надавав належної військової допомоги проти ворогів; водночас наказав спорудити в Києві фортецю, звідки московські війська спустошували українські міста, полонили мешканців. Московити почали урядувати в Україні, нехтуючи владою гетьмана та старшин, скидаючи останніх з урядів і страчуючи. Принижуючи гетьманську гідність, цар підтримував бунтівників. «З цієї причини запалала в нас пожежа (громадянська війна), що її розпалювали московити».

Історичне джерело

Наприкінці документа І. Виговський підсумував: «Так розкрилася хитрість і підступність тих, що без жодної нашої вини готували для нас спочатку міжусобицю та громадянську війну, а потім і відкрито, загрозою своєї зброї, рабське ярмо. На те, щоб його знищити, ми й доводимо нашу невинність і, закликаючи на поміч Бога, розпочинаємо законну оборону й змушено шукаємо допомоги сусідів в ім'я своєї свободи».

Уся зима й початок весни промайнули в постійних сутичках із московськими військами. **Наприкінці березня 1659 р.** 100-тисячна московська армія під проводом князів Трубецького, Ромодановського й Пожарського виступила з Путивля на завоювання України. 20 квітня її просування зупинив ніжинський полковник **Григорій Гуляницький**.

Закріпившись у Конотопі, 4 тис. козаків Ніжинського й Чернігівського полків 70 днів витримували облогу величезної московської армії. 29 квітня московити пішли на штурм. Бій тривав 5,5 год. Стрільцям удалося в багатьох місцях зійти на стіни міста. Тоді козаки підірвали заздалегідь закладені міни. Зазнавши великих втрат, О. Трубецький віддав наказ про відступ. Виправдовуючись, він обманював царя, написавши, що місто захищали не 4 тис., а 60 тис. козаків. Тримавши Конотоп в облозі, московити провели три каральні походи під Борзну, Ніжин і Говтву.

Історичне джерело

У захоплених містах «тамтешніх мешканців одних вирубували, а інших забирали у полон», — писав літописець Самійло Величко про Срібне. «Борзну штурмом взяли й висікли та випалили», — писав інший свідок. Грабуючи міста й села, московити не обминали й храми. Так ігумен Ніжинського Пустинно-Тригірського монастиря свідчив: «Дзвони й усі книги церковні та навчальні побрали й до Москви повезли».

5. Конотопська битва

Героїчна оборона Конотопа дала можливість І. Виговському зібрати сили правобережних козаків та іноземних найманців, усього близько 60 тис. Дочекавшись підходу 40-тисячної кримської орди, об'єднане військо рушило на допомогу оборонцям Конотопа.

Заздалегідь підготувавши біля с. Соснівки міцні позиції біля моста через р. Кукілку й залишивши основні сили, гетьман і хан 28 червня підійшли до Конотопа й ударили по московській армії. Після нетривалого бою зімітували відступ. Повіривши в легку перемогу, московські князі втягнулися в переслідування. Біля Соснівки шлях перегородили українські сили. Вони «бавили московитів», поки татари не зайшли їм у тил. Щоб унеможливити організований відступ, І. Виговський наказав зруйнувати міст і загатити р. Кукілку. Московити потрапили в заздалегідь підготовану пастку. Змішавши свої ряди, вони почали панічно втікати, «а ми, — писав І. Виговський, — на їхніх плечах гнали їх півтори милі аж до Конотопа, устеляючи густим трупом поле; і мало хто з них утік до таборів». Московське військо втратило убитими 30 тис. вояків, 15 тис. потрапили в полон, серед них півсотні воевод та один із командувачів — князь Пожарський. «Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 рр., загинув в один день». При цьому І. Виговський утратив 4 тис. козаків, а хан — 6 тис. татар.

29 червня українсько-татарська армія вибила решту московитів із позицій під Конотопом і змусила відступити з української території. Звістка про перемогу І. Виговського дійшла до європейських столиць. Це була найжорстокіша поразка Москви за все XVII ст.

Історичний факт

«У жалобній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу, і жах напав на Москву. Удар був тим важчим, бо був несподіваним!.. Трубецької, на котрого покладали найбільше надій, муж на війні щасливий і ворогам страшний, згубив таке величезне військо! Після здобуття стількох міст, після здобуття литовської столиці, царська столиця Москва тепер затремтіла за свою власну безпеку: з наказу царя люди всіх станів поспішили на земляні роботи для укріплення Москви. Сам цар з боярами раз-у-раз приходив дивитися на ці роботи. Мешканці околиць із своїми родинами й майном наповнили Москву, поширилися чутки, що цар виїздить за Волгу, за Ярославль», — писав російський історик С. Соловйов. Щоб виграти час, цар наказав князеві Трубецькому, який відступив до Путивля, піти на максимальні поступки українській стороні та навіть погодитися на відновлення умов договору 1654 р.

Завершення гетьманування І. Виговського. Гетьману не вдалося скористатися наслідками блискучої перемоги. Спочатку цьому перешкодила втрата союзника — кримського хана. На Крим напали запорожці, і хан кинувся рятувати свій край. До того ж гетьманові в спину вдарили промосковські полковники, які розпалили нове вогнище громадянської війни.

Наближені до гетьмана урядовці пропонували знову закликати татар. До честі І. Виговського, він не погодився на це. Гетьман не захотів влаштовувати нове кровопролитне братовбивство. Він відіслав гетьманську булаву в Білу Церкву, де збиралася Генеральна рада, і повернувся на рідну Волинь.

Завдання та запитання

1. Охарактеризуйте принципові ознаки внутрішньої та зовнішньої політики І. Виговського, порівнявши її з політикою Б. Хмельницького.
2. Визначте причини й опишіть перші два спалахи громадянської війни в Україні.
3. Розкрийте причини та хід подій московсько-української війни 1658–1659 рр.

4. Кого за гетьманування І. Виговського народ назвав «новими панами»? Назвіть найвидатніших представників «старшинської опозиції» того періоду.
5. Розкрийте сутність поняття «Руїна». Наведіть конкретні історичні прояви Руїни.
6. Автор «Історії Русів», розповідаючи про вступ московитів в Україну, сказав, що цар «гірко потішив народ своєю поміччю». Що крилося за цими словами?

7. Укажіть на причини укладення й розкрийте зміст головних положень Гадяцького договору 1658 р.
8. Проаналізуйте обставини, які перешкодили І. Виговському розвинути свої військові успіхи після перемоги під Конотопом.

9. Поміркуйте, чи бажав І. Виговський розпалу громадянської війни і як міг її уникнути.
10. Уявіть себе співавтором «Звернення до європейських монархів». Які власні аргументи ви додали б до аргументів І. Виговського?

§ 24. ПОРУШЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ УКРАЇНИ

Поміркуйте, чи потрібно виконувати домовленості та зобов'язання, нав'язані вам силою чи обманом.

1. Переяславський договір 1659 р.

*Невідомий автор.
Гетьман Юрій
Хмельницький.
XVII ст.*

Наприкінці вересня 1659 р. на Генеральній військовій раді в Білій Церкві старшини антипольського напрямку домоглися обрання гетьманом **Юрія Хмельницького**. Козацька рада не залишила новому гетьманові жодного вибору. Він мусив укласти договір лише з московським царем. Тим часом московська армія захопила все Лівобережжя й розташувалася в Переяславі.

Юрій Хмельницький з невеликим загonom прибув до Переяслава й тут неочікувано для себе опинився в руках московського командування в ролі полоненого. 17 жовтня князь Трубецькой оточив 40-тисячним військом козацьку раду, що складалася переважно з лівобережних старшин. Під виглядом «прежніх статей Б. Хмельницького» Юрія, під загрозою застосування сили, примусили підписати підробку Переяславсько-Московського договору 1654 р.

За Переяславським договором 1659 р. Україна втрачала право самостійно обирати гетьмана. Якщо за справжніми, Богдановими, статтями козаки вільно обирали гетьмана, а потім лише повідомляли царя про зроблений вибір, то тепер потрібно було спочатку випросити в царя дозвіл на проведення виборів. А щоб цар визнав ці вибори законними, новообраний прохач мав їхати до Москви, де цар мав вручити йому жалувану грамоту та гетьманські клейноди. Гетьман утрачав право призначати й звільняти генеральну старшину, полковників. Україна втрачала право на самостійну зовнішню політику. Гетьману заборонялося без дозволу починати війну чи укласти мир з будь-якою державою, укласти військові союзи, надавати допомогу. Козацькі загони мали залишити Білорусь, московські воєводи із залогами вводилися не лише до Києва, а й до Переяслава, Ніжина, Чернігова, Брацлава й Умані. Україна мала повернути Московії артилерію, здобуту в битві під Конотопом. Переяславський договір 1659 р. вимагав підпорядкування київського митрополита московському патріарху. Щоправда, Українська православна церква визнала ці вимоги незаконними й відмовилася від виконання даної умови договору.

Отже, Переяславський договір 1659 р. позбавляв Українську козацьку державу незалежності й перетворював її на підпорядковану частину Московського царства.

Історичний факт

Вирвавшись із переяславського полону князя Трубецького гетьман і старшини спробували відновити справедливість. Посилаючись на те, що українська сторона до договору була примушена насильницьким чином, гетьман відправив до царя полковника П. Дорошенка з новим проектом договору. Проте Москва відмовилася від перегляду умов обидного договору. Сучасні історики називають цей договір «Переяслав-2».

Царський уряд усе менше зважав на Ю. Хмельницького. Поза спиною гетьмана велися переговори зі старшинами, містами, духівництвом, Запорожжям. Московські воеводи втручалися в управління українськими справами, на свій розсуд роздавали землі, скасовували й установлювали податки. Московські залоги грабували мешканців міст і сіл.

Усе українське суспільство з гіркотою відчуло, що багаторічна жертвна боротьба завершується підпорядкуванням України Московській державі.

2. Чуднівська кампанія і Слободищенська угода 1660 р.

Пройняте настроями зневіри й розгубленості козацьке військо взяло участь у воєнних діях проти Польщі. Улітку 1660 р. українські та московські війська вирушили у новий похід на західноукраїнські землі. Він уже не сприймався як визвольний. Усі старшини розуміли, що вони беруть участь у боротьбі двох держав за панування над Україною.

Вишколене іноземцями 20-тисячне військо московського воеводи Василя Шереметева разом з 15-тисячним корпусом лівобережних козаків Тимофія Цицюри розпочало наступ на Волинь. Дорогою до них мало приєднатися й 30-тисячне військо Ю. Хмельницького. Ще до з'єднання військ між союзниками виникли суперечності. Боярин В. Шереметев зверхньо ставився до гетьмана. Не довіряли один одному й військові штаби.

62-тисячна об'єднана польсько-татарська армія зупинила військо Шереметева–Цицюри й оточила його під Любаром. Після кількадечних боїв об'єднана армія вирвалася з оточення й відступила до Чуднова, але й там знову потрапила в оточення. З нього зуміла вийти лише частина козаків Т. Цицюри. Тепер доля оточених залежала від Ю. Хмельницького.

На початку жовтня гетьманське військо підійшло до Слободища, що за 20 км на схід від Чуднова. Щоб не допустити його з'єднання з оточеними, поляки вирядили навперейми Ю. Хмельницькому частину своїх сил. Козаки успішно відбили всі атаки, проте коли поляки запропонували розпочати перемовини, старшини погодилися. Шереметев, позбавлений підтримки, капітулював. Невдоволені політикою Москви, старшини спонукали гетьмана укласти договір із Польщею.

А. І. Монастирський. Запорожець.
XIX ст.

Слободищенська угода з Польщею була укладена **17 жовтня 1660 р.** Вона нагадувала проект урізаного Гадяцького договору. Так, у тексті угоди жодного разу не згадувалося про «Князівство Руське». Гетьманщина ставала лише підпорядкованою (автономною) частиною Речі Посполитої. Україна змушена була відмовитися від проведення незалежної зовнішньої політики. Гетьман зобов'язувався виступати в походи тільки на боці Польщі. Договір передбачав повернення польських поміщиків.

3. Боротьба за владу на Лівобережній Україні

Повна поразка московського війська під Чудновом та укладення Ю. Хмельницьким Слободищенської угоди поставили лівобережне козацтво перед загрозою московського терору. Про те, що він був неминучим, засвідчили дії київського воєводи Барятинського. Довідавшись про розгром Шереметева, він спустошував і руйнував київські околиці на десятки верств навколо й похвалявся, що вирізав 15 тис. мирного населення.

Тому коли козацька рада в Корсуні схвалювала Слободищенський договір, переяславський полковник і наказний гетьман Яким Сомко від імені лівобережних полків знову складав у Переяславі присягу на вірність Москві.

Так боротьба за владу на Лівобережжі та московський терор проти мирного населення призвели до відокремлення Лівобережної України з-під влади єдиного законного гетьмана.

Опираючись на Польщу, Ю. Хмельницький спробував відновити свою владу на Лівобережжі. Проте, зазнавши кількох поразок, на початку січня 1663 р. на раді в Чигирині склав із себе гетьманські повноваження, а незабаром постригся в ченці, узявши чернече ім'я Гедеон. Та ж рада обрала гетьманом **Павла Тетерю** — високоосвіченого старшину, досвідченого полковника й дипломата.

Лівобережжя висунуло своїх претендентів на гетьманську булаву: переяславського полковника Якіма Сомка та ніжинського — Василя Золотаренка. Кожен сподівався отримати гетьманські клейноди з рук царя. Проте за боротьбою вони не помітили різкого загострення відносин між розбагатілою старшиною та збіднілим козацтвом і селянством.

Г. Колискої. Гетьман Павло Тетеря.
2014 р.

Цим вдало скористався колишній управитель господарства Б. Хмельницького Іван Брюховецький. Він зображав себе оборонцем інтересів козацької, міщанської та селянської бідноти. У промовах і письмових зверненнях І. Брюховецький засуджував прагнення старшин до збагачення. У разі його обрання обіцяв ліквідувати старшинський гніт, поліпшити становище рядового козацтва й селян, відновити обмежені козацькими старшинами права міських громад.

Подальша боротьба розгорілася між Я. Сомком та І. Брюховецьким. Першого підтримували північні полки

Лівобережжя з багатим старшинством, а другий опирався на південні полки та Запорожжя. Вирішальною в цій боротьбі стала підтримка московських урядовців. На їхню думку, І. Брюховецький був набагато зручнішою фігурою. Він міг стати покірним знаряддям у їхніх руках проти прихильників незалежності та соборності обох берегів Дніпра. Отримавши відомості, що І. Брюховецький своїми безвідповідальними обіцянками здобуває все більше народних симпатій, царський уряд погодився на його прохання скликати «чорну», тобто Генеральну військову раду за участі всіх станів.

«Чорна рада» в Ніжині 17–18 червня 1663 р. Яким Сомко та Іван Брюховецький — претенденти на гетьманські клейноди — прибули на раду з численними «купамі» своїх прихильників. Проте вирішальну роль мало московське військо на чолі з царським послом. Рада проходила надзвичайно бурхливо й закінчилася перемогою І. Брюховецького. Нового гетьмана було обрано «не стільки голосами, скільки шаблями й киями», — розповідав свідок.

Розбурхана чернь одразу ж розгромила козацьку старшину, яка стояла за Я. Сомка, а потім кілька днів і ночей козацька та селянська голота грабувала й убивала заможних людей у Ніжині. Якима Сомка та Василя Золотаренка було заарештовано, а через 3 місяці страчено.

Історичне джерело

Ніжинські події знайшли своє відображення у відомому козацькому «Літописі Самовидця»: «У ті дні не один заможний чоловік полишив свою домівку, замінив пристойну одіж на дрантя й страху ради бідний ховався, де міг, а всі інші жителі по містах і селах, пробуваючи між смертю та життям і знеможени млюсним чеканням, кожен думав, до чого приведе оця ненаситна жадоба крові й коли цьому лиху настане кінець».

- Поміркуйте, чим же була зумовлена ота «ненаситна жадоба крові».

Наслідком політичної боротьби за владу на Лівобережжі стало утвердження при владі І. Брюховецького, а з ним — різке ослаблення державності Лівобережної України. Одразу ж після обрання гетьман погодився на умови Переяславського договору 1659 р. Він зобов'язався безкоштовно постачати харчі московським залогам, розміщеним в Україні, поїхав до Москви, щоб особисто вклонитися цареві. Засліплений почестями, боярським званням, одруженням з пасербицею князя Долгорукого, він уклав новий договір, відомий як **«Московські статті»**. Вони лише посилювали залежність України.

А. Ждаха. «Чорна рада» в Ніжині.
1901 р.

Історичне джерело

Прихильність до Москви, яку відверто проявляв І. Брюховецький, зовсім не сподобалася запорожцям. Кошовий отаман Ждан Рог, учорашний побратим І. Брю-

ховецького, написав тому лист-застереження: «Нерозумно чиниш, що з нами починаєш сваритися. Зброя не допоможе в полі, коли в домі не буде злагоди. Хоч ти від царської величності достоїнством (боярським) пожалуваний, але честь свою отримав від Війська Запорозького; Військо не знає, що таке боярин, знає тільки гетьмана... Пам'ятай давню філософську притчу, що щастя на швидкому колесі дуже хутко обертається; умій, вельможність твоя, щастя цінувати...»

- Яке щастя мав на увазі кошовий Рог?

Воеводам із залогами тепер дозволялося розміститися майже в усіх великих містах Лівобережжя та правобережного Подніпров'я: Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Острії, Полтаві, Кременчуці, Гадячі й контролювати їх. Усі ці залоги, відповідно до попередніх домовленостей, утримувалися коштом українських селян і міщан.

Змінювалася й роль воєвод в Україні. Якщо раніше вони були лише військовими командирами залог, то тепер — господарями краю. Вони стали головними управлінцями (адміністраторами), судили за московськими законами, збирали податки. Усе це відбувалося з небаченою жорстокістю до українців.

«Московські статті» І. Брюховецького знову зачепили духовенство, адже повторювали вимогу про перепідпорядкування української церкви владі московського патріарха. Проти цього виступили навіть найзавзятіші прихильники Москви. У цілому наслідком утілення в життя «Московських статей» стало наростання обурення народу владою московських воєвод та І. Брюховецького, який їх допустив в Україну.

4. Андрусівське перемир'я 1667 р. — історична трагедія поділу України

Отже, зречення Ю. Хмельницького призвело до обрання двох гетьманів: гетьмана Правобережної України П. Тетері під протекторатом польського короля та гетьмана Лівобережної України І. Брюховецького під опікою московського царя. У такий спосіб єдина державна територія України була поділена на дві залежні **Гетьманщини: Правобережну й Лівобережну**.

Цей поділ визнали Польща, що втрачала сили, та Московія, яка успішно їх накопичувала. **30 січня 1667 р. в с. Андрусові**, що поблизу Смоленська, Річ Посполита та Московське царство домовилися встановити **Андрусівське перемир'я** на 13,5 років. Польща, відмовившись від Лівобережжя, залишала за собою землі Білорусі та Правобережної України. Москва, зрікшись претензій на правий берег Дніпра, зберігала владу над Лівобережною Україною, їй поверталися Сіверщина й Смоленщина. Київ — давню столицю Русі з її національними православними святинами — цар обіцяв віддати Польщі через 2 роки. Запорозька Січ переходила під спільний контроль обох держав.

Історичний факт

Лише рішуча позиція старшин Лівобережної Гетьманщини, які у 1669 р. заявили протест проти передачі духовного центру України Речі Посполитій, зберегла Київ у складі Лівобережної Гетьманщини. Старшини заявили, «з ким залишиться Київ, з тим залишаться й вони».

Андрусівське перемир'я викликало обурення всіх станів українського суспільства, адже він був укладений таємно. Московська сторона вдруге зрадила умовам українсько-московського договору 1654 р. Течію Дніпра, головну господарську артерію країни, було перетворено на кордон, який штучно розривав Україну. Андрусівський договір закріплював поділ України між Польщею та Московією, створював перешкоди на шляху об'єднання всього українського народу в незалежну державу.

Завдання та запитання

1. Опишіть історичні події, у яких брав участь Ю. Хмельницький протягом 1659–1663 рр.
2. Виокремте ті події та процеси, які призвели до поділу Гетьманщини на Правобережну та Лівобережну.

3. Який договір сучасні історики називають «Переяслав-2»?
4. Знайдіть у словнику визначення поняття «фальсифікація». Опишіть ситуацію, у якій з фальсифікацією довелося зустрітися Ю. Хмельницькому.

5. Визначте, які наслідки для України мало укладення Переяславського договору 1659 р., «Московських статей» 1665 р., Андрусівського перемир'я 1667 р.
6. Поясніть, чому українська сторона легко погодилася на перемовини й укладення Слободищенського договору. Визначте його головні умови.

7. Визначте ті суспільні процеси та зовнішні чинники, які допомогли І. Брюховецькому перемогти на Ніжинській «чорній раді»?
8. Використавши приклади з параграфа, доведіть, що боротьба за владу, яка ведеться із застосуванням насильства, порушення норм моралі веде до занепаду суспільства, його підкорення агресивним сусідам.

§ 25. ГЕТЬМАН ПЕТРО ДОРОШЕНКО В БОРОТЬБИ ЗА ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ

Прокоментуйте слова Самійла Величка й анонімного автора «Історії Русів»: «І ми бачимо, як завжди буває, що всякий народ і царство, на ся розділене, не вистойть, а всяк дім, котрий на ся розділив, запусить».

1. Обрання П. Дорошенка гетьманом

На середину 60-х років XVII ст. українські стани на гіркому досвіді переконалися, що прихильність до Польщі несе народові нову шляхетську неволю, а до Москви — гноблення царської бюрократії. Усіх утомили роки лицемірства й безвладдя, громадяни проймалися почуттям патріотизму, любові «до милої Вітчизни», прагнули порядку й державного життя в соборній Україні. Керуючись такими настроями, Старшинська рада в Чигирині в жовтні 1665 р. обрала гетьманом **Петра Дорошенка** (1665–1676).

В. Прядка. Гетьман
Петро Дорошенко.
2007 р.

Він народився в 1627 р. у родині спадкових козацьких старшин. Його дід Михайло — соратник П. Сагайдачного — протягом 1625–1628 рр. був гетьманом реєстрового козацтва, загинув у поході до Криму. Батько Дорофій був полковником. Петро Дорошенко мав п'ятеро братів і сестру. Імовірно навчався в Києво-Могилянському колегіумі, володів латинською та польською мовами, добре знав історію, мав ораторський хист. Службу розпочав рядовим козаком. У 1657 р. Б. Хмельницький призначив його прилуцьким полковником. Петро Дорошенко став учасником багатьох дипломатичних місій.

Основними засадами своєї політики він обрав головні ідеї Б. Хмельницького — незалежність і соборність. Реформував козацьку армію, утворивши в її складі постійні бойові частини з найманих піхотинців — сердюків (з турецької мови — *одчайдухів*). Приблизно 20 тис. сердюків виявляли велику хоробрість і вірність П. Дорошенкові.

Новий гетьман не визнав чинності Андрусівського договору й закликав до того ж мешканців Правобережжя. Заручившись підтримкою кримського хана, він вирішив силою зброї перешкодити здійсненню польсько-московських домовленостей. Розгорнувши широкомасштабний наступ, П. Дорошенко зумів оточити польське військо біля Підгайців (Західна Україна). Польського короля чекала неминуча капітуляція. І саме тоді татари дізналися про спустошення Північного Криму загонами І. Сірка. Вони негайно уклали перемир'я з королем і повернулися додому.

Так через недалекоглядну політику І. Сірка, П. Дорошенку 19 жовтня 1667 р. довелося укласти зовсім не вигідний **Підгаєцький мирний договір**. Він визнав підданство королеві, змушений був погодитися на повернення шляхтичів у колишні маєтки. Гірка невдача стала важким ударом для гетьмана, але не зламала його. Тим більше, що обнадійливі новини почали надходити з Лівобережжя.

«**Брюховецьчина**». На початку 1668 р. Лівобережну Україну та **Слобожанщину** охопило національно-визвольне повстання проти московського гноблення. Його очолив І. Брюховецький, той самий гетьман, який допустив московських воєвод в Україну. Проте з часом він побачив, що політика воєвод викликає народне обурення не лише проти Московії, а й проти нього. Тому, починаючи з другої половини 1666 р., І. Брюховецький усе рішучіше й відвертіше критикував дії воєвод, захищав від їхніх зазіхань українські органи влади, права козацтва й посольства, ухилявся від придушення антимосковських виступів.

У січні 1668 р. на таємній Старшинській раді в Глухові він заявив присутнім про необхідність розриву з Москвою, вигнання воєвод, прийняття протекції турецького султана. Ошелешені такою заявою старшини повірили й підтримали задум гетьмана лише після того, як він поцілував хрест і запрягнувся

 Слобожанщина — історична земля на сході України та прилеглих територіях Росії, що утворилася внаслідок заселення українцями Дикого Поля протягом другої половини XVII–XVIII ст.

на святих образах. Гетьман і старшини склали взаємну присягу підтримувати один одного в боротьбі.

2. Проголошення П. Дорошенка гетьманом єдиної України

На початку літа 1668 р. П. Дорошенко виступив у похід на Лівобережжя, щоб допомогти повстанцям. Щойно він наблизився до табору лівобережного гетьмана під Опішню, як козаки збунтувалися проти І. Брюховецького й убили його. Так трагічно обірвалося життя політичного діяча, який спромігся критично переглянути свої погляди, набратися мужності й виступити за незалежність України. Петро Дорошенко звелів поховати І. Брюховецького з належними гетьманові почестями.

18 червня 1668 р. П. Дорошенка проголосили гетьманом обох берегів Дніпра. Возз'єднання козацької України стало найбільшим успіхом його політики, великою перемогою українських патріотичних сил. Ця подія перекреслювала наслідки андрусівської змови Московії та Польщі проти України.

Однак довго тішитися успіхом і закріпити його гетьману не вдалося. Крим і Польща, не зацікавлені у возз'єднанні України, підбурювали проти П. Дорошенка найрізноманітніших політичних пройдисвітів. Тому вже через місяць гетьман мусив повернутися на Правобережжя й зануритися в кровопролитну боротьбу, залишивши на Лівобережжі наказним гетьманом чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного.

3. Військово-політичний союз П. Дорошенка з Туреччиною

Готуючись до рішучої боротьби за возз'єднання України, П. Дорошенко шукав союзників. Спочатку хотів укласти договір із бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом, але його лист перехопили поляки. Звертався й до московського царя, проте той відмовився, посилаючись на ненависний Дорошенку Андрусівський договір. Москва не хотіла бачити єдиної України під владою сильного й обдарованого гетьмана.

Тоді гетьман звернувся до турецького султана, який був готовий надати реальну допомогу. У березні 1669 р. П. Дорошенко скликав Старшинську раду, що ухвалила прийняти турецький протекторат на таких умовах, на яких його прийняли дунайські князівства.

Восени 1671 р. польські війська окупували Брацлавщину. Як протектор-захисник України, турецький султан попередив польського короля, щоб той не нападав на «козацьку державу з усіма її повітами», і поставив вимогу звільнити Брацлавщину, погрожуючи розпочати війну. На початку 1672 р. він ще двічі повторив свою вимогу. Отже, Річ Посполита мала достатньо часу, щоб уникнути війни, але вона не хотіла визнати існування Української козацької держави.

Наприкінці травня 1672 р. 100–120-тисячна турецька армія, очолена султаном Мухамедом IV, рушила в похід. Її метою було Поділля. До підходу турецької армії П. Дорошенко в липні розгромив під горою Батіг польські сили

Н. Орда. Кам'янець-Подільська фортеця. 1862–1876 рр.

й, очистивши Брацлавщину, приєднався під стінами Кам'янця-Подільського до військ султана. За три тижні, наприкінці серпня, фортеця капітулювала, а невдовзі козацькі та султанські війська оточили Львів.

Король запросив миру, і в **жовтні 1672 р.** підписав ганебний для Польщі **Бучацький мирний договір**. Туреччина опанувала все Подільське воєводство з Кам'янцем-Подільським. Брацлавщина й Правобережна Київщина утворювали

Правобережну Гетьманщину під владою П. Дорошенка й протекторатом султана. У складі Польщі залишалися Галичина, Волинь і Північна Київщина.

4. Занепад Правобережжя. Утрата П. Дорошенком популярності

Бучацький договір не приніс спокою Правобережжю. Польща шукала приводу для його скасування. Московія сприйняла договір як відмову Польщі від прав на Правобережну Україну. На початку 1674 р. московські й лівобережні війська, керовані лівобережним гетьманом Іваном Самойловичем, перейшли Дніпро. До березня 10 правобережних полків визнали владу І. Самойловича й проголосили його гетьманом об'єднаної України. Потім вони спільно відтіснили П. Дорошенка до Чигирина, узяли українську столицю в облогу й два тижні безуспішно штурмували її.

На допомогу П. Дорошенкові знову вирушила турецька армія. Московські й українські лівобережні сили відступили на Лівобережжя, спаливши дорогою Черкаси. Турки й татари вигубили й спалили Ладижин і Умань, поляки — Брацлав. Після того як турки повернули додому, розгніваний П. Дорошенко вдався до жорстоких репресій проти тих 10 полків, які піддалися Самойловичу. Багато людей загинуло, а ще більше розбіглося.

На зміну популярності прийшло розчарування. П. Дорошенка ославили як винуватця страждань народу. Зневірившись в успіхові, його покинули всі, навіть родичі. Тому, коли у вересні 1676 р. московська армія й козаки І. Самойловича знову взяли Чигирин в облогу, П. Дорошенко урочисто зрікся гетьманських клейнодів і за традицією склав їх до ніг гетьмана Лівобережжя.

Петро Дорошенко оселився у м. Сосниця, де жив приватним життям. Проте через рік цар зажадав його переселення в Підмосков'я, де П. Дорошенко до смерті виконував обов'язки в'ятського воєводи.

5. Оборона Чигирина від походів турецько-татарського війська

Після зречення П. Дорошенка Туреччина звільнилася від обов'язків протектора й складала плани щодо розширення своїх володінь в Україні. Тим часом не полишав намірів об'єднати Україну під власною булавою й І. Самойлович.

Він узявся укріплювати Чигирин, до якого як до гетьманської столиці неодмінно мала прийти турецька армія. Це сталося в серпні 1677 р.

Турецько-кримсько-ногайське військо, чисельністю 60–90 тис. чоловік, планувало здобути Чигирин за 3–4 дні, а далі ударити на Київ. Проте місто туркам «костомахою поперек горла стало», як заявляли його оборонці. Двічі нападникам удавалося зруйнувати фортечні чигиринські стіни. Турки кидалися в пролом, але наштотувалися на незламний опір і заново вибудували стіну. Три тижні місто витримувало облогу, поки на допомогу підійшли бойові формування І. Самойловича й воеводи Г. Ромодановського.

У липні 1678 р. 200-тисячна турецько-татарська армія знову оточила Чигирин. Майже сім тижнів козаки героїчно захищали гетьманську столицю, вважаючи це справою всеукраїнського значення та власної честі. Козакам співчувало все населення України. По три дні на тиждень у понеділок, середу та п'ятницю всі постили, морально підтримуючи оборонців гетьманської столиці.

Відверто байдужою виявилася позиція Московії. Цар відрядив військо на чолі з воеводою Г. Ромодановським, але при цьому видав йому таємну інструкцію: не брати участі у важких боях за Чигирин, а зруйнувати його укріплення й відступити. Тому Г. Ромодановський під різними приводами запізнився аж на півтора місяці. Не надав він допомоги й тоді, коли, нарешті, підійшов до славної козацької столиці.

Тож коли нападники, зруйнувавши одну зі стін фортеці, удерлися до міста, пролунав вибух, і цілий «верхній» замок злетів у повітря... і опустився на голови 4-тисячного передового загону турків, поховавши його під своїми уламками. Так 12 серпня 1678 р. перестала існувати колишня столиця Б. Хмельницького та П. Дорошенка. Зруйнування Чигирини в очах українського суспільства стало ніби символом загибелі Правобережної України. Українсько-московське військо відступило до Дніпра. Турецький візир наказав зрівняти рештки Чигирини із землею.

Спустошення Правобережжя 1678–1679 рр. Загибель Чигирини відкрила безборонний шлях на Правобережжя для людоловських загонів, які «багато сіл повибирали». Почастішали набіги й на Лівобережжя. Щоб ускладнити для турків і татар можливості для нападу на Лівобережжя та зміцнити його новими мешканцями, І. Самойлович вирішив примусово переселити правобережців на лівий берег. Командирам загонів, що здійснювали «великий згін» 1678–1679 рр., він наказував: «Коли б хто з вами не захотів (йти), того для спільної одностайності силоміць із собою звідти провадьте сюди до Переяславля». Ставлячи людей у безвихідь, лівобережні загони палили домівки, села, містечка й міста, нищили фортеці, що вціліли. Середня й Південна Київщина перетворилися на пустку.

Султан Мудрад I
і яничари. XVII ст.

6. Бахчисарайський мир 1681 р. Перехід Правобережжя під владу Туреччини

Підсумки війни за Правобережжя між Московією, з одного боку, і Туреччиною та Кримом, з іншого, зафіксовані в **Бахчисарайському договорі 13 січня 1681 р.** Кордон між Московською державою й Османською імперією встановлювався по Дніпру. Володіннями Московії визнавалися Лівобережна Україна та Київ. Території між Південним Бугом і Дніпром — Середня та Південна Київщина, Східне Поділля (Брацлавщина) — мали залишатися безлюдними та нейтральними впродовж наступних 20 років. Татари зберігали право кочувати та полювати в південноукраїнських степах. Москва зобов'язалася щорічно сплачувати кримському хану данину. Підписанням Бахчисарайського договору Московія втретє зрадила українсько-московському договору 1654 р., відмовилася від протекції над Правобережною Україною на користь Туреччини.

Відповідно до Бучацького мирного договору Речі Посполитої з Туреччиною 1672 р., Туреччина продовжувала володіти Західним Поділлям, а Польща — Галичиною, Волинню та Північною Київщиною.

Історичне джерело

Уривок з листа наказного гетьмана Я. Лизогуба, призначеного П. Дорошенком, та групи правобережних полковників до лубенчан 1670 р.

«...Хай цар московський, король польський, як монархи християнські, будуть собі здорові, а вам з нами між собою для чого різнитися? Тим більше, коли вони, монархами будучи, про заспокоєння держав своїх між собою домовляються, належить і нам не розділяючись, а спільно всім про зміцнення своїх вольностей і про заспокоєння своєї вітчизни України дбати».

- Визначте, які завдання ставили перед собою старшини П. Дорошенка.

Завдання та запитання

1. Визначте напрями внутрішньої та зовнішньої політики П. Дорошенка.
2. Опишіть хід подій, які дозволили П. Дорошенку возз'єднати Україну під своєю владою.
3. З'ясуйте причини, які спонукали П. Дорошенка укласти військово-політичну угоду з турецьким султаном.

4. Дайте визначення поняттям «Брюховеччина», «великий згін».
5. Покажіть на історичній карті зміни після укладення Бучацької угоди й територіальний поділ Правобережжя за Бахчисарайською мирною угодою.

6. Поміркуйте, наскільки щирим був турецький султан, надаючи в 1672 р. воєнну допомогу П. Дорошенкові.
7. Визначте причини занепаду Правобережжя протягом 70-х років XVII ст.

8. Порівняйте, яке значення мала оборона Чигирини від турецько-татарської агресії для України, а яке для Московії.
9. У чому ви вбачаєте трагічність політичної долі П. Дорошенка? На прикладі його політики поміркуйте, які вчинки політика підносять його до вершин слави, а які ведуть до падіння.

§ 26. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ГЕТЬМАНЩИНИ

Пригадайте особливості соціально-політичного устрою однієї з європейських держав другої половини XVII ст.

1. Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної Гетьманщини

Після поразки П. Дорошенка територія Гетьманщини обмежилася **Лівобережною Гетьманщиною**.

З часу гетьманування Дем'яна Многогрішного тут склався свій адміністративно-територіальний устрій. Лівобережна Гетьманщина була поділена на 10 військових і одночасно управлінських (адміністративних) округів — полків. Це були: Київський, Чернігівський, Стародубський, Ніжинський, Прилуцький, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Миргородський, Полтавський полки. Вони ділилися на сотні, а ті — на курені. У всіх адміністративно-територіальних ланках урядування й судівництво здійснювали виключно українські старшини й керувалися при цьому лише українськими законами.

Столицею Лівобережної Гетьманщини став Батурин.

2. Органи державної влади Лівобережної Гетьманщини

Очолював Лівобережну Гетьманщину **гетьман**. Йому належала військова, адміністративна, судова та значна частина законодавчої влади. Гетьманів обирала Генеральна військова рада, а її вибір затверджували московські царі. Клейнодами гетьмана були булава, корогва і бунчук.

З початком Руїни в політичному житті вагоме місце знову зайняла **Генеральна військова рада** — рада усього військового товариства. Якщо ж питання стосувалося інших станів, то скликала **«чорна рада»** де брали участь і вони. Проте невдовзі Генеральна рада втратила своє значення й перетворилася на «урочисту прикрасу», що схвалювала рішення старшин. З часом її скликали лише для урочистого проголошення заздалегідь визначеної кандидатури гетьмана.

Поступово більшого значення набувала **Старшинська рада**, що складалася з найвпливовіших старшин. Нерідко учасниками цих рад були полкові старшини та сотники. З часом вони стали регулярно з'їжджатися до столиці: на Різдво, Великдень, Спаса та Покрову. Спочатку вони віншували гетьмана зі святом, а потім проводили розширену

Будинок гетьмана в м. Батурині.
Сучасне фото

Лівобережна Гетьманщина — частина Української козацької держави, що визнала своїм монархом московського царя й зберегла державну автономію.

ТЕМА 4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 60–80-І РОКИ XVII СТ.

Старшинську раду, яка отримала назву *З'їзд старшин*. На з'їздах обмірковували шляхи й засоби оборони, визначення кандидатур і обрання на вагомі посади, суттєві справи управління, судівництва, господарювання. З'їзд старшин став прообразом старшинського парламенту.

Органи виконавчої влади. Вони поділялися на органи генерального, полкового та сотенного рівнів. Після гетьмана провідне місце зайняла **Рада Генеральних старшин**, яка давала поради гетьманові в питаннях урядування. Під його контролем генеральні старшини виконували прийняті на рада рішення.

Генеральний писар завідував **Генеральною військовою канцелярією**. Вона виконувала функції головного органу внутрішнього управління: готувала гетьманські універсали, слідувала за їх виконанням, за веденням справ у полках і сотнях. Клейнодом генерального писаря була державна печатка.

Генеральний обозний здійснював управління державним і насамперед військовим господарством Гетьманщини: виробництвом і ремонтом зброї, виготовленням пороху, будівництвом фортець, утриманням худоби для військових потреб тощо. У цій справі він опирався на **канцелярію Генеральної військової арматури (артилерії)**.

Генеральні судді спочатку вдвох (старший і молодший), а за К. Розумовського і з 10 виборними засідателями від кожного полку, становили **Генеральний військовий суд**. Він розглядав справи генеральної та полкової старшини, скарги на рішення полкових і сотенних судів. При суді діяла **канцелярія Генерального військового суду**.

Генеральні осавули (старший і молодший), хорунжий і бунчужний не мали чітко визначених функцій. Вони виконували різноманітні доручення гетьманів, призначалися наказними гетьманами над великими військовими підрозділами, що вирушали в походи, очолювали посольства. Чужоземці називали їх генерал-ад'ютантами гетьмана. Старший генеральний осавул був охоронцем гетьманської булави, слідував за громадським порядком, розслідував тяжкі злочини, молодший осавул відповідав за вишкіл і боєготовність збройних сил. Генеральні хорунжий і бунчужний виконували також церемоніальні функції. Перший під час урочистостей ніс військову корогву, а другий — гетьманський бунчук.

Генеральний підскарбій завідував фінансами. Йому підпорядковувалися полкові підскарбії. Протягом другої половини XVII ст. ця посада з'являлася епізодично. Остаточно вона утвердилася у XVIII ст. Підскарбій керував **Генеральною скарбовою канцелярією**. На неї покладалося обрахування й збирання податків, нагляд за державними маєтностями.

Будинок генерального судді
В. Кочубея. Сучасне фото

На пізніх етапах існування Гетьманщини зі складу Генеральної скарбової канцелярії виокремилася **Генеральна лічильна комісія**, яка сконцентровувала нагляд і контроль за надходженням та витратами державних коштів.

Наступною ланкою державного управління виступали *полковники*. Кожен із них очолював *полкову канцелярію*, укомплектовану полковими старшинами: обозним, суддею, писарем, осавулом, хорунжим.

Низовою ланкою управління були *сотники*. Вони очолювали *сотенні правління*, які склалися з писаря, отамана сотенного міста, осавула, хорунжого. Сотні поділялися на курені, очолені *курінними отаманами*. Вони безпосередньо керували козаками.

Магдебурзькими містами керували виборні *магістрати*. Рештою міст — *ратуші*, теж виборні, але контрольовані старшинською адміністрацією. Селян організовував виборний *війт*.

Політична організація Лівобережної Гетьманщини

ГЕТЬМАН				
Генеральна військова рада		Старшинська рада		З'їзд старшин
РАДА ГЕНЕРАЛЬНОЇ СТАРШИНИ				
Генеральна військова канцелярія	Генеральна військова артилерія	Генеральний військовий суд	Канцелярія військового скарбу	Генеральна лічильна комісія
ПОЛКОВНИКИ полкові канцелярії				
СОТНИКИ сотенні правління				
КУРІННІ ОТАМАНИ				
Козаки — виборці старшин				

3. Захист гетьманами державних інтересів Гетьманщини

Політики Лівобережжя погодилися на державну автономію, визнавши право московського царя на вирішення зовнішньополітичних справ та узаконення найвагоміших внутрішньополітичних рішень. При цьому вони наголошували, що цар є монархом окремої Московії та окремої Гетьманщини. У своїх руках він тримає два символи державної влади — скіпетри «великоросійський і малоросійський».

Визнаючи себе підданими, але не холопами (рабами) царя, гетьмани погоджувалися виконувати лише військову службу. Її зміст вони вбачали в захисті України від нападників. Захищаючи Україну з півдня чи заходу, вони одночасно захищали й Москву. Тому вимагали від царя, як протектора, як союзника, спільної боротьби проти спільних ворогів.

Історичне джерело

Ось що писав у Москву І. Брюховецький у 1666 р.: «Кожний господар не всередині дому, але перед дверима неприятели зустрічає, усією силою в дім його не допускаючи, перед сіними бороняться й кріпляться; а Україна до Великої Росії справжнім переддвер'ям і захистом є: бо в ці літа на плечах козацьких і всієї України... на головах козацьких і всієї України за цілість голів Великоросійських і задумане від неприятели спустошення великоросійське на бідній Україні відбулося».

У червні 1669 р. Д. Многогрішний утративши надію отримати обіцяну допомогу для відсічі татарам, передав до Москви: «...Неприятели наступають, а государевих ратних людей полків немає нікого... і звелів би великий государ своє... знамено й булаву в нього (гетьмана) забрати тому, що йому оборони немає». Тобто гетьман відмовлявся бути підданим царя, оскільки той не бажав захищати Україну.

Сказане гетьманами чітко відповідає європейському принципу відносин між монархом і підданими: є захист — є підданство, немає захисту — немає підданства.

Молитва за Україну.
Скульптура. м. Батурина. 2009 р.

Підданство цареві не означало, що московські урядовці могли втручатися в справи Гетьманщини, видавати накази старшинам і козакам, судити когось. Гетьман і старшини завжди відкидали такі спроби.

Підданство цареві не означало, що гетьман був готовий виконувати будь-який наказ царя чи його царедворців. Гетьман і старшини виконували лише ті укази царя, про зміст яких вони просили. Цар не міг дати якийсь наказ і відіслати в Гетьманщину для виконання.

У жодному разі! Українці були готові виконувати лише рішення, спочатку ухвалені Генеральною чи Старшинською радою, З'їздом старшин, а потім відіслати до Москви для узаконення помазаною на володарювання рукою царя. Тут діяла тверда формула «за нашим проханням і за царським указом».

Засади, які відстоювали гетьмани, дозволяли їм самостійно вирішувати справи: гарантувати, «аби порядок був і справедливість святая множилася», захищати «права і вольності» усіх станів і на цій основі берегти єдність і спокій суспільства, недоторканність кордонів, зміцнювати торгівлю, турбуватися розвитком освіти.

Боротьба з ворогами, чвари старшинських угруповань перешкоджали гетьманам. Не все вдавалося. І все ж таки, завдяки зусиллям гетьманів і кращих із старшин, Лівобережна Гетьманщина зберігала державну автономію майже 120 років.

4. Соціальний устрій Гетьманщини

Провідним станом суспільства залишилося козацтво. Його обов'язком було виконання військової служби власним коштом. Козаки вільно прожи-

вали в містах і селах, господарювали на власній землі, займалися ремеслом, торгівлею, промислами, не сплачуючи податків. Одним з їхніх привілеїв був окремий козацький суд.

Упродовж другої половини XVII ст. з козацького середовища — «військового товариства» — виокремилась і посіла провідне місце в суспільстві козацька старшина — **значне військове товариство**.

До його складу ввійшли й нечисленні представники української православної шляхти. Із синів генеральних старшин і полковників у 70-і роки XVII ст. було створене **бунчукове товариство**, яке перебувало під гетьманською опікою — «ходило під гетьманським бунчуком», з юнацьких років готувалося до виконання державних обов'язків і з часом стало старшинською аристократією.

На думку вчених

Український історик Л. Окиншевич завжди полемізував з тими, хто дивився на старшин як на байдужих до громадських справ. «Історична наука збрала досить переконливих доказів того, що багато хто з них діяв, виходячи передусім з персональних інтересів... Проте держава, раз у раз стікаючи кров'ю, раз у раз до краю зруйнована, усе ж таки відстоювалася й відстоялася на тривалий час. Це має свідчити про те, що не бракувало й діячів, які скеровували свою діяльність на інтереси своєї держави».

Історик О. Оглоблін додавав, що в нашому минулому не можна не помітити «Людей Старої України», тих, що не пили крові свого народу, а, навпаки, власну кров, власну працю, власну думку віддавали для його добробуту, його освіти та культури, його національної волі та державної незалежності».

- Чи потрібні названі риси сучасним політикам?

Основну масу населення Гетьманщини становили селяни. Вони зберегли такі здобутки Національно-визвольної війни, як особиста свобода, право змінювати місце проживання, право на володіння землею, вільно вступати до козацького стану.

До кінця XVII ст. значна частина селянства опинилася на приватних і рангових маєтках старшини. Замість податків і повинностей на користь держави, вони виконували «звичке послушенство» — повинності на користь старшин. Були й відробітки, але вони не перевищували одного-двох днів на тиждень.

Селянство поділялося на «рільних», які обробляли землю власною робочою худобою, і «бобилів», які її не мали. «Бобилів» було менше — 20 %. За свідченнями очевидців і багатьох історичних джерел, тогочасне село характеризувалося заможністю й добробутом.

Значне військове товариство — загальна назва українського старшинства — соціальної верхівки.

Бунчукове товариство — провідна суспільна верства, утворена з верхівки старшинства — українська аристократія. Її представники під час урочистостей утворювали загін, що йшов за гетьманським бунчуком.

Українські селяни. Лівобережні міщани. Гравюра. 1786 р.

Історичний факт

Показово, що, звільнившись від гноблення, селяни намагалися позбутися й колишніх назв: хлопи, мужики, піддані тощо. Не маючи змоги стати козаками, селяни й міщани називали себе посполитими, тобто вільними громадянами республіки. Міщанство Лівобережної України було нечисленним. Більша частина міських мешканців (60–80 %) покозачилася. Міщани більших міст користувалися магдебурзьким правом. Вони отримали право на володіння землею: полями, сінокосами й лісами. Козацька держава надала їм можливість займатися ремеслами, промислами та торгівлею. За це вона стягувала податки, зобов'язувала до ряду повинностей, але набагато менших, ніж у сусідніх державах.

У ході Національно-визвольної війни суттєво змінилося етнічне й релігійне обличчя міст. Етнічні меншини, які утворювали привілейовані панівні групи в українських містах, виїхали. Так зникло підґрунтя для національних і релігійних суперечностей та конфліктів.

Завдання та запитання

1. Опишіть систему органів влади Лівобережжя, з'ясуйте повноваження українських урядовців.
2. Назвіть основні ознаки державної автономії Лівобережної Гетьманщини.
3. Охарактеризуйте соціальний устрій Лівобережжя, становище кожного зі станів.

4. Покажіть на історичній карті полки Лівобережної Гетьманщини.
5. Визначте роль, яку в житті суспільства відігравало «значне військове товариство», «бунчукове товариство».
6. З'ясуйте різницю в розумінні українцями та московитами поняття «підданий царя».

7. Проаналізуйте повноваження гетьманів Лівобережжя.
8. Які принципові позиції у відносинах із Москвою відстоювали гетьмани?

9. Поміркуйте, чи міг, наприклад, воєвода московської залоги, розквартированої в Києві, дати наказ київському полковнику надати його стрільцям вози для перевезення вантажу.
10. Вас, як старшого військового канцеляриста, зобов'язали підготувати доповідь про роль і місце гетьмана в Українській козацькій державі. Підготуйте тези доповіді.

§ 27. ДУХОВНО-КУЛЬТУРНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ ГЕТЬМАНЩИНИ другої половини XVII ст.

1. Становище церкви

Національно-визвольна війна дала можливість українському православному духовенству зайняти провідне місце в духовно-релігійному житті. Ченці опікувалися справами освіти й культури, прищепленням моральних норм. Саме завдяки їхнім зусиллям нові покоління українців зберігали національну самосвідомість і самобутність. Водночас церква молилася за козацьке військо та Українську козацьку державу, що було тоді дуже вагомим та відповідальним справою духовно-моральної підтримки народу й армії.

Від початку свого існування українська церква підпорядковувалася константинопольському патріархові. Це підпорядкування в XVII ст. мало умовний характер, але після договору з Московією 1654 р. стало заборомом проти московських зазіхань. Як відомо, митрополит Київський, Галицький і всієї Русі Сильвестр Косів (1647–1657) був упертим противником союзу України з Московським царством і засудив договір 1654 р. Його наступник Діонісій Балабан (1658–1663) відверто висловлювався проти союзу з Московією й виступав за союзні відносини з Польщею. Митрополит Йосиф Тукальський (1663–1675) був поборником самостійності України. Він і не жив у Києві, а перебував у гетьманській резиденції в Чигирині.

Щоб українське духовенство щонайменше вселяло людям ідеї незалежності та щонайбільше виправдовувало московську імперську політику щодо України, царському уряду потрібно було підпорядкувати київського митрополита московському патріархові.

Після смерті митрополита Йосифа Тукальського в 1675 р. Москва намагалася передати митрополиту кафедру своїм українським прихильникам. Однак і вони стояли за незалежність української церкви. Лише через 10 років знайшли-таки претендента, зручного для Московії. Обраний митрополитом, луцький єпископ Гедеон поїхав до Москви, де прийняв висвячення московського патріарха. Московські ж дипломати знайшли засоби впливу на константинопольського патріарха й у травні 1686 р. він погодився на підпорядкування київського митрополита московському патріархові з титулуванням «митрополита Київського, Галицького і Малої Росії».

Українське духовенство було вражене такими діями. Багато людей «перебувало ніби в розтерзанні ума». Хоча Київська митрополія отримала підтвердження своїх давніх прав, але невдовзі вони були порушені, а у XVIII ст. відкинуті взагалі. З порушенням прав Української православної церкви Українська козацька держава стала поступово втрачати духовну підтримку.

2. Культурне життя

Національно-визвольна війна, каральні акції, громадянська війна, уторгнення чужоземних військ, епідемії, голод, що супроводжували всі ці події

ТЕМА 4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 60–80-І РОКИ XVII СТ.

впродовж 40–70-х років XVII ст., не створювали сприятливих умов для розвитку культури, а, навпаки, здебільшого нищили її матеріальні надбання.

Історичний факт

Прикладом руйнування культури був стан справ у друкарстві. Якщо протягом 1574–1650 рр. в Україні діяли 25 друкарень, то наприкінці 60-х років XVII ст. їх залишилося лише 3!

Неушкоджені центри культури продовжували свою духовну роботу. Найвидатнішими досягненнями культури цього часу стали ті, які не можна знищити шаблею, — історичні твори та народні думи.

Ігумен київського Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосій Софонович створив узагальнюючу працю з історії Русі-України «Хроніка з літописців стародавніх». Вона охоплює події від найдавніших часів до початку 70-х років XVII ст.

Історичне джерело

Обґрунтовуючи потрібність написання такого твору, автор зазначав: «Кожному потрібна та річ — про свою вітчизну знати й іншим, що питатимуть сказати, бо людей, що роду свого не знають, за дурних вважають».

У 1674 р. почала працювати друкарня в Новгороді-Сіверському. Тим часом друкарня Києво-Печерської лаври видала «Синопис, або Коротке зібрання від різних літописців про початок словено-руського народу і першопочаткових князів богоспасенного града Києва...», підготований ахміандритом Інокентієм Гізелем.

Друкарня в м. Новгороді-Сіверському.
Сучасне фото

В останній чверті XVII ст. була написана визначна історична пам'ятка — «Літопис Самовидця». Його автором став козацький старшина (генеральний підскарбій), а потім стародубський священник Роман Ракушка-Романовський.

Зброя й вогонь не могли знищити й того, що народжувалося та жило в душі народу. Бурхлива воєнна доба знайшла своє відображення в народній музичній творчості: у думах та історичних піснях. Вони відзначаються історичною конкретністю, розповідають про реальні події та діячів. Такими є, наприклад, думи «Про Хмельницького і Барабаша», «Про Корсунську перемогу», «Про смерть Богдана Хмельницького» та історичні

Синопис І. Гізеля. 1674 р.

пісні «Засвіт встали козаченьки», «Гей, не дивуйте, добрії люди», «Ой Богдане, батьку Хмелю». У творах оспівувалися й соратники гетьмана: М. Кривоніс, І. Богун, Д. Нечай, С. Морозенко. Особливої популярності набула пісня «Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче».

3. Землеволодіння в Лівобережній Україні

Усі землі Лівобережжя вважалися власністю Війська Запорозького. Верховним розпорядником їх був гетьман, на місцях за землями наглядали полковники й сотники. Козаки та селяни, вигнавши польських феодалів, одразу ж розподілили їхні володіння між собою, беручи стільки землі, скільки могли обробити. Водночас козаки й селяни користувалися традиційним правом займанщини. Це означало, що кожен, «хто де займе пустку землі, і лугів, і лісу, й огородить його чи окопає, і поселиться зі своєю сім'єю», може вільно на ній проживати й вільно нею володіти. Так утвердилося дрібне, вільне землеволодіння фермерського типу. В окремих місцевостях збереглося землеволодіння сільської громади. Проте орні землі перебували в приватній власності.

Землеволодіння козаків підтверджувалося законами, а селянське базувалося на звичаєвому праві. Загосподарену власною працею землю селяни вважали своєю та вільно розпоряджалися нею: передавали в спадок, дарували, купували й продавали. Селяни вільно користувалися долинами й лісами, луками й сіножатями, річками й озерами.

Великі земельні маєтки поступово накопичувала у своїй власності козацька старшина. Невеликі хутори, якими більшість старшин володіла ще до 1648 р., перетворювалися на великі господарства. Значне товариство їх примножувало за рахунок займанщини, гетьманських і полковницьких надань, скупівлі землі в селян і козаків, а іноді й насильницького захоплення. Старшинське землеволодіння мало дві форми: приватне (спадкове) і рангове (тимчасове). Рангові маєтки старшини отримували разом з адміністративною посадою (рангом). Це була плата за виконання старшиною військових чи адміністративних обов'язків. Із припиненням служби старшини мусили їх повернути державі. Проте всілякими правдами й неправдами вони намагалися перетворити їх на приватні маєтки.

На Лівобережжі збереглося й монастирське землеволодіння. Надаючи монастирям землі, гетьмани посилялися на універсали Б. Хмельницького.

4. Сільське господарство Лівобережної Гетьманщини

Економічною основою розвитку всіх українських земель другої половини XVII ст. залишалося сільське господарство. Його провідна галузь — трипільне зернове землеробство. Селяни та козаки вирощували також городину, займалися садівництвом. Поступово господарі розширювали посіви технічних культур: льону, конопель, тютюну. Істотного значення набуло тваринництво. У старшинських і заможних козацьких господарствах тримали тисячні отари овець, великі табуни коней, череди корів.

Українська хата.
Реконструкція

Успішному розвитку сільського господарства сприяло звільнення господарів від феодального гноблення. Основними виробниками стали вільні селянські та козацькі господарства. Вільна праця на власній землі давала помітний приріст сільськогосподарської продукції. Високої продуктивності досягали й старшинські та монастирські маєтки. Адже вони тепер використовували працю не підневільних кріпаків, а оплачувану роботу вільнонайманих працівників.

Такого вільного господарювання не знала жодна з тодішніх країн Східної і Центральної Європи. Виняток становили лише країни Скандинавії.

5. Ремесло та промисли

Під час Національно-визвольної війни українські ремісники відмовилися від багатьох середньовічних цехових обмежень. Власники ремісничих майстерень послуговувалися працею найманих робітників. Ремісники застосовували нові прийоми, матеріали й інструменти. Усе це поступово перетворило ремесло на дрібнотоварне виробництво. Разом з тогочасними промислами ремісники забезпечували потреби 40–100-тисячної армії Б. Хмельницького та його наступників у проведенні тривалих воєнних кампаній: виробництво заліза й зброї, різноманітного військового спорядження, пошиття одягу, взуття, виготовлення упряжі тощо.

Традиційно міцним залишалося гончарство, ткацтво, кравецтво, чоботарство, теслярство, бондарство, колісництво та ковальство.

Швидко розвивалося харчове дрібнотоварне виробництво. Тут виокремилися такі професії, як млинарі, крупники, олійники, хлібники, бубликарі, калачники, ковбасники, крохмальники, м'ясники, рибники, медівники та ін.

Дерев'яна церква св. Юра — наслідок роботи теслярів.
м. Дрогобич. Середина XV ст.

Особливим попитом в умовах війни користувалися виробники гарматників, ружників, пороховиків, лучників, стрільників, мечників, шабельників, ковалів.

Збагачення старшин і потреби церкви зумовлювали попит на продукцію сріблярів, золотарів, дзвонарів і папірників та ін.

Значну частку в господарстві тогочасної України становили промисли. Тут виробництво набувало мануфактурного характеру. Усе більше використовувалася складніша, ніж у ремеслі, техніка. Усе час-

тіше використовувалися водяні двигуни в сукнарнях, руднях, тартаках¹. З'явився поділ праці, використовувалася вільнонаймана робоча сила.

У могутні промисли перетворилося гуральництво — промисел з виробництва горілки, інша назва — винокуріння; броварництво — промисел з виробництва пива; гутництво — промисел з виробництва скла і скляних виробів; рудництво — промисел з виробництва металу; селітроваріння — промисел з виробництва селітри, необхідного компоненту при виробництві пороху.

У районах, багатих на ліс, розвивалися деревообробні промисли: будництво — промисел з виробництва поташу (соди), смальчуту, дьогтю, деревного вугілля; тартацтво.

Історичний факт

У деревообробному промислі виокремлювалося аж 34 спеціалізації. Серед них були і рур-майстри, що виготовляли рури — водогінні та каналізаційні труби, що застосовувалися в старшинських і монастирських маєтках.

Набирали сили й нові промисли: конвісарство — виробництво олова та виробів з нього; людвисарство — виробництво мідних речей.

6. Розвиток торгівлі

Відновлення та розширення господарств сприяло зростанню торгівлі. Зміцніли торговельні зв'язки зі Слобожанщиною й Запорожжям. Гетьманщина поновлювала свої позиції в міжнародній торгівлі. Насамперед було відновлено торговельні зв'язки з Кримом, Туреччиною, Білоруссю, Московією, Кавказом, Персією, а також з причорноморсько-дунайськими князівствами — Молдовою, Волощиною, Трансильванією. Україна знову почала торгувати з Європою, насамперед із Східною Пруссією та іншими німецькими землями.

Гетьмани регулювали торгівлю, захищаючи інтереси української економіки та політики. Так, вони обмежували вивезення з України коштовностей, коней, селітри. До Польщі забороняли вивозити й продавати хліб. До всіх згаданих країн українські купці гнали велику рогату худобу, везли шкіри, віск, тютюн, горілку, скло. В Україну завозили тканини, готовий одяг, зброю, медикаменти, порцеляну, косметику, прикраси, екзотичні продукти, напої та вина.

В. Маковський. Ярмарок у Полтаві.
1882 р.

Історичний факт

Київський купець І. Суслів у 1684 р. за продану українську продукцію виручив у Вроцлаві 257 «червоних битих», у Відні — 8 золотих «доброї монети» і 5 «зо-

¹ Тартак — промисел із розпилювання колод на бруси й дошки.

ТЕМА 4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 60–80-І РОКИ XVII СТ.

лотих римських», у Венеції — 31 дукат і 2 «пилили», у Кракові — 30 «червоних битих» і 40 злотих шелягів.

Він склав список закупок, зроблених у європейських містах. Це 60 сувоїв різнокольорового шовку, 50 пар окулярів «простих венецьких», 25 пар окулярів «кришталевих», 60 ліктів «венецьких китяжків», 13 в'язок агатів «венецьких», 8 каламарів із слонової кістки, 24 низки перлин з Риму, 5 мап «венецьких» «на бумазі», 32 картини мальовані, 5 картин великих на полотні, 5 фунтів кави, 1 панцир, 2 фузеї німецькі, 2 пістолі, 15 «образків венецьких», 2 скрині кипарисові тощо.

Із завершенням Руїни поновлюється проведення ярмарків. Так на Лівобережжі у 1665 р. відбулося 45 ярмарків, 1666 р. — 76, а у 80-і роки XVII ст. — не менше 665. Їх тривалість досягала 6 тижнів.

У містах розвивалася постійна торгівля різноманітним крамом: слоїками, голками, шпильками, тканинами, прянощами тощо. Показово, що в Україні дрібними крамарями нарівні з чоловіками виступали й жінки.

Історичне джерело

Цей факт зафіксував відомий сирійський дякон Павло Алепський в описі київського ярмарку на Подолі: «Жіноцтво торгує на мальовничих ярмарках і в чудових крамницях виробами з тканин і соболиного хутра; молодіці пишно вбрані, заклопотані своїм ремеслом, і ніхто не пасе їх ласим поглядом».

- Про що свідчить зауваження іноземця щодо байдужості покупців до жінок-крамарів?

Завдання та запитання

1. Опишіть коло суспільно значущих справ, якими займалося українське православне духовенство.
2. Охарактеризуйте стан української культури в другій половині XVII ст., указавши на сприятливі й несприятливі чинники її розвитку.
3. Охарактеризуйте стан українського господарства другої половини XVII ст. за напрямками: ремесло (промисли), сільське господарство, торгівля.

4. Розкрийте зміст понять «займанщина», «ранговий маєток».
5. Витлумачте сенс понять «чинбарство», «кушнірство», «гуральництво», «броварництво», «будництво», «рудництво», «тартацтво», «конвісарство», «людвисарство».

6. З'ясуйте політичну мету московської патріархії в справі підпорядкування київської митрополії.
7. Визначте особливості та джерела землеволодіння в Гетьманщині другої половини XVII ст.

8. Визначте причини, які сприяли швидкому розвитку українського господарства після Національно-визвольної війни.
9. Заповніть таблицю в зошитах.

Міжнародна торгівля України	Вивезення (експорт)	Увезення (імпорт)

§ 28. ЗАПОРОЗЬКА СІЧ І СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА в другій половині XVII ст.

Поміркуйте, чому в Україні назви багатьох населених пунктів повторюються. Наприклад, назва Тростянець є в Галичині, на Волині, Вінниччині, Полтавщині, Сумщині.

1. Запорозька Січ у складі Гетьманщини

До 1648 р. Запорозжя було центром організації козацтва, головним прихистком і захисником православного люду й шляхтичів, які висловлювали свій протест проти покатоличення, спольщення й посилення соціального визиску. Січ на Микитиному Розі прийняла Б. Хмельницького та його перших сподвижників.

Саме виступ повстанського війська з Микитинської Січі поклав початок Національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького. Досвід організації життя й діяльності січового товариства Б. Хмельницький використав для побудови Української козацької держави. Навіть офіційну назву *Військо Запорозьке* новостворена держава запозичила у своєї першооснови.

На думку вчених

Історія козацтва, на перший погляд, — явище суто української історії. Однак тема козацтва пов'язує Україну з всесвітньо-історичним процесом. Запорозьких козаків учені порівнюють із відомими лицарськими орденами середньовіччя, іспанськими орденами часів визволення Піренейського півострова від арабів, із сербськими ускоками, хорватськими граничарами, угорськими секеями та гайдуками, навіть з американськими піонерами Дикого Заходу.

- Що дає підстави порівнювати дії запорозьких козаків із зазначених іноземних спільнот? Чи відомі вам засади, на яких вони діяли?

Майже всім своїм складом Запорозжя приєдналося до війська Б. Хмельницького й стало однією з рупійних сил Національно-визвольної війни. У Січі залишилася лише незначна залога під проводом кошового отамана.

Поступово між Запорозжям і Гетьманщиною виникали суперечності. Так, за умовами Зборівського, а потім і важкого Білоцерківського договору, багато запорозців залишилося поза козацьким реєстром. Вони не могли стерпіти й дозволу на повернення в Україну польських феодалів. Тому в лютому–березні 1650 р. на Запорозжі спалахнуло повстання, очолене козаком Худолієм. Гетьман швидко його придушив і стратив Худолія, але напруження не спадало.

Щоб почуватися безпечніше, улітку 1652 р. запорозці перенесли Микитинську Січ, що знаходилася на легкодоступному з боку степу Микитиному Розі, до важкодоступного півострова, утвореного Чортомлицьким рукавом Дніпра (*Чортомлицька Січ*). Проте гетьман і надалі рішуче приборкував будь-які

Чортомлицька Січ — заснована 1652 р. на Чортомлицькому рукаві Дніпра, відома активним утручанням у внутрішньополітичні справи Гетьманщини в другій половині XVII ст. й активною боротьбою проти Туреччини та її васалів. Знищена 1709 р. за наказом Петра I.

Чортомлицька Січ.
Реконструкція В. Ленченка

прояви непослуху. Водночас він залучав запорожців до участі у війні з Польщею. Особливо вони відзначилися в битвах під Жванцем у 1653 р., під Городком і Львовом у 1655 р., у військових діях на територіях Білорусі й Литви.

Разом з тим Запорозжя становило й суттєву економічну підпору боротьбі Гетьманщини. Особливо вагому роль тут відігравало конярство. Біля річок Інгулець, Південний Буг, у Великому Лузі в другій половині XVII ст. існували великі

кінні заводи, які постачали коней для війська.

Після смерті Б. Хмельницького політичний вплив Запорозжя на внутрішнє життя Гетьманщини знову почав зростати. Січ перейшла у відкриту опозицію до гетьманського уряду. Сюди стікалися всі незадоволені політикою гетьманів, але насамперед старшин, які посилювали соціальне гноблення, перетворювалися на «нових панів». На жаль, політична активність, яку проявляли запорожці, не стільки сприяла зміцненню Української козацької держави, скільки шкодила їй.

2. Участь запорожців у війнах проти Польщі, Османської імперії, Кримського ханства

Чортомлицька Січ продовжувала відігравати велику роль в охороні південних кордонів України. Запорожці завдавали ударів туркам і татарам у найрізноманітніших напрямках. Вони здійснювали походи то на Перекоп, то на татарські фортеці в пониззі Дніпра. Ходили на Очаків, Аккерман, Бендери, на буджацьких татар, на Чорний і Кучманський шляхи.

3. Іван Сірко

Найвизначнішим кошовим отаманом другої половини XVII ст. був Іван Сірко. Січове коло щонайменше 15 разів обирало його кошовим отаманом. Головним завданням Запорозжя він уважав боротьбу з татарами й турками. Іван Сірко організував 20 великих походів, здобув понад 60 перемог у битвах з військами османів та їхніх васалів. Відомий випадок, коли під Перекопом його загін розбив у п'ятеро більше татарське військо. Народ складав про нього легенди, хроністи й літописці, європейські газетярі захоплювалися І. Сірком як військовим стратегом і полководцем.

Історичне джерело

Кошовий І. Сірко заявляв: «За віру православну заступаючись і славу безсмертну тим собі заробляючи, ми груди свої кров'ю неприятельською багрянимо». «Бог свідок моєї душі, що я ніколи не ходив в Україну з тим, щоб руйнувати

мою батьківщину; не хвалючись, правду кажу, що всі мої заходи й намагання спрямовані на те, щоб робити шкоду нашим ворогам бусурменам».

- Чи відрізняються емоції сучасних патріотів від почуттів І. Сірка?

Однак, проводячи блискучі операції, І. Сірко ніколи не був удумливим політиком. Присвячуючи всі сили боротьбі з «бусурменами», він не прораховував розкладу сил у міжнародній політиці й мимоволі шкодив державним інтересам України, невчасно нападаючи на Кримське ханство за гетьманування І. Виговського та П. Дорошенка.

Кошовий отаман Війська Запорозького Іван Сірко.
Графічна та скульптурна реконструкції Г. Лебединської

Історичний факт

Відносини між Кримським ханством і Січчю не обмежувалися лише війсьним протистоянням. Між ними існували політичні й торгові зв'язки. Кошовий І. Сірко навіть дозволяв татарам кочувати й випасати худобу на землях Війська Запорозького Низового в часи посухи та голоду. Так само чинили й татари в сутужні часи для Січі.

- Як узгодити даний історичний факт з попередніми заявами І. Сірка?

4. Політика уряду Московії щодо Запорозької Січі

Помітивши загострення суперечностей між Запорожжям і гетьманським урядом, московські політики відразу ж спробували використати це у своїх інтересах. Царський двір налагодив безпосередні зв'язки з Кошем, обминаючи гетьмана. Надсилав на Січ гроші, подарунки, провіант, військово спорядження. І запорожці потрапили в розставлені тенета. Вони підтримали Пушкаря проти Виговського, Брюховецького проти Сомка, Суховія проти Дорошенка.

Одночасно московський уряд розглядав Запорожжя як небезпечне вогнище вільнодумства та свободи. Усвідомлюючи, що січовики можуть легко змінити своє ставлення до Московії, він прагнув підпорядкувати собі Запорожжя. Першим кроком такої політики стало розміщення московської залоги навпроти Чортомлицької Січі в 1663–1667 рр. Січ це сприйняла як порушення своїх вольностей і з підозрою почала поглядати в бік московитів.

Андрусівський договір 1667 р. поставив Січ під подвійне підпорядкування Москві та Варшаві. Договір про «Вічний мир» 1686 р. повернув Січ під

протекторат Московії, яка відразу ж почала споруджувати лінію укріплень уздовж р. Самари. Це ще більше ускладнило відносини між Запорозжям і царським урядом.

Попри це, наприкінці століття запорозькі козаки взяли активну участь у азовсько-дніпровських походах 1695–1696 рр., які організували Московська держава та Гетьманщина.

5. Слобідська Україна в другій половині XVII ст. Заснування слобідських міст

На схід від України-Гетьманщини протягом XVII ст. український народ освоїв нові землі Слобідської України. Її територія в другій половині XVII ст. охоплювала сучасні Харківську, Сумську, Донецьку та Луганську області. До Слобожанщини входили також території, які нині належать Росії: південь Воронежської, Курської та більша частина Белгородської областей.

За часів Київської держави ці землі входили до складу Чернігово-Сіверського князівства. Після монгольської навали та пізніших нападів азійських степовиків родючий і багатий край перетворився на Дике Поле.

Степами Слобожанщини проходили шляхи, якими татари йшли в Україну та на Московію. Щоб перешкодити нападам татар, царський уряд намагався заселити край та захистити його оборонними лініями.

Масову й вільну колонізацію цього краю розпочали й успішно здійснили українці. Одним із перших колонізаторів став гетьман Яків Острянин, який у 1638 р. з полком із 900 вояків оселився біля м. Чугуєва. Нові хвилі переселенців прийшли з Гетьманщини після берестецької невдачі 1651 р. та в роки Руїни.

Так, 1652 р. 1000 реєстрових українських козаків Чернігівського та Ніжинського полків із родичами, домашнім скарбом і худобою під керівництвом полковника Івана Дзиковського заснували Острогозьк. 1654 р. було засновано Харків. 1655 р. — Суми. Тут поселилося 100 родин селян і козаків-переселенців із містечка Ставища Білоцерківського полку на чолі з Герасимом Кіндратовичем. Уже в 50-х роках XVII ст. українці заснували найбільші міста Слобожанщини: Острогозьк, Харків, Лебедин, Охтирку, Суми, Зміїв, Ізюм і ряд інших. Навколо міст осідали дрібніші групи переселенців чи окремі сім'ї і засновували села.

Історичний факт

Місто Золочів відоме здавна на Львівщині. Таку саму назву має районний центр поблизу Харкова. На Черкащині відомі Лебедин і Вільшана. Районний центр Лебедин є і на Сумщині, а Вільшан на Слобожанщині аж три. Іван Сірко, виходець з Мурафи, що на Вінниччині, заснував із козаками Мерефу поблизу Харкова.

Царський уряд радо приймав українських переселенців. Адже їм не потрібно було надавати господарську допомогу, а своїми слободами вони створювали значно надійніший оборонний вал для Московської держави, аніж старі укріплені лінії.

Історичний факт

Місто Охтирка виникло внаслідок переселення 445 чоловіків, 109 жінок і 634 дітей. Окрім них, переселилися 72 родичі та 18 дітей. Тож в Охтирці проживало 1587 осіб. Вони привели 605 коней, 618 волів, 479 корів, 1473 вівці й 1091 свиню.

6. Адміністративно-політичний устрій Слобідської України

У Слобідській Україні сформувалося 5 козацьких полків — Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський та Ізюмський. Полковники Слобожанщини мали надзвичайно високий авторитет і здійснювали управління за допомогою полкової старшини: обозного, судді, осавула, хорунжого та двох писарів. Судові справи вирішувалися в судовій ратуші. Подібні старшинські уряди існували й у сотнях. Однак сотника вибирала полкова старшина, а він уже добирав собі сотенних старшин.

Принциповою відмінністю адміністративно-територіального устрою Слобідської України була відсутність гетьмана та генеральної старшини. Кожен із п'яти полковників підпорядковувався білгородському воєводі. Полки отримували від царя жалувані грамоти з визнанням окремих козацьких прав і вольностей, звільненням від податків, правами на вільну торгівлю.

Й. Брандт. Козак на посту.
Приблизно 1900 р.

7. Соціальний устрій Слобідської України

Провідним привілейованим станом на Слобожанщині були виборні козаки та підпомічники. Перші становили основу козацького війська, були обов'язковими учасниками бойових походів. Підпомічники не могли забезпечити себе необхідною зброєю, амуніцією, достатньою кількістю коней, провіантом і фуражем. Тому вони мали обов'язки допомагати виборним грішми, провіантом, залучалися до виконання обозної служби. За реєстром 1732 р. в Слобідському краї проживало 22 тис. виборних козаків і 86 тис. підпомічників.

Селяни господарювали в Слобожанщині як вільні хлібороби, зберігали за собою назву «посполиті», платили до царської скарбниці податок. Проте більша частина посполитих добровільно селилася на землях полкової та сотенної старшини, заможних козаків і допомагали обробляти їхні поля.

Поселялися в цьому краї також міщани. Крім хліборобства, вони займалися ремеслами, організовувалися в цехи. Міщани виконували військові повинності. Часто їх офіційно називали «козаками городової служби». Міщан зобов'язували утримувати в бойовому стані фортеці, постачати для війська смола, колеса, хомути, сідла, видавати для перевезень запряжені вози. Ковалів, шевців, кравців відряджали в полки, де вони мусили працювати на потреби війська.

Історичне джерело

Уривок із листа І. Сірка до кримського хана від 25 вересня 1675 р.

«...Бо якщо й колишні відважні кавалери й мужні вожді Війська Запорозького, наші славні предки, віддавна воювали Крим і царство турецьке, то нам, їхнім нащадкам, хто може заборонити йти тим же самим воїнським шляхом? Отже, ми, Військо Запорозьке Низове, не бажаємо воювати й ворогувати з вашою милістю і з усім кримським панством. Однак коли знову буде з вашого боку привід до війни, то ми навзаєм не побоїмося напасти на Кримське ханство».

- На які особливості відносин між Кримським ханством і Запорожжям звертав увагу кошовий отаман І. Сірко?

Запитання та завдання

1. Опишіть і дайте оцінку діям Запорозької Січі в різні періоди існування Української козацької держави — Гетьманщини.
2. Складіть доповідь про заселення українцями Слобідської України.
3. З'ясуйте зміст поняття «Слобожанщина», «ускоки», «граничари», «секеї», «гайдуки», «американські піонери».

4. Покажіть на історичній карті території Слобожанщини.
5. Визначте головні принципи політики Московської держави щодо Запорожжя.
6. Визначте найсуттєвіші ознаки адміністративно-політичного устрою Слобожанщини.

7. Порівняйте становище міщан у Слобожанщині та Гетьманщині.
8. Визначте причини, які призвели до виникнення суперечностей між Запорозькою Січчю та Гетьманщиною вже за життя Б. Хмельницького.

9. Поміркуйте, яких рис не вистачало І. Сіркові, щоб стати видатним історичним діячем.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМИ 4 «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в 60–80-і роки XVII ст.»

Початок війни Швеції проти Польщі в 1655 р. Московія сприйняла як загрозу власній безпеці й у 1656 р. уклала сепаратне Віленське перемир'я з Польщею, знехтувавши інтересами свого союзника Війська Запорозького. Гетьман справедливо розцінив політику Москви як брутальну зраду умов українсько-московського договору й разом з іншими європейськими володарями почав вибудовувати антипольську коаліцію. Союз із Швецією та Трансільванією піднесли державу Б. Хмельницького в 1657 р. на найвищий ступінь авторитету, сприяли поширенню влади й впливу Української козацької держави на Західне Поділля, Волинь, Полісся та Турово-Пінщину.

Гетьманщина стала повноправним учасником європейських політичних процесів. Український народ повірив у власні сили, відстоював свої природні права та вольності. У нього сформувалося почуття гідності, честі та лицарства.

Смерть великого гетьмана похитнула основи створеної ним держави. Єдине державне керівництво розпалося на декілька старшинських угруповань. Вони розпочали боротьбу за владу й багатство. Гетьман І. Виговський продовжив зовнішньополітичний курс Б. Хмельницького, але відмовився від політики соціальної рівноваги, сприяв старшинам у накопиченні багатства. Така політика викликала незадоволення селянства й козацтва та призвела до Руїни — громадянської війни.

Суперечності, що виникли у відносинах між Україною та Московією, спонукали І. Виговського, а потім і Ю. Хмельницького шукати рівноправної державної угоди з Польщею. Проте імперські інтереси Польщі та Московії зійшлися на укладенні Андрусівського договору 1667 р. Так, знову зрадивши умови українсько-московського договору, Москва спричинила до розділення України, повернення Правобережжя до складу Польщі. Незважаючи на це, українське громадянство, обравши гетьманом П. Дорошенка, продовжило боротьбу за незалежність і соборність. Гетьману вдалося ненадовго відновити єдність українських земель, а мешканцям Лівобережжя вигнати ненависних московських воевод, допущених І. Брюховецьким до українських справ.

Змагання за гетьманську булаву нових претендентів, підтриманих сусідніми державами, викликало загострення внутрішньополітичної боротьби. Готуючись до рішучої боротьби за воз'єднання України, П. Дорошенко вирішив опертися на союз із Туреччиною. Скориставшись цим, султан відняв у Польщі Західне Поділля. Спроби Москви та Лівобережжя заволодіти Правобережжям у боротьбі з Туреччиною повернулися спустошенням краю та знищенням Чигириня. Зазнавши нечуваних жертв, Правобережжя було розділене між Туреччиною, Польщею та Московією. Підписанням Бахчисарайського договору Московія втретє зрадила українсько-московському договору 1654 р., відмовилася від протекції над Правобережжям на користь Туреччини.

Після поразки П. Дорошенка територія Гетьманщини обмежилася Лівобережною Гетьманщиною, що визнала своїм монархом московського царя й зуміла зберегти державну автономію. Політичну окремішність зберігали Запорозжя та Слобожанщина.

Найважливіші угоди в 60–80-х роках XVII ст.			
Дата укладення	Назва угоди	Сторони та представники	Наслідки для України
24 жовтня 1656 р.	Віленське перемир'я	Московське царство та Річ Посполита	Територія Гетьманщини обмежувалася лише кордонами Київського воєводства.
6 вересня 1658 р.	Гадяцький договір	Українська козацька держава та Річ Посполита	Об'єднання в союзні держави з Польщею й Литвою; у межах Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств мало бути створене князівство Руське.
17 жовтня 1659 р.	Переяславський договір	Українська козацька держава та Московське царство	Підписання сфальсифікованого Переяславського договору 1654 р. призвело до повної залежності України від Москви.
17 жовтня 1660 р.	Слободищенський договір	Українська козацька держава та Річ Посполита	Гетьманщина ставала лише автономною частиною Речі Посполитої, їй заборонялося вести незалежну зовнішню політику; несприйняття Лівобережжям домовленостей з Польщею призвело до поділу України по різні береги Дніпра.
1665 р.	Московські статті	Лівобережна Гетьманщина та Московське царство	Московські воєводи розмістилися майже в усіх великих українських містах й отримали судові, адміністративні та господарські повноваження.
30 січня 1667 р.	Андрусівський договір	Московське царство та Річ Посполита	Перемир'я на 13,5 років; Правобережжя відійшло до Польщі, Лівобережжя — до Москви, Запорозька Січ — під контроль обох держав.
9 березня 1669 р.	Глухівські статті	Лівобережна Гетьманщина та Московське царство	Лівобережжя погоджувалося на опіку царя лише на засадах статей Б. Хмельницького. Гетьман і старшини відновили внутрішнє урядування та суддіство.
17 червня 1672 р.	Копотонські статті	Лівобережна Гетьманщина та Московське царство	Продовжено обмеження прав гетьмана: тепер він не мав права проводити зовнішню та кадрову політику без згоди царя й Старшинської ради.
18 жовтня 1672 р.	Бучацький мирний договір	Правобережне козацтво з Османською імперією та Річ Посполита	Польща віддавала Туреччині все Подільське воєводство, Брацлавщина й Правобережна Київщина залишалися під владою правобережного гетьмана й протекторатом султана.
13 січня 1681 р.	Бахчисарайський договір	Османська імперія та Московське царство	Туреччина отримала Північну Київщину, Брацлавщину й Поділля; Московія — Лівобережну Україну та Київ; території Середньої та Південної Київщини між Бугом і Дніпром мали залишатися незаселеними впродовж 20 років.
травень 1686 р.	«Вічний мир»	Річ Посполита, Московське царство	Утвердження на необмежений час насильницького поділу України.

ТЕМА 5. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.

§ 29. ГЕТЬМАНЩИНА наприкінці XVII ст. — на початку XVIII ст.

Чому відомі історичні діячі для одних народів є славними героями, а для інших — негідниками й пікчемами?

1. «Вічний мир». Зовнішньополітичне становище Лівобережжя наприкінці XVII ст.

Після втрати Чигирин та «великого згону» мешканців із Правобережжя суспільно-політичне життя Української козацької держави обмежалося кордонами Лівобережжя. На початку 80-х років XVII ст. в українських старшин з'явилися сподівання на покращення міжнародного становища України. Адже в 1680 р. закінчився термін дії Андрусівського договору, Туреччина 1683 р. зазнала поразки під Віднем. Проте українські сподівання перекреслив новий договір Польщі та Московії. Його підґрунтям стали прагнення Варшави витіснити Туреччину з Поділля, а Москви — вийти до Азовського й Чорного морів.

У травні 1686 р. Московська держава та Річ Посполита підписали **договір про «Вічний мир»**. За його умовами обидві сторони вступали у воєнний союз проти Туреччини й Кримського ханства. Одночасно Московія приєднувалася до антитурецької «Священної ліги», членами якої були Австрія, Венеція, Польща й Ватикан.

Договір підтверджував тодішній поділ України. Лівобережжя з Києвом мало залишатися під зверхністю московського царя. Лише йому підпорядковувалося Запорозжя. Польща ж залишала за собою Галичину, Волинь, Брацлавщину (Східне Поділля), Київщину. Придніпровські території Південної Київщини сторони визначили як «пустку», тобто незаселені. Західне Поділля перебувало під владою Туреччини.

Штандарт «Священної ліги» в битві при Лепанто. 1571 р.

Отже, «Вічний мир» утворював на необмежений час насильницький поділ України й став серйозною перешкодою на шляху до її возз'єднання.

2. Перший кримський похід московсько-українського війська

Укладення «Вічного миру», вступ до «Священної ліги», а також власні плани щодо причорноморських територій спонукали Московію до організації в 1687 р. походу на Крим. Його успіх багато в чому залежав від часу проведення. Це мала бути рання весна, проте 100-тисячна московська армія спромоглася дістатися до р. Самари лише на початку червня. Тут на неї вже довго чекала 50-тисячна українська армія. Замість швидкого просування вперед, російські й українські командири влаштовували взаємні візити й урочисті обіди. А тим часом спека швидко висушувала степові трави — корм для коней і волів.

КРИМСЬКІ ПОХОДИ РОСІЙСЬКОГО ВІЙСЬКА в 1687 та 1689 рр.

Захищаючи підступи до Криму, татарські чамбули влаштували грандіозні степові пожежі. Просування військ випаленими степами спричинило падіж коней, хвороби серед стрільців і козаків. Так і не побачивши татар, величезна армія змушена була повернутися назад.

Усунення Івана Самойловича від влади. Керівник походу князь Василь Голіцин не бажав визнавати власні прорахунки, тому переклав вину за провал кампанії на гетьмана Івана Самойловича. Тим більше, що той критикував його за недолуге керівництво походом, а московську владу — за обрану політику проти Криму й Туреччини. Голіцину посприяла частина старшинської верхівки, незадоволена зверхнім ставленням гетьмана до неї. Самойловича заарештували й без будь-якого розслідування висунутих проти нього звинувачень разом із сім'єю відправили до Москви, а звідти — у Сибір.

Невдалий похід В. Голіцина проти Кримського ханства. Мініатюра. Перша половина XVIII ст.

3. Обрання І. Мазепи гетьманом. Коломацькі статті 1687 р.

25 липня 1687 р., через день після арешту гетьмана І. Самойловича, Старшинська рада, що відбулася в похідному таборі на р. Коломак, обрала гетьманом генерального осавула **Івана Мазепу** (1687–1709).

Він народився найвірогідніше 1639 р. у с. Мазепинцях (неподалік від м. Білої Церкви). Навчався в Києво-Могилянському та Варшавському колегіумах. З 15 років служив при дворі польського короля Яна Казимира. Три роки перебував у Німеччині, Італії, Нідерландах, де вивчав військову справу, дипломатію та мови. Загалом гетьман знав десять мов. Повернувшись з Європи, І. Мазепа продовжив службу в короля.

У 1663 р. через придворні інтриги він залишив Польщу й 6 років жив у родинному маєтку. 1669 р. поступив на службу до гетьмана П. Дорошенка, посівши місце генерального писаря. Улітку 1674 р. він з'явився при дворі І. Самойловича й незабаром розпочав службу на посаді генерального осавула.

Одразу після виборів був укладений новий договір з царем. **Коломацькі статті** від 25 липня 1687 р. передбачали подальше обмеження влади гетьмана та посилення в Гетьманщині впливу царату. Гетьман позбавлявся повноважень без волі й дозволу царя зміщувати будь-кого з генеральних урядів. Старшини, зі свого боку, утрачали право самовільно скидати його з гетьманства.

Значно обмежувалося право гетьмана надавати старшинам військові землі. Він зобов'язувався відряджати українське військо на війну з Кримським ханством і Туреччиною. Договір також вимагав розміщення в гетьманській

Невідомий художник. Гетьман Іван Мазепа. Кінець XVIII ст.

столиці — Батурині — полку московських стрільців. Окрема стаття вимагала від гетьмана сприяти шлюбом між українцями та росіянами, вільному переселенню українців до російських міст. Іван Мазепа мав навіть відмовитися від висловів, що Україна — це окремий край, який перебуває під «гетьманським регіментом» (управлінням). Замість того українські урядовці мали казати, що вона перебуває під владою самодержавного царя.

4. Зовнішня політика гетьмана Івана Мазепи

Основою зовнішньої політики гетьмана І. Мазепи був союз із Московією. До цього його спонукали глибоке розуміння засад тогочасної польської зовнішньої політики й трагічний досвід співпраці з Туреччиною та Кримом гетьмана П. Дорошенка.

За допомогою Москви гетьман сподівався повернути Правобережжя й відвоювати в Туреччині та Криму причорноморські й приазовські степи. Він відмовився від традиційної політики України щодо Криму й Туреччини: підтримки хиткої рівноваги між миром і війною.

Відповідно до своєї зовнішньополітичної програми гетьман узяв участь у другому кримському поході 1689 р., що теж завершився невдачею. Цього разу московські й українські сили підійшли до укріплень Перекопу й повернули назад. Правда, князь В. Голіцин зображав цей безрезультатний похід як свій великий успіх.

Боротьба за Північне Причорномор'я. Протягом 90-х років XVII ст. козацькі підрозділи здійснили цілу низку походів у Північне Причорномор'я та безпосередньо під Перекоп.

Українське військо стало активним учасником азовсько-дніпровських походів 1695–1696 рр. Завдяки спільним діям було завойовано кілька фортець, на які опиралося турецько-татарське панування в Нижньому Подніпров'ї. 15-тисячний козацький корпус на чолі з наказним гетьманом Я. Лизогубом, як визнав московський цар, відіграв вирішальну роль у здобутті Азова в 1696 р.

Історичний факт

Зауважимо, що сам гетьман не відсиджувався в Батурині. За 12 років від початку гетьманування І. Мазепа особисто очолював 11 літніх і 10 зимових походів. Тож запроваджений Петром I орден Андрія Первозваного гетьман отримав не лише завдяки успішним бойовим діям козаків у Причорномор'ї та Приазов'ї, але й заслужив цю відзнаку як полководець і лицар.

Наслідки тривалої війни були зафіксовані в мирному договорі 1700 р. між Московією та Туреччиною. Вони не виправдали сподівань гетьмана. Цар домовився про перемир'я на 30 років. Московія звільнялася від виплати традиційної данини кримському ханові, забирала собі Азов і північне узбережжя Азовського моря. За це Петро I погоджувався зруйнувати Кизикермен, Тавань та інші здобуті козаками фортеці, які захищали б Україну з півдня. Договір давав змогу українцям займатися в Причорномор'ї господарською діяльністю, але не засновувати там сіл чи міст, а отже, не розширювати кордони осілого проживання.

5. Внутрішня політика І. Мазепи

Новообраний гетьман розумів, що в Гетьманщині здобула міцні позиції корислива старшинська верхівка. Уже двічі вона брала гору над політичними діячами, які намагалися зміцнити гетьманську владу. Іван Мазепа став тим політиком, який повернув авторитет гетьманської влади. Він був переконаний, що сила держави визначається силою її керманіча. Проте там, де Д. Многогрішний брався за шаблю, а І. Самойлович нетактовно принижував опонентів, І. Мазепа використовував свій політичний хист і культуру.

Турбота справами культури. Гетьманський двір на Гончарівці, під Батурином, І. Мазепа облаштував по-князівськи. Будинок прикрасив дорогими вишуканими меблями, зібрав колекцію зброї, велику книгозбірню.

Авторитет своєї влади він примножував також турботою про науки, книгодрукування та мистецтво. Гетьман узяв під опіку монастирі, при яких діяли друкарні. Особливо піклувався про Києво-Могилянський колегіум, будував нові приміщення, домігся для нього статусу академії, сприяв заснуванню академічної бібліотеки, передавши їй власні рідкісні книги, відкрив друкарню й щорічно виділяв їй кошти. Києво-Могилянська академія стала духовним центром України та всього православного світу. До Мазепиних добродійств належить і заснування Чернігівського колегіуму.

Історичний факт

Про бібліотеку І. Мазепи згадував у еміграції П. Орлик: «Незабутня для мене й досі величезна бібліотека Мазепи. Дорогоцінні оправи з гетьманським гербом, найкращі київські видання, німецькі й латинські інкунабули, багато ілюстровані стародавні рукописи. Не без зітхання згадую в теперішній моїй мізерії всі ці книжкові багатства, рівних яким не було в Україні».

Гетьман сприяв також будівництву церков і соборів. Так, лише в Києві коштом Мазепи було вимуровано Богоявленський собор братського монастиря, величний Микільський собор із дзвіницею та трапезною палатою в Пустинно-Микільському монастирі. Особливу увагу гетьман приділяв Києво-Печерській лаврі — головному центру православ'я в Україні. Його коштом тут було споруджено церкву Всіх Святих, відбудовано лаврський Успенський собор, Троїцьку надбрамну церкву. Завдяки пожертвам І. Мазепи будували нові архітектурні споруди в Києві, Чернігові, Переяславі, Глухові, Лубнах, Батурині, Бахмачі та в інших містах. Архітектурний стиль цих будинків називається *козацьке*, або *мазепинське*, *бароко*.

Підкреслимо, що опіка над церквами означала тоді турботу справами народної освіти, духовності й патріотичного світогляду. Тож широка

І. Мізура. Гравюра на честь І. Мазепи із зображенням церков, зведених на його кошти. 1706 р.

ТЕМА 5. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ XVII — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

культурницька діяльність гетьмана була цілеспрямованою й далекоглядною державною політикою.

Зміцнюючи гетьманську владу, І. Мазепа покладався на право та суд. За їх допомогою намагався усунути з політичного життя України ганебні явища — доноси та наклепництво.

Історичне джерело

У квітні 1692 р. в листі до царів Івана та Петра І. Мазепа просив, «щоб на гетьмана ніякі наклепи ні від кого у вас, великих государів, не приймалися й без правового доказу та розшуку (слідства. — Авт.), щоб гетьман не був у вірності своїй соромлений». Гетьман пропонував запровадити такий порядок, при якому подібні наклепи розглядалися б в українському суді, «щоб тут на всілякі наклепи були докази свідчені й тут слідство було чинене». Наслідком судового розгляду мало б бути справедливе покарання або гетьмана, або позивача.

• Які риси характеру Мазепа-політика висвітлює наведений лист?

Лист до московських царів Івана та Петра І засвідчує, що І. Мазепа був зацікавлений, щоб мати сильну владу, але обов'язково обмежену законом і підпорядковану судовому розгляду. Проте царський уряд не бажав відмовлятися від донощиків.

Регулювання суспільних відносин І. Мазепою. Гетьман успішно регулював відносини між суспільними верствами. У своїй діяльності він опирався на старшину й новими земельними наділами зміцнював її економічне становище. Проте головною запорукою стабільності вважав не багатство провідної верстви, а перетворення її на освічену, дисципліновану й патріотичну верству — значне військово-товариство. Під гетьманським бунчуком він плекав створене І. Самойловичем аристократичне бунчукове товариство, а в полках заснував **значкове товариство**, яке під опікою полковника готувалося до управління полками та сотнями.

Гетьман заохочував майбутніх українських політиків та адміністраторів до навчання в Києво-Могилянській академії та європейських навчальних закладах.

У відносинах між суспільними станами І. Мазепа старався утримувати рівновагу й не допускав надмірного пригнічення селян. Універсалом 1691 р. він дозволив селянам скаржитися на панів у суд. У 1692 р. гетьман зобов'язав полковників стежити, щоб поміщики та власники рангових маєтків були справедливими щодо зобов'язаних селян, не перевантажували їх відробітками й податками. У 1701 р. І. Мазепа обмежив відробітки двома днями на тиждень.

Іван Мазепа стежив, щоб старшини не відбирали в простих козаків землю, ставав на захист міст від тиску козацької адміністрації.

Значкове товариство — суспільна верства, що відігравала провідну роль у полках і сотнях. Утворена вихідцями з полкових і сотенних старшин (дітей полкових старшин, сотників, сотенних старшин). Під час урочистостей її представники становили загін, що йшов за полковим значком (прапором).

Завдання та запитання

1. Визначте головні положення зовнішньої політики І. Мазепи.
2. Опишіть внутрішньополітичні засоби, які обрав І. Мазепа для зміцнення гетьманської влади.
3. Викладіть сутність Коломацьких статей, поясніть, як вони позначилися на автономному статусі Гетьманщини.

4. Розкрийте зміст понять «договір про «Вічний мир», «Священна ліга», «значкове товариство».
5. Прослідкуйте за історичною картою просування московських та українських військ під час першого та другого Кримських походів, азовсько-дніпровських походів 1695–1696 рр.

6. Поміркуйте, чому гетьман І. Самойлович був проти укладення «Вічного миру» між Московією та Польщею, проти походів на Крим.
7. Визначте, який напрямок внутрішньої політики продовжив І. Мазепа, створивши значкове товариство. Як ця політика позначалася на стані української державності?

8. Визначте положення московсько-турецького договору 1700 р., які засвідчують антиукраїнську позицію Петра І.
9. Розкрийте сутність правових механізмів, за допомогою яких І. Мазепа пропонував ліквідувати в Україні-Гетьманщині донощитство й наклепництво.
10. Виокремте з внутрішньої політики І. Мазепи ті заходи щодо селянства, які підносять гетьмана до рівня освіченого монарха.

§ 30. ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА НАПРИКІНЦІ XVII — на початку XVIII ст.

Поміркуйте, чим козак був подібний до шляхтича, а чим — до селянина. Чому козак ставав на захист селянина проти шляхтича?

1. Стан Правобережжя наприкінці XVII ст.

Лихоліття боротьби українського народу за незалежність, Руїна, іноземні вторгнення, польські каральні операції, «великий згін» 1678–1679 рр. призвели до повного занепаду й спустошення Правобережжя, яке було ядром Української козацької держави.

Історичне джерело

Про пустку, на яку перетворилося Правобережжя, розповідає козацький літописець Самійло Величко: «...Перед моїми очима постали численні безлюдні міста й замки, порожні вали, колись висипані працею людською, як гори й горби. Усі вони правили тоді за пристановище й поселення диких звірів. Я побачив, що фортеці... одні стоять малолюдні, інші зовсім спорожніли — зруйновані, зарослі землею, запліснявілі, обсажені бур'яном і повні лише черв'яків, і зміїв, й усякого гаддя, що там гніздиться. Роздивившись, побачив я покриті мохом, очеретом і зіллям просторі тогочасні україно-малоруські поля й розлогі

долини, ліси й великі сади, красні діброви й річки, стави й занедбані озера... Бачив я, окрім того, у різних місцях багато людських кісток сухих і голих — їх покривало саме тільки небо. Я питав тоді себе: «Хто вони?» Надивився я того всього, що кажу, порожнього й мертвого, повболівав серцем і душею — бо ж зробилася пустою ця красна колись і переповнена всілякими благами земля, частка вітчизни нашої україно-малоруської, і впали у незвідь поселці її, славні предки наші!»

- Назвіть головні причини перетворення Правобережжя на пустку.

Хоча Бахчисарайський договір визначав землі Правобережжя як нічийні території, турецький султан, порушив угоду й доручив молдавському господарю Георгію Дуді розпочати заселення краю під покровительством Туреччини. Вони спокушали поселенців слободами, козацькими «правами й вольностями» та самоуправлінням. Отже, Османська імперія не відмовлялася від утвердження свого впливу в Україні.

Після перемоги над турками під Віднем 1683 р. польський уряд вирішив витіснити турків із Правобережжя, заново залюднити його й відродити тут східні воеводства.

До справи відродження Правобережжя король Польщі Ян III Собеський закликав саме козаків, завзятих господарів і звиятих воїнів.

Проте намірам польського короля була властива дуже серйозна суперечність: Правобережжя повинні були заселяти й господарювати селяни, захищати козаки, а владу мало здійснювати польське шляхетство, що поверталось до колишніх запустілих маєтків.

Історичне джерело

Уривок з універсалу Яна III Собеського

«Оскільки Військо Запорозьке нині щиро віддане нам і Речі Посполитій, а в останніх двох кампаніях чесно показало своє бажання до послуг... то ми приймаємо під батьківську протекцію всіх козаків низових і окраїнних... підтверджуємо всі вольності, свободи та привілеї, і на доказ нашої доброї до них ласки призначаємо комісарів для порядкування й забезпечення заселення в Україні наших володінь на користь нам і Речі Посполитій».

- Визначте, хто мав захищати край, а хто — здійснювати в ньому владу.

2. Відродження козацького устрою на Правобережній Україні

У 1684 р. король Ян III Собеський видав універсал, у якому закликав козаків оселятися на вільних землях навколо Брацлава, Корсуня, Черкас, Чигирини, Лисянки, Умані, Фастова. Отже, козаки мали захищати південні кордони Київського, Брацлавського та Подільського воеводств по лінії, що проходила між Брацлавом і Фастовом. Уряд Речі Посполитої дозволив їм користуватися «прадавними правами та вольностями», тобто козацькими правами та сформувати окремі полки.

Незабаром Семен Палій організував полк у Фастові, Самійло Іванович (Самусь) — у Вінниці, Захар Іскра — у Корсуні, Андрій Абазин — у Брацлаві. Усі

правобережні полки мали традиційну структуру, успадковану від часів М. Дорошенка та Національно-визвольної війни. Однак сотні не мали місця постійного розміщення, а сотники — влади над мешканцями та населеними пунктами, де ставали на постій.

Король аж ніяк не збирався передавати козакам владу над освоєваним краєм. Їм мали зосередити у своїх руках польські адміністратори. Польський володар не бажав, аби козаки вільними голосами обирали собі гетьмана, тому сам призначав наказного гетьмана, який, разом із козаками, знаходився під управлінням польських військових регіментарів — управлінців.

Семен Палій — провідник правобережного козацтва.

Усупереч бажанням короля, який призначив наказним гетьманом Самійла Самуся, народним ватажком відродження краю став **фастівський полковник Семен Палій**. Він народився в 1640 р. в м. Борзни на Чернігівщині в міщанській родині. Навчався в Києво-Могилянському колегіумі. Під час Національно-визвольної війни його батько записався в козаки Ніжинського полку.

Семен Палій був мужнім і безстрашним воїном. Спочатку служив у П. Дорошенка, а пізніше — на Запорозжі, де й отримав прізвисько Палій (справжнє прізвище Гурко). У вересні 1683 р. під час Віденської битви очолював один із загонів запорожців, які входили до складу армії короля Яна III Собеського.

Повертаючись із походу, «віденський богатир» С. Палій (так його називав король) вирішив не йти на Січ, а оселитися з козаками на Правобережжі. Ян III Собеський надав йому посаду фастівського полковника за умови, що він допомагатиме йому в боротьбі з Туреччиною.

До С. Палія переселенці йшли особливо охоче тому, що він проводив вільну колонізацію. Усі поселенці отримували ті самі права, що й козаки. Вони або ставали козаками й виконували військові обов'язки, або повністю віддавалися господарюванню та платили податки. Невдовзі Палієва резиденція стала велелюдним, як на ті часи й обставини, містом.

Діяння цього невтомного організатора виходили за межі відведеної йому полкової території. Нові поселенці на широких просторах від Дніпра до Случа й Дністра проголошували себе куренями й сотнями саме Фастівського полку. Тому в останнє десятиліття XVII ст. так звана *Паліївщина* охопила території Київщини, Брацлавщини, Східної Волині та Центрального Поділля.

Наростання суперечностей з польською владою. Правобережне козацтво ретельно виконувало свої військові обов'язки. Найбільшу активність виявляв полк С. Палія. Лише протягом 1690—1696 рр. Фастівський полк здійснив 9 великих походів у володіння Туреччини й Кримського ханства. За походами С. Палія в Північне Причорномор'я уважно спостерігали в Європі. Німецькі газети того часу писали про нього як про славного лицаря.

Невідомий автор.
Фастівський
полковник Семен
Палій. XIX ст.

В. Чепелик. Пам'ятник українським козакам — учасникам битви під Віднем. м. Відень. 2013 р.

Тривала збройна боротьба проти турецьких і татарських завойовників сприяла зміцненню сил козацтва, формувала власну самоповагу. Але, повертаючись із походів, козаки щоразу бачили посилення наступу польських шляхтичів на правобережних селян. Цілком природно, що вони завжди підтримували співвітчизників. Таке втручання розцінювалося шляхтою як свавілля. Козаки ж сприймали свої дії як відновлення справедливості. Коли ж відносини з шляхтичами загострювалися, козаки просто їх проганяли, а на звільнених територіях установлювали свою владу.

Щоб зробити С. Палія слухняним, король спробував перетворити його на великого землевласника. Він подарував полковникові Романівське староство (поблизу Фастова), до якого

належало містечко Романівка й майже десяток сіл. Однак С. Палій не поставив власні інтереси над народними.

Наступ Польщі на правобережне козацтво. Поки козаки воювали з турками, польський уряд у 1693, 1694 та 1697 рр. здійснював проти них каральні акції. Проте всі вони зазнали невдачі. Козацтво зміцніло настільки, що Польща постала перед загрозою втрати Правобережжя. Проте несподівано їй допомогли рішення міжнародного Карловицького конгресу 1699 р. За мирним договором, укладеним між Польщею та Туреччиною, остання відмовилася від Поділля й звільнила м. Кам'янець-Подільський. Ліквідація турецької загрози для Речі Посполитої означала можливість ліквідувати й правобережне козацтво, за хисту якого Польща більше не потребувала.

У червні 1699 р. Варшавський сейм ухвалив рішення про «знищення» правобережного козацтва. Польські корогви вступили до Немирова, Бару, Брацлава, захопили Вінницю — резиденцію наказного гетьмана Самійла Самуся. Не підкорившись Польщі, гетьман змушений був відійти зі своїм полком до м. Богуслава.

Історичне джерело

«Я знайшов цей край пустелею й працював коло Фастова, як коло свого хазяйства. Широкі поля засіяли збіжжям, число мешканців зростало... й церкви Божі я побудував, і прибрав на славу Божу» — так писав полковник білоцерківський (фастівський) С. Палій в одному з листів до І. Мазепи. Коли ж єзуїти Київського єпископства (єпископства) поставили вимогу повернути їм Фастів, С. Палій відповів посланцям гетьмана Яблоновського такими словами: «Я поселився на вільній Україні, і Речі Посполитій немає ніяких справ до цієї області; лише один я маю право в ній розпоряджатися як справжній козак і гетьман козацького народу».

- Чому С. Палій не підкорився рішення Варшавського сейму?

3. Повстання під проводом Семена Палія

Тим часом розпочалася Північна війна. Шведський король Карл XII розбив військо Речі Посполитої і в 1702 р. захопив Варшаву й Краків. Цим вирішив скористатися С. Палій. Окрім лідерів козацтва, у нараді, яка відбулася у Фастові, узяли участь представники православної шляхти, духовенства та міських мешканців. Вони вирішили спільно виступити проти польського панування. Улітку 1702 р. повстання швидко охопило Поділля, Брацлавщину, Київщину та Волинь.

Восени уряд Речі Посполитої зосередив каральне військо під м. Бердичевом. Проти нього виступили об'єднані сили повстанців: Богуславський полк під проводом С. Самуся, Корсунський полк З. Іскри й Фастівський полк на чолі з наказним полковником М. Омельченком. Разом із ними до Бердичева прибули повсталі селяни та міщани Київщини. 26 жовтня 1702 р. вони оточили табір польського війська й розгромили його вщент. 10 листопада С. Палій переможно завершив більш ніж двомісячну облогу Білої Церкви — на той час найпотужнішої польської фортеці.

Ці успіхи сприяли розгортанню повстання на Поділлі й Брацлавщині. Проте в повстанців були й слабкі місця. Узимку їхні сили розпорошилися по домівках. Цим скористався польний гетьман А. Сенявський. У січні 1703 р. 15-тисячне каральне військо, яке мало на озброєнні 44 гармати, вступило на Поділля. Козацькі сили тут не перевищували 12 тис. і були розкидані невеликими загонами, не мали єдиного командування.

Повстання на Поділлі й Брацлавщині було придушене. Однак у руках повстанців залишалися Київщина з укріпленими Фастовом, Білою Церквою, Богуславом і Корсунем.

Возз'єднання України під владою І. Мазепи. Однак зовнішньополітичні обставини склалися не на користь фастівського полковника. На початку 1704 р. під м. Нарвою між Росією та Річчю Посполитою було укладено договір про спільні дії проти шведів. У травні 1704 р. гетьман І. Мазепа отримав царський указ, у якому від нього вимагалось перейти з козацьким військом на правий берег Дніпра й надати допомогу польському королеві Августу II у війні проти шведів та їхніх польських союзників.

Протягом травня—червня лівобережне козацьке військо зайняло Київщину, частину Волині та Брацлавщини. До нього приєдналися козацькі полки С. Палія, С. Самуся та З. Іскри. За козацьким звичаєм С. Самусь, визнаючи І. Мазепу єдиним гетьманом України, склав йому до ніг свої клейноди наказного гетьмана. Так Правобережжя фактично возз'єдналося з Лівобережною Україною під владою гетьмана І. Мазепи. Війна зі Швецією не залишала Польщі сил на повернення Правобережжя. За таких обставин гетьман протягом 1704—1709 рр. утримував обидва береги Дніпра під своєю владою.

Придушення повстання. Мешканці Правобережної України сприйняли прихід лівобережного козацького війська як допомогу в боротьбі проти польських гнобителів. Семен Палій одразу ж послав на Брацлавщину й Поділля

загони для відновлення повстання. Козаки знову оволоділи Немировом і стали контролювати значні території між Бугом і Дністром.

Польський король оцінював такі дії С. Палія як ворожі Польщі. Він дорікав І. Мазепі за потурання Палієві як союзникові ворога, вимагав від гетьмана негайної передачі Білої Церкви. Це не входило в плани Мазепи. Адже гетьман не мав наміру повертати Правобережжя Речі Посполитій.

Однак І. Мазепа та С. Палій мали протилежні погляди на побудову Української козацької держави. Гетьман уважав головним будівничим держави старшинську верхівку — нову аристократію, а С. Палій — простий люд і козацтво, яке було його головною опорою в боротьбі з Польщею. Тому він не міг і не бажав припиняти повстання, як цього вимагав І. Мазепа. Тоді гетьман викликав С. Палія в козацький табір до Бердичева і там 31 липня 1704 р. заарештував і відправив до Батурина у в'язницю. Потім його було негайно етаповано до Москви, а звідти — до Сибіру. Так драматично завершилася двадцятирічна боротьба славного сина українського народу за відродження та визволення Правобережжя, його возз'єднання з Лівобережжям.

ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ, ПРИЄДНАНІ І. МАЗЕПОЮ ДО ГЕТЬМАНЩИНИ

Завдання та запитання

1. Опишіть процес відродження правобережного козацтва.
2. Складіть план розповіді про причини та ключові моменти повстання під проводом С. Палія.
3. Визначте ті історичні обставини, які дозволили І. Мазепі об'єднати обидва береги Дніпра під своєю булавою.

4. Поясніть походження вислову «віденський богатир», термінів «Паліївщина», «наказний гетьман».
5. Покажіть на історичній карті ключові міста й території розгортання повстання під проводом С. Палія.
6. Назвіть найвідоміших козацьких старшин — організаторів відродження козацького устрою на Правобережжі.

7. Поясніть, чому король не дозволяв вибори правобережного гетьмана, а обмежувався призначенням наказного гетьмана.
8. З'ясуйте вирішальну причину конфлікту між І. Мазепою та С. Палієм. Поміркуйте, чи могли вони прийти до порозуміння. На якому ґрунті?

9. Визначте головну суперечність політики польського уряду в справі відродження козацтва на Правобережжі. Проілюструйте її на конкретних прикладах.

§ 31. ПІВНІЧНА ВІЙНА ТА УКРАЇНА. ЗБРОЙНИЙ ВИСТУП ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ ПРОТИ МОСКОВІЇ

До чого спонукав європейських монархів принцип їхніх підданих: «Ми маємо служити нашим монархам, оскільки вони охороняють нас, але якщо вони більше не охороняють нас, то ми більше не повинні служити їм»?

1. Україна в подіях Північної війни

У 1700 р. російський цар Петро I оголосив війну Швеції. Росія розпочала боротьбу за вихід до Балтійського моря й втягнула в неї Україну. Північна війна нічого не давала Україні, зате вимагала постійних жертв і витрат.

Уже в 1700 р. 17-тисячне козацьке військо поспішило до м. Нарви на допомогу російським з'єднанням, які вціліли там після розгрому. Це було вчинено всупереч Коломацьким статтям, за якими козаки мали захищати кордони лише власної держави. Однак протягом усієї війни вони змушені були воювати на далеких фронтах у Лівонії, Литві, Польщі, Саксонії. У тривалих походах і жорстоких боях гине від 50 до 70 % особового складу козацьких формувань. При цьому московські союзники відверто зневажали козаків: призначали над ними російських та іноземних ко-

Г. Седерстром. Перемога під Нарвою.
в 1700 р. 1910 р.

мандирів, не постачали необхідного військового спорядження боєприпасів, грабували, відбираючи коней, транспорт, не ділилися трофеями. Козаків часто примушували до будівництва фортець, доріг і мостів. Ще дошкульнішою була моральна зневага — звиклі до деспотизму московські командири не вміли й не хотіли панувати українськім свободою та гідністю.

Поки козацькі з'єднання (іноді їх чисельність становила 40 тис. осіб) здійснювали далекі походи тривалістю в кілька місяців і навіть років, в Україні занепадали їхні господарства. Зазнавали розорення селяни й міщани. Адже цар постійно підвищував податки, вимагав постачання коней, волів, харчів, різних припасів, спорудження нових фортець. Участь України в Північній війні призвела до занепаду торгівлі з Європою.

Плани Петра I щодо України. Скориставшись війною, російський цар виношував плани ліквідації особливого політичного та суспільного устрою Гетьманщини.

Переконавшись у цьому, старшини почали гнівно закликати гетьмана І. Мазепу подбати про майбутнє України: «Усі ми за душу Хмельницького завжди Бога молимо та ім'я його славимо за те, що він визволив Україну з польського ярма. Так протилежним чином і ми, і діти наші на вічні роки душу й кості твої будемо проклинати, якщо нас за гетьманства свого та після смерті своєї у такій неволі залишиш!»

Історичний факт

Українські старшини були добрими аналітиками. Так, в архіві французького міністерства закордонних справ виявлено проект Петра I за 1703 р. У ньому планувалося дочекатися смерті І. Мазепи або ж умертвити його, козацький стан ліквідувати, усіх незгодних знищити чи виселити з України, а звільнені землі заселити росіянами та німцями. Існували плани передачі українських земель англійському герцогу Мальборо. За сприяння укладенню мирного договору між Московією та Швецією Петро I 1707 р. уповноважив свого посла «міцним царським словом, що перемінним не буває», пообіцяти герцогу «князівство Київське з річним прибутком у 50 тис. талерів».

- Як можна розцінити таку обіцянку царя, нібито союзника Гетьманщини? Які подібні вчинки царського уряду в XVII ст. можна поставити в один ряд із цим?

Пошуки І. Мазепою нових союзників. Яка доля чекала на Україну? Якщо перемога діставалася Карлу XII і польському королю, то Україна, як союзник Росії, потрапила б під владу Польщі. За перемоги Петра I та його ставленика Августа II — Україну чекав новий поділ між Росією та Польщею.

Пошуки порятунку спонукали І. Мазепу до таємних відносин із супротивниками Москви. Спочатку він установив зв'язок із союзниками, а 1706 р. — і з самим Карлом XII. Гетьман вирішив опертися на стару традицію шведсько-українського союзу.

Похід Карла XII в Україну. 1708 р. король Швеції вирушив у похід на Москву. Спочатку наступ планувався через територію Литви й Білорусі. Проте

кілька невдалих битв змусили його повернути в Україну. Така зміна подій не влаштовувала І. Мазепу. Адже перебування шведської армії в Україні означало, що саме на її теренах розгорнуться спустошливі військові дії. До того ж суспільство не було підготовлене до втілення таємних задумів гетьмана щодо союзу зі шведами, протестантами за вірою.

Причини переходу І. Мазепи на бік Карла XII. Просування шведської армії в бік України спонукало гетьмана звернутися до Петра I за допомогою — виділити 10 тис. регулярних військ для захисту. Відповідь царя засвідчила його повну байдужість до українських справ: «Не тільки 10 000, а й десяти чоловік не можу дати; як можете, самі бороніться». Так він віддячив за жертви, яких зазнали українці за майже 9 років участі в чужій їм Північній війні.

Відмова Петра I виконувати обов'язки захисника України звільняла гетьмана І. Мазепу від виконання зобов'язань перед московським царем.

Кинутий напризволяще союзником, маючи виснажений військовими витратами народ, ослаблене багаторічними походами військо, перед лицем сильнішого супротивника, здатного розгромити Україну, — яке рішення мав прийняти гетьман Мазепа? Він вирішив об'єднатися зі шведами для війни проти Московії. У неділю вранці 24 жовтня 1708 р. гетьман вирушив із Батурина назустріч шведському королю. Його супроводжували 4–5 тис. козаків, генеральна старшина та 7 із 12 полковників.

В. Масютин. Портрет гетьмана І. Мазепи. 1933 р.

2. Українсько-шведський союз

29–30 жовтня 1708 р. король і гетьман домовилися про спільну боротьбу з Московією. Шведська армія могла залишатися в Україні на зимовий постій, гетьман дозволяв шведам розміститися в українських фортецях. Під час походу Карла XII на Москву козацьке військо мало приєднатися до нього, постачати провіант і фураж.

Наприкінці березня 1709 р. у **Великих Будищах** був укладений міждержавний договір між Швецією, Гетьманщиною та Запорозжям. Він передбачав: 1) Україна мала стати незалежною державою з титулом князівства та довічною владою гетьмана-князя; 2) до території князівства мали ввійти землі Гетьманщини та відвойовані в Московії землі, що належали українцям із давніх часів; 3) король зобов'язувався захищати Україну від усіх ворогів, коли про це проситимуть гетьман і «стани»; 4) не претендувати на титул князя України чи командувача збройних сил князівства; 5) Україна зобов'язувалася виступати військовим союзником Швеції; 6) надавати для розміщення шведських підрозділів міста: Стародуб, Малин, Батурин, Полтаву, Гадяч.

Історичне джерело

Автор «Історії Русів» так порівнював поведінку московитів і шведів в Україні: «Я — слуга царський! Я служу Богові та государеві за весь мир християнський! Кури і гуси, молодіці й дівки нам належать по праву воїна і по наказу його благородія! Шведи, навпаки, нічого в обивателів не вимагали й гвалтом не брали, але де їх знаходили, купували в них добровільним торгом і за готівку. Кожен швед навчений був од начальників своїх говорити по-руськи такі слова до народу: „Не бійтеся! Ми ваші, а ви наші!“»

- Проаналізуйте, де тут пусті бундючні заяви, а де справи.

3. Воєнно-політичні акції російського царя проти українців

Довідавшись про перехід І. Мазепи на бік Карла XII, Петро I почав діяти надзвичайно енергійно, підступно й жорстоко. Він видав маніфест до українців, у якому назвав гетьмана «зрадником», звинуватив його в намірах віддати Україну Польщі, а православні церкви — уніатам. Усі податки, побори й повинності, нав'язані українцям ним же самим, цар пояснював, як зловживання І. Мазепи. Одночасно цар наказав зруйнувати гетьманську столицю — Батурин.

Знищення Батурина. Це було складним, навіть нереальним завданням. Адже столицю захищали міцні укріплення. За ними стояв численний гарнізон із достатніми запасами продовольства та боеприпасів. Місто легко витримало перші штурми й було готове боронитися до підходу союзних частин. Проте долі тисяч людей перекреслив негідний вчинок зрадника — старшини Івана Носа, який видав нападникам потаємний хід до фортеці. Батурин був захоплений 2 листопада, повністю зруйнований, а всі мешканці (навіть жінки та немовлята) знищені.

Історичне джерело

Улітку 1995 р. в м. Батурині працювала археологічна експедиція. Перші ж розкопки дали вражаючий матеріал: зрубана шаблею голова людини зрілого віку, кістка дитини 5–7 років з розтрощеним черепом, скелет літньої жінки, котра притиснула до себе, виконаний на мідній пластині образ Божої Матері з немовлям. Практично скрізь — сліди страшної пожежі та руйнації. Закіптявілі цеглини, потрошені кахлі...

Узятих у полон козаків і старшин люто катували. Щоб якнайбільше залякати українців, замордованих поприв'язували до схрещених дощок, установили їх на плотах і сплавляли по річці Сім. У Лебедині, де розмістилася штаб-квартира Петра I, облаштували катівні й розпочали масові тортури й страти всіх запідозрених у зв'язках із гетьманом. Московський терор проти українців мав залякати, деморалізувати їх, позбавити волі до боротьби.

Історичне джерело

«Усі мешканці перерізані. Це звичай нелюдський московитів» — так зафіксував шведський історик Фріксель. «Зарізано жорстоко шість тисяч

чоловік без огляду на вік і стать», — повідомляв до Англії посол Вітворт. «Крові людської в місті й на передмістях було повно калюжами», — стверджує Чернігівський літопис. Окремо карали старшин і міських урядників. «Звичайна кара для них була живцем чвертувати, колесувати й на палю вбивати, а далі вигадано нові роди тортур, що саму уяву жахали», — так розповідає «Історія Русів».

- Уявіть, що ви скульптор, який творить пам'ятник полеглим у Батурині. Які деталі з оповіді про знищення гетьманської столиці ви використаєте? Чому?

4. Кошовий отаман — Кость Гордієнко

Звірства, які чинили московські кати, не зламали духу запорозьких січовиків. Саме тоді їх очолював кошовий отаман **Кость Гордієнко** (р. н. невідомий — 1733). Народився на Полтавщині. Освіту здобув у Києво-Могилянському колегіумі. Не раз обирався кошовим. Захищаючи інтереси Запорозжя, завжди рішуче виступав проти спроб Московії підпорядкувати Січ. З цієї причини перебував в опозиції до І. Мазепи. Коли ж гетьман став на бік Швеції, а Україна почала спливати невинною кров'ю, К. Гордієнко закликав козаків стати під знамена І. Мазепи та Карла XII. Наприкінці березня 1709 р. 8-тисячний загін запорожців на чолі з кошовим отаманом прибув у район розташування союзників.

Зруйнування Чортомлицької Січі. Відповіддю Петра I стало спалення й винищення січових сіл, зимівників і містечок: Келеберди, Старого та Нового Кодака.

Трагедія Батурина повторилася в м. Переволочній. Після тривалих боїв і облоги впала Січ-фортеця, полонених січовиків було по-варварськи страчено, а їхні розп'яті на хрестах тіла на плотах спущено вниз Дніпром. Січову фортецю пограбували й зрівняли із землею.

Петро I був задоволений «знищенням проклятого місця, яке коренем зла й надією неприятелям було». Адже сплюндрування Січі як символу

Поховання решток мешканців Батурина, виявлених під час реставрації Батуринської фортеці

П. Андрусів.
Зустріч І. Мазепи
та К. Гордієнка. 1968 р.

волелюбності українського народу наближало його мету — зламання духу опору українців.

5. Поразка в Полтавській битві

Г. Седерстрьом.

Карл XII та Іван Мазепа на Дніпрі після Полтавської битви. 1933 р.

Навесні 1709 р. шведський король Карл XII вирішив неспішною облогою Полтави заманити головні сили російської армії на Полтавщину й тут дати генеральний бій. Як виявилось, краще до бою підготувався Петро I. Він зумів виставити армію в 50 тис. солдатів і козаків. У Карла XII було 31 тис. багнетів і шабель. Висока бойова підготовка шведів урівнювала чисельну перевагу росіян. Але шведи мали лише 6 гармат проти 102. Битва відбулася **27 червня 1709 р.** Вона тривала з 5-ї до 11-ї години й закінчилася відступом шведів.

Серед основних причин поразки шведів можна насамперед назвати нерівність сил. Багатьох даремних втрат шведи зазнали в необдуманій атаці добре укріпленої редутами й артилерією ворожої позиції. Причиною поразки також було поранення шведського короля, через що він не зміг особисто повести свою армію в бій.

Відступ. Карл XII та І. Мазепа переправилися через Дніпро й відступили із залишками військ до Бендер, що належали Туреччині. Важкий відступ виснажив старого гетьмана. Після прибуття до Бендер він захворів, а через тиждень, у ніч з 21 на 22 вересня 1709 р. помер. Спочатку його поховали в с. Варниці, а в березні 1710 р. труну перенесли до кафедральної церкви монастиря св. Юрія в Галаці.

6. Гетьман І. Мазепа в історії України

Політичні обставини, що склалися щодо Гетьманщини, не давали можливості І. Мазепі пропагувати свої погляди, за винятком останнього року гетьманування. Цим і скористалися вороги української державності.

Вони впродовж століть прищеплювали українцям відразу до особи та дій І. Мазепи. Слівцем «мазепинець» таврували українців, які виступали проти імперського гніту. Лише в сучасній незалежній Україні ми можемо гідно оцінити його життя й діяльність, стверджуючи, що він служив Україні, її культурі, церкві, державності та соборності.

Завдяки політиці гетьмана І. Мазепи українська культура піднялася на вищий рівень розвитку. Його господарська та соціальна політика дала змогу Україні розширити позиції в міжнародній торгівлі. Міжнародна політика гетьмана значно зміцнила позиції України в Причорномор'ї.

Пам'ятник гетьману І. Мазепі.
м. Київ, 2009 р.

Музей гетьманства в м. Києві,
розташований
у будинку, спорудженому
коштом І. Мазепи. XVII ст.

Значним досягненням стало об'єднання Лівобережної та Правобережної України.

Збройний виступ І. Мазепи проти Московії примусив її відмовитися від планів ліквідації українського суспільного ладу та політичного устрою на десятиліття. Нарешті він продемонстрував, що Україна не втратила здатності захищати свої інтереси, самобутність і гідність.

Завдання та запитання

1. Охарактеризуйте становище України в 1700–1709 рр. як учасниці Північної війни.
2. Проаналізуйте суперечності, які призвели до розриву І. Мазепи з Петром І.
3. Оцініть з позицій української державності угоду укладену у Великих Будяках.

4. У якому сенсі в московській пропаганді вживалися слова *мазепинець*, *виговець*?
5. Пригадайте зміст понять «терор», «протестант», «гуманізм».
6. Покажіть на історичній карті основні райони бойових дій козацьких військ.

7. Чим пояснити припинення напружених відносин між Запорозжям і гетьманом і перехід Запорозької Січі на бік Карла XII?
8. Поміркуйте, як поразка в Полтавській битві відобразилася на історичній долі України.
9. Оцініть із загальнолюдських цінностей свободи, справедливості й гуманізму ті засоби, якими Петро І утримував Україну в складі Російської імперії.

10. В одному з листів І. Мазепа написав: «Як сонце супроводжує тінь, так за великою славою та гідністю волочаться заздрість і ненависть». Як ці слова пов'язані з історичними оцінками постаті гетьмана іноземними істориками?

§ 32. УКРАЇНА ПІСЛЯ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ. ДІЯЛЬНІСТЬ ПИЛИПА ОРЛИКА

Поміркуйте, чи нині є слушними слова П. Орлика: «Народ завжди має право протестувати проти гніту й повернути свої стародавні права, коли матиме на це слушний час».

1. Становище України після Полтавської битви

Залишки маєтку І. Мазепи
на Курщині.
Сучасне фото

Після поразки під Полтавою нашою Вітчизною прокотилася хвиля терору проти прихильників І. Мазепи. Одних заарештовували, катували й страчували, інших засилали до Сибіру. Потерпали жінки й діти сподвижників І. Мазепи. Їх ув'язнювали, відбирали майно, вивозили до Москви й далі на північ чи схід, примушували писати листи до емігрантів «мазепинців», аби ті припинили вивольну діяльність. За кордоном на них влаштовували справжнє полювання.

Зазнали переслідувань й інші українські урядовці та місцеві адміністратори. Їх знімали з посад, відбирали маєтки. На їхні місця призначали російських офіцерів, німців, сербів і волохів. Посади в Гетьманщині посіли різні пролази й пройдисвіти, які зуміли вчасно відцуратися від І. Мазепи й заявити про свою вірність цареві. Призначенці царя не підкорялися наказам нового гетьмана І. Скоропадського та генеральних старшин. Своїм свавіллям вони підривали авторитет українських державних установ, судів, руйнували порядок у суспільстві.

Окрім відкритого переслідування, цар діяв за принципом «поділяй і володарюй». Москва всіляко заохочувала донощиків, розпалювала ворожнечу між гетьманом, полковниками та сотниками, між старшинами й народом. Серед українців навмисне поширювали думку, що в усіх їхніх нещастях винні старшини, а справедливості можна очікувати лише від московського царя та його урядовців.

2. Наступ царату на українську культуру та історію

Одразу ж після перемоги під Полтавою Петро I наказав вислати за кордон усіх іноземних студентів, уключаючи й правобережців. Після цього число студентів у Києво-Могилянській академії скоротилося до 161.

Посилився контроль за українською церквою — центром української культури й освіти. Коли в 1718 р. помер київський митрополит, цар заборонив обирати нового. А через кілька років **синод**, контрольований російським урядом,

Синод — найвищий державний орган управління Російською православною церквою з 1721 р.

перетворив Київську митрополію на звичайну єпархію Російської православної церкви на чолі з архієпископом.

Російський уряд ослаблював українську культуру й постійним переманюванням з Києва до Петербурга та Москви українських учених, педагогів, богословів і письменників. До їхнього числа потрапили й такі яскраві постаті, як Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Гаврило Бужинський.

У 1720 р. за царським наказом Синод заборонив друкувати в Україні книжки українською мовою. Тоді ж цар наказав київському губернатору оглянути бібліотеки всіх монастирів і вилучити з них літописи, рукописи, рідкісні книги, історичні пам'ятки, давні жалувані грамоти, оригінальні листи тощо. Через це, окрім культурних, Україна зазнала ще й історичних і правових втрат. Тепер українці вже не могли посилатися на документи, які захистили б їхні давні права та вольності.

3. Заходи щодо економіки Гетьманщини

Щоб назавжди прив'язати Україну до Росії, Петро І знищував її економічну самостійність. Саме він почав перетворювати Україну на споживача виробів російських мануфактур, які активно розбудовував.

Заходи царя насамперед руйнували українську торгівлю. Петро І закрив для неї ворота в Європу й примусив українців торгувати лише з Росією. Наступним кроком стала заборона завозити в Україну європейські й інші іноземні товари. Це було зроблено для того, щоб українці купували лише неякісні товари, вироблені в щойно заснованих російських кріпацьких мануфактурах.

Після Полтавської битви мита на кордоні між Україною та Московією встановлював Петербург, а він сприяв лише московським купцям. Українські ж купці поступово розорялися. На їхнє місце приходили російські. Лише вони завозили в Україну російські й іноземні товари, установлюючи на них завищені ціни, і лише вони, занижуючи ціни, скуповували українську продукцію, щоб вигідно продати її в Росії чи за кордоном. Так, у 20-х роках XVIII ст. російські купці скуповували тисячі волів по 10 копійок за голову! Це була неймовірно низька ціна навіть для того часу. Так Петро І перетворював Україну на **колонію**. Відрізана від Європи, вона стала ринком збуту для російських товарів і постачальником сировини для її промисловості.

Щоб посилити визиск України й збагатити російську скарбницю, Петербург завозив в Україну мідні гроші, як тоді казали: «лихі гроші». Суттєво підірвало українську економіку стрімке зростання податків.

Важким тягарем для українського господарства стало утримання коштом мешканців Гетьманщини великого числа російських військовиків — щонайменше 6 полків драгунів — слітної важкої піхоти. На їхнє утримання, за цінами середини XVIII ст., щорічно витрачали понад 95 тис. руб.

«Лихі гроші», поширювані в Україні московськими властями

А. Моравов, І. Ситін. Прориття Ладозького каналу. 1910 р.

Щоб підірвати одну з основ української економіки — господарства козаків, а заодно й максимально ослабити українську армію, Петро I посилав козацькі з'єднання в тривалі далекі походи. Причому козаків використовували не як воїнів, а як дармову робочу силу. Вони змушені були копати канал уздовж Ладозького озера, будувати на фінських болотах нову російську столицю — Петербург. У сухих степах козаки прокладали

ще один канал — між Волгою та Доном. На півдні, понад Каспійським морем і на Кавказі, пізніше понад Азовським морем, споруджували лінії земляних укріплень. Страхітливі «канальні роботи», убивчий клімат, хвороби забирали від 30 до 60 % життів відряджених козаків.

Варто зазначити, що в так званих походах козаки мусили забезпечувати себе власним коштом, тоді як в їхніх домівках українським коштом квартирували «москалі».

Історичне джерело

Чернігівський літопис про «похід» 1721 р. на будівництво Ладозького каналу розповідає: «І як туди ідучи, так назад повертаючи, купували сіно й овес дорогою ціною, бо ніде сіна без грошей не давали, від чого багато коней пропало, і зброю, також одяг козаки позбували за безцінок, харчуючи коней у тій дорозі, ще на канал ідучи. І не дійшовши Вишнього Волочка, Сулима, хорунжий генеральний, помер; козаків теж рядових, з числа 10-тисячного, не повернулися в дома — померло 3 тисячі».

Тим часом розквартированих в Україні російських солдат українським коштом забезпечували так: борошна — по 2 гарнці на чоловіка на літній місяць, круп — по 2 гарнці, солі — по 2 фунти, сала — по 15 фунтів, а в окремі дні ще й по 2 гроші додатково. Українським коштом утримувалися й коні драгунів.

Як наслідок, число боездатних козаків значно скоротилося, бойовий дух підупав, а бойова міць зовсім ослабла. Проте такий «жалюгідний» стан українських збройних сил якраз і влаштовував імперію.

4. Пилип Орлик — гетьман у вигнанні

Коли українська державність зазнавала все відчутніших ударів на своїй рідній землі, П. Орлик зумів підтримати її за кордоном. Нею стала перша в Європі **політична еміграція**. Козаки й старшини, які прийшли до Бендер разом із І. Мазепою, 5 квітня 1710 р. обрали своїм гетьманом **Пилипа Орлика**.

Еміграція — вимушене або добровільне переселення зі своєї батьківщини до іншої країни з різних причин, у даному разі з політичних.

Він народився в с. Косуті Опшмянського староства, неподалік від Вільна. Походив із чесько-литовського роду. Навчався в єзуїтському колегіумі у Вільні. 1694 р. закінчив Києво-Могилянський колегіум. Належав до числа найближчих сподвижників І. Мазепи й 1707 р. був обраний генеральним писарем.

Орлик об'єднав і згуртував навколо себе підупалих духом політичних вигнанців, які утворили першу українську політичну еміграцію, що продовжила протидію російському загарбництву та самодержавству. На чолі її стояв уряд, визнаний Швецією, Кримом, Туреччиною, Австрією, Францією й Англією.

10 травня 1710 р. Карл XII затвердив обрання П. Орлика гетьманом і уклав новий договір з українською стороною. До початку 1711 р. гетьману вдалося вибудувати антимосковську коаліцію в складі Туреччини, Кримського ханства, Швеції, польських сил С. Лещинського (союзника Карла XII) і запорозьких загонів К. Гордієнка. Коаліційні війська навесні 1711 р. дійшли до Білої Церкви й Харкова, але змушені були відступити.

Упродовж іще 30 років П. Орлик шукав підтримки європейських країн, щоб організувати нову антимосковську коаліцію. Після його смерті 24 травня 1742 р. ідея незалежної Української козацької держави зійшла з європейської політичної арени, аби відродитися аж через півтора століття.

Пам'ятник П. Орлику.
м. Київ. 2011 р.

Історичне джерело

Життя Пилипа Орлика можна підсумувати словами з його Маніфесту від 4 квітня 1712 р.: «Нарешті, яким би не був успіх нашої справи та якою б не була доля зброї, що її, думаю, ми за справедливість мусимо підняти, розрадою нам буде те, що ми трудилися, важачи самим життям нашим, заради слави та користі нашої коханої Вітчизни, а також звістували всім безстороннім особам правоту наших намірів і справедливість мотивів, які спонукали нас до дії».

5. Конституція П. Орлика

Цей документ має офіційну назву «*Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорозького*». Він був схвалений козацькою радою 5 квітня 1710 р. й відповідав традиції укладання договорів між гетьманом і військовим товариством. Козаки зобов'язувалися визнавати владу гетьмана, а гетьман — дбати про сприятливі умови козацької служби й господарювання, захищати їхні «старожитні права й вольності».

Гетьманська булава
П. Орлика. Швеція. XVIII ст.

Остання сторінка україномовного оригіналу Конституції П. Орлика, з оригінальним підписом гетьмана та печаткою Війська Запорозького 1710 р.

Разом із тим документ є справжньою конституцією, адже він стосувався всіх верств і станів українського суспільства, а не тільки козаків. Його мав виконувати не лише П. Орлик, а й усі гетьмани — його наступники. У договорі обґрунтовувався державний устрій України. Тут містилися такі загальноєвропейські конституційні засади, як обмеження свавільної влади володаря; республіканізм; поділ влади на три гілки; парламентаризм і виборність урядовців. Саме тому цей історичний документ розцінюється вченими як перша українська Конституція.

Конституція П. Орлика складається зі вступу й 16 статей. У вступі зазначено, що Україна має бути незалежною державою з республіканським ладом. Вступ проголошував право України на збройний виступ проти загарбання й тиранії.

Конституція оголошувала православ'я державною релігією України й вимагала

вивести Київську митрополію з підпорядкування московському патріархові.

Конституція про органи державної влади. Законодавчу владу мав зосередити у своїх руках прообраз парламенту — Генеральна рада. Вона мала збиратися тричі на рік — на Різдво, Великдень і Покрову та приймати найвагоміші рішення. Рада мала складатися з генеральної старшини, полковників і полкової старшини, сотників, а також із заслужених козаків — обраних генеральних радників від кожного полку.

Виконувати рішення, прийняті Генеральною радою, мав гетьман із генеральними старшинами. Щоб не допускати зловживань державними коштами, Конституція запроваджувала посаду генерального підскарбія, який тричі на рік повинен був звітувати Генеральній раді про державні витрати.

Верховну судову владу Конституція передавала Генеральному військовому суду. Саме в ньому планувалося вирішувати всі проблеми й суперечки між різними політичними угрупованнями.

Конституція забороняла гетьманові особисто, хай навіть і справедливо, звільняти з урядів чи карати зухвальців, порушників законів, хабарників. Усе мав вирішувати суд.

Здавалося б, влада гетьмана в протистоянні старшинським корисливим угрупованням мала послабитися. Проте Конституція перетворювала гетьмана на захисника козаків, міщан і селян від зловживань старшин-свавільників. Таким чином, Конституція надавала гетьману добрих союзників, насамперед в особі міст, для забезпечення порядку й справедливості в суспільстві.

У союзі з містами гетьман, як і європейські королі, міг подолати будь-яке олігархічне угруповання.

Конституція П. Орлика на десятки років випередила конституції США, Франції та інших європейських держав. Однак це не було випадковістю чи надзвичайним осяянням її авторів. Вона зафіксувала у своїх статтях той суспільний і державний устрій, яким жила Українська козацька держава від Б. Хмельницького до І. Мазепи, а також містила думки щодо його вдосконалення.

Історичне джерело

Стаття 7 «Пактів і Конституцій прав і вольностей Війська Запорозького»:

«Якби провинився б хто з генеральних старшин, полковників, генеральних радників, значних товаришів чи інших урядовців, а понадто з рядових козаків, — чи то образивши проти звичаю гетьманську честь якимось зухвальством, чи виявившись винним у якомусь інакшому переступі, — то ясновельможний гетьман не повинен карати того винуватця за такі провини засобами своєї влади чи особисто призначати йому кару.

Така справа — кримінальна чи якась інша — має бути передана на розгляд Генерального суду. І хоч би яке неприхильне, а проте безсторонне рішення він ухвалив, — такому повинен кожен правопорушник підкоритися».

- Яку гілку влади Конституція П. Орлика перетворювала на регулятора взаємин у Гетьманщині? Наскільки це відповідає потребам сучасного українського суспільства?

Завдання та запитання

1. Опишіть засоби, які застосовував Петро I, щоб підпорядкувати українських старшин-політиків російському уряду.
2. Опишіть життєвий шлях П. Орлика.
3. Охарактеризуйте заходи й способи, які використовував царський уряд заради встановлення контролю над українською культурою; у ході підпорядкування економіки Гетьманщини.

4. З'ясуйте, що означають терміни «конституція», «монополія», «лихі гроші», «політична еміграція», «синод».
5. Розкрийте сутність імперського принципу «поділяй і володарюй».

6. З'ясуйте, у чому полягало значення української політичної еміграції, очоленої П. Орликом.
7. Визначте й проаналізуйте ті норми Конституції 1710 р., які регулювали здійснення влади в Гетьманщині.

8. Доведіть, що є всі підстави вважати Конституцію П. Орлика конституцією в сучасному розумінні цього поняття.
9. Розкрийте сутність конституційних норм, які перешкоджали перетворенню гетьманської влади на тиранію й одночасно зміцнювали роль гетьмана в суспільстві.

§ 33. ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ГЕТЬМАНЩИНИ ПІСЛЯ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ — до середини XVIII ст.

«Поневолювати народи й володіти рабами та невільниками є справа азійського тирана, а не християнського монарха», — казав П. Полуботок Петру І. А як би мав тоді володарювати християнський монарх?

1. Гетьман Іван Скоропадський

Невідомий художник. Гетьман Іван Скоропадський. XVIII ст.

Після переходу І. Мазепи на бік Карла XII Петро І серйозно побоювався, що все козацьке військо перейде за своїм провідником на сторону шведів, а тому поставився якнайшвидше провести вибори нового гетьмана. 17 листопада 1708 р. в Глухові під повним контролем московської армії відбулася Старшинська рада, на якій цар призначив гетьманом 62-річного стародубського полковника **Івана Скоропадського**.

Одразу ж після виборів І. Скоропадський звернувся до царя, щоб укласти договір, який би гарантував права Гетьманщини. Петро І відмовився, пославшись на складні воєнні обставини. Після Полтавської битви гетьман удруже звернувся до царя з приводу укладення договору. Та московський уряд знову переніс укладення договірних статей на невизначене майбутнє. Одночасно він заборонив гетьманові звертатися до царя й «згадувати за „козацьку вольність“», облудно заявивши, що «український народ, з ласки царя має стільки привілеїв, вольностей і свободи, як не має жодний народ у світі».

Невдовзі цар видав указ про призначення стольника Ізмайлова міністром-резидентом при гетьмані. Таємна інструкція, яку він отримав від Петра І, вимагала стежити за кожним кроком і рішеннями І. Скоропадського, його уряду й просто шпигувати. Місцем постійного перебування гетьмана офіційно визначався Глухів, розміщений майже на кордоні з Московією. У місто, пібито для охорони гетьмана, було введено два московські полки. Керівництво ними доручалося тому ж резиденту Ізмайлову.

11 квітня 1722 р. в Москві під час святкувань перемоги в Північній війні І. Скоропадський знову подав цареві прохання про «загальнонародні потреби». У відповідь отримав указ про заснування в Глухові першої Малоросійської колегії та передачу українських справ з відання Колегії закордонних справ у підпорядкування Сенату, який керував внутрішніми справами Росії. У такий спосіб Українська козацька держава, що спілкувалася з царем через Колегію закордонних справ, перетворювалася на адміністративну одиницю імперії, провінцію, «окраїну Московії».

Україн пригнічений, гетьман І. Скоропадський повернувся додому й помер 3 липня 1722 р.

УКРАЇНА в 1727–1768 рр.

- Обрання гетьманом Д. Алостола (1 жовтня 1727 р.); скасування повноважень Першої Малоросійської колегії (1722–1727 рр.)
- Українська укріплена лінія, зведена в 1731–1735 рр.
- Повернення запорожців на Запорозжжя; заснування Нової Січі (квітень 1734 р.)
- ▨ Території, що ввійшли до складу Російської імперії за Бєлградським миром (вересень 1739 р.)
- ▨ Бар'єрні землі — нейтральна зона між російськими й османськими володіннями
- Обрання гетьманом К. Розумовського (22 лютого 1750 р.); скасування повноважень Правління гетьманського уряду (1734–1750 рр.)
- Межі територій, на які поширювалася влада К. Розумовського
- Запорозькі землі на середину XVIII ст.
- Межа територій, відторгнутих царським урядом від Запорозжжя в 1752–1755 рр. під військовим поселенням
- ▽ Ліквідація гетьманства; передача управління Україною Другій Малоросійській колегії (17 листопада 1764 р.)
- ⌂ Ліквідація полкового устрою на Слобожанщині (1765 р.)
- Національно-визвольна й антикріпосницька боротьба на Правобережжі та в Західній Україні
- Район дій опришків на чолі з О. Довбушем (1738–1745 рр.)
- † Місце загибелі О. Довбуша (серпень 1745 р.)
- ▨ Райони гайдамацького руху
 - ▨ у 1734, 1735–1740 рр.
 - у 1750-х роках
- Коліївщина (1768 р.)
- Район дій прихильників Барської конфедерації (1768–1769 рр.)
- ⚡ Початок антипольського повстання (травень 1768 р.)
- Район, охоплений Коліївщиною (червень 1768 р.)
- × Місце полону керівників повстання — М. Залізняка та І. Гонти
- Місце страти полонених гайдамаків

2. Діяльність Малоросійської колегії

Малоросійська колегія розпочала свою роботу в Глухові в липні 1722 р. До її складу ввійшли шість генералів — командирів полків, розміщених в Україні. Керівником колегії призначено бригадира Вельямінова. Ця установа зосередила у своїх руках усе управління Гетьманщиною. Колегія шпигувала, наглядала за діяльністю, настроями й висловлюваннями наказного гетьмана й усіх українських урядовців.

Вона підпорядкувала собі українські фінанси й одразу ж заповзялася поповнювати російську скарбницю за рахунок стягнення податків із Гетьманщини. Уже 1722 р. до російської скарбниці з України надійшло 45,5 тис. руб., у 1723 р. — 86 тис., а в 1724 р. — 413 тис. руб.

Малоросійська колегія перебрала на себе й права найвищого судового органу. Вона оголосила, що розглядатиме скарги на рішення всіх українських судів та урядів.

Щоб українські старшини не могли опертися на військо, наказного гетьмана було усунуто від командування, а козацьке військо підпорядковане російському генералу.

Сама назва — «Малоросійська колегія» — мала переконувати українців, що вони живуть не в Гетьманщині з правами державної автономії, а в **Малоросії**, яка не має ніяких державних прав, а самі вони є лише малоросами.

3. Діяльність Павла Полуботка

Невідомий
художник.

Павло Полуботок.
Кінець XVIII ст.

Через кілька днів після похорону І. Скоропадського старшини надіслали цареві прохання обрати нового гетьмана, а тим часом уповноважили чернігівського полковника **Павла Полуботка** виконувати обов'язки наказного гетьмана й керувати Гетьманщиною разом із Радою генеральної старшини.

Ще в 1708 р. старшини запропонували передати йому гетьманську булаву, але Петро І побоювся, що «з нього може вийти другий Мазепа». І справді, ставши наказним гетьманом, П. Полуботок проявив себе як енергійний, сміливий і рішучий захисник автономних прав Гетьманщини.

Незважаючи на обмеження, наказний гетьман повів уперту боротьбу за відновлення державної автономії Гетьманщини. Він постійно нагадував царю про необхідність обрання нового гетьмана, аж поки той у червні 1723 р. не заборонив йому «докучати в цій справі». Тоді П. Полуботок почав домагатися в сенаті, аби Малоросійська колегія визнала Генеральну військову канцелярію рівною собі державною установою. Щоб обмежити втручання Малоросійської колегії в українські справи, гетьман здійснив судову реформу й інші заходи.

Не бажаючи більше терпіти опору П. Полуботка й генеральних старшин, Петро І у травні 1723 р. викликав наказного гетьмана з генеральними суддею та писарем до Петербурга. Прибувши туди, замість мовчати й коритися, П. Полуботок подав цареві ще одне прохання-проект про заміну Малоросійської колегії реформованим Генеральним судом із семи суддів.

Малоросійська колегія — орган Російської імперії, створений Петром І для управління Гетьманщиною та повної ліквідації державної автономії України.

Малоросія — офіційно використовувана Москвою та Петербургом назва з 1654 р. до кінця XVIII ст. для означення української території й уникнення згадок про Українську козацьку державу — Гетьманщину.

Тим часом в Україні під керівництвом полковника Д. Апостола були написані «Коломацькі чолобитні» зі скаргами на урядування Малоросійської колегії і новими проханнями про вибори гетьмана. Незважаючи на протидію колегії, військовий канцелярист І. Романович зумів подолати всі перепони й недільного ранку 10 листопада 1723 р. передав «Коломацькі чолобитні» імператорові особисто в руки. Ознайомившись з їх змістом, Петро I скасовував і наказав кинути П. Полуботка й увесь його супровід до Петропавлівської фортеці. Туди ж доставили з України й усіх авторів документа.

В. Волков. Павло Полуботок розмовляє з Петром I. Кінець XIX ст.

Проти П. Полуботка було сфабриковано справу про державну зраду — таємні зв'язки з гетьманом у вигнанні П. Орликом. Проте до судового процесу справа не дійшла. 18 грудня 1724 р. П. Полуботок помер. Решту старшин від неминучої розправи врятувала смерть Петра I, який пережив П. Полуботка лише на 40 днів.

4. Відновлення гетьманства

Відновленню гетьманства посприяло різке погіршення російсько-турецьких відносин і посилення дипломатичної активності П. Орлика. Улітку 1727 р. уряд Петра II розпочав підготовку до нової війни з Туреччиною.

Щоб заспокоїти українство, у Гетьманщині скасували податки, запроваджені Малоросійською колегією, а потім і її саму. Справа України стала знову контролювати Колегія закордонних справ і, нарешті, було дозволено обирати гетьмана. **12 жовтня 1727 р.** на Генеральній військовій раді в Глухові гетьманом став 73-річний миргородський полковник **Данило Апостол**.

У жовтні 1708 р. Д. Апостол разом із І. Мазепою перейшов на бік Карла XII, проте менше ніж через місяць отримав від гетьмана таємне доручення. Його виконання й повернуло полковника в підданство царя. Як співавтор і організатор подачі «Коломацьких чолобитних» Д. Апостол став в'язнем Петропавлівської в'язниці. Навіть коли його звільнили, в Петербурзі залишили заручником його сина. Щоб Д. Апостол був покірним гетьманом, сина тримали в Петербурзі ще багато років.

«Рішительні пункти» — основа нових відносин між Гетьманщиною та Росією. На наполягання гетьмана Д. Апостола укласти договір між Гетьманщиною та Росією царський уряд у серпні 1728 р. підготував так звані «Рішительні пункти». Вони суттєво обмежували автономію України. Гетьмана можна було обирати лише за згодою царя. Генеральний військовий суд мав стати колегіальною

Невідомий художник. Гетьман Данило Апостол. XVIII ст.

установою з шести осіб (трох українців і трох росіян). Генеральних старшин і полковників призначали царським указом із двох-трох кандидатур, запропонованих українською стороною. Без дозволу царя гетьманові забороняли карати старшин. Военними справами мав командувати російський генерал. Гетьманщині забороняли мати дипломатичні зв'язки. Лише під наглядом російського резидента дозволяли вирішувати прикордонні питання з Польщею й Туреччиною. Українські фінанси контролював не лише український, а й російський підскарбій.

Отже, «Рішительні пункти» знову суттєво обмежували автономію Гетьманщини. Але вони все ж ліквідували в Україні повну всюдозволеність і постійне втручання російських офіцерів та адміністраторів в українські справи.

5. Гетьман Данило Апостол та його реформи

Одразу ж після обрання Д. Апостол видав універсал про відправлення з Гетьманщини всіх російських урядовців, не передбачених «Рішительними пунктами».

Упродовж 1729–1731 рр. у Гетьманщині були впорядковані земельні відносини. Для цього Д. Апостол здійснив переоблік усіх маєтків, з чітким визначенням їх кордонів — «Генеральне слідство про маєтності». У державну власність було повернуто рангові маєтки, якими незаконно заволоділи старшини. За матеріалами «Генерального слідства...» земельні справи в Гетьманщині регулювалися протягом трьох десятиліть.

Данило Апостол реорганізував також роботу українського бюджету. Він установив точну суму витрат «військового скарбу». Чітко визначив кошти на артилерію, наймане компанійське військо, центральні та місцеві адміністративні установи, переглянув систему податків і мит, за допомогою яких і наповнювався бюджет. Гетьман багато зробив для відновлення торгівлі Гетьманщини з Європою.

Вагомим напрямом реформування стала судова система. Гетьманський уряд запровадив «Інструкцію українським судам». Сотенні суди стали колегіальними. Справи в полкових судах розподілялися на важливі, у тому числі й кримінальні, та дрібні.

Найвагомішою справою в судівництві, яку започаткував Д. Апостол, стала 15-річна робота з підготовки кодексу законів — «Прав, за якими судиться мало-російський народ».

За гетьманування Д. Апостола життя мешканців Гетьманщини стало кращим. Його діяльність була спрямована на захист українського політичного устрою, господарства й не допустила перетворення Гетьманщини на адміністративну одиницю Російської імперії.

6. Діяльність Правління гетьманського уряду (1734–1750)

Після смерті Д. Апостола в 1734 р. в Україні-Гетьманщині було запроваджено Правління гетьманського уряду. Цей колегіальний орган складався з трьох

генеральних старшин і трьох російських вищих офіцерів. Головою правління призначався росіянин із вирішальним голосом. Офіційно ця установа мала керуватися у своїй роботі «Рішительними пунктами», але насправді її політика визначалася таємною інструкцією, яку видала російська імператриця Анна Іоанівна князю Шаховському — першому голові правління.

Історичний факт

Інструкція знову передбачала посилення нагляду за підозрілими старшинами, вимагала сприяти зближенню української старшини з російськими офіцерами, заохочувати до шлюбів між українцями й росіянами і, навпаки, перешкоджати шлюбом лівобережців із білорусами, поляками й українцями з Правобережжя.

- Чому такі шлюби росіяни вважали небезпечними?

Правління гетьманського уряду позначилося brutальним утручанням росіян у справи урядування та судівництва, погіршенням господарських справ, вульгарною зневагою гідності українців.

Особливо ненависними для українців стали дії заснованої ще за Петра І таємної канцелярії. За наказом імператриці ця установа знову підняла нову хвилю терору в Україні. Агенти канцелярії, російські офіцери та солдати, звичайні волоцюги лякали мешканців доносами на висловлювання та дії, нібито спрямовані проти Російської імперії і часто домагалися від господарів якихось поступок. Адже достатньо було викрикнути: «Слово і дело государево!» — та вказати на когось, як нещасного вже вважали державним злочинцем — заковували в кайдани, нещадно катували і, «вибивши зізнання», страчували чи засилали в Сибір.

Історичне джерело

Автор «Історії Русів», засуджуючи дії таємної канцелярії, написав: «Якби перстом руки Божої скопати клаптик землі на тому місці, то вдарила б з нього фонтаном кров людська, пролита міністерською рукою».

В атмосфері терору в 1737 р. було заарештовано Київський магістрат, відібрано старовинні документи міста на магдебурзьке право.

Найважчим тягарем для Гетьманщини того часу була чергова російсько-турецька війна 1735–1739 рр. Україна стала місцем постою та постачальником російських армій. Почалися вилучення коней, волів, возів, провіанту, фуражу. Козаків посилали в найнебезпечніші бойові походи, селян і міщан примушували до фортифікаційних робіт. Українці мусили терпіти, оскільки все, сказане на свій захист, могло бути витлумачене як «слово і дело» проти государя.

Завдання та запитання

1. Опишіть обставини приходу до влади І. Скоропадського, П. Полуботка, Д. Апостола.
2. Виокремте засоби, які використовувала Росія для нагляду та контролю за названими гетьманами.

3. Як ви розумієте зміст понять «резидент», «Малоросійська колегія»?
4. Поясніть, чому адресати формулювання «Слово і дело государево!» відчували себе приреченими.

5. З'ясуйте причини, з яких імперія то скасовувала гетьманство, то відновлювала його знову.
6. Поміркуйте, як «Рішительні пункти» змінили статус Гетьманщини.
7. Підготуйте тези доповіді «Реформи Д. Апостола».

8. Порівняйте політику першої Малоросійської колегії та Правління гетьманського уряду стосовно Гетьманщини.
9. Охарактеризуйте способи захисту України, до яких вдавалися І. Скоропадський, П. Полуботок і Д. Апостол.

§ 34. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.

Які характерні ознаки української культури названого періоду вам відомі з уроків української літератури, музики й образотворчого мистецтва?

1. Особливості розвитку культури

На розвиток культури найсильніший вплив справила Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького та створення Української козацької держави. Звільнення народу сприяло розквіту духовного життя, утвердженню національної самосвідомості українців.

Характерною особливістю тодішньої української культури залишалася відкритість, що зумовлювалося її перебуванням на межі трьох цивілізацій.

Українська культура цього періоду розвивалася в рамках мистецької течії бароко. Для неї були характерними примхливість форм, наповненість рухом, експресією, зосередження уваги на людській силі та пристрастях, їхньому звеличенні й уславленні.

Троїцька надбрамна церква і дзвіниця Києво-Печерської лаври. Фото початку XX ст.

На початку XVIII ст. значно поширилася світська культура. Це було пов'язано зі зростанням культурних запитів козацької старшини. Одночасно змінилися й творці культури: ними стали вихідці з козаків, міщан і посполитих.

Разом із чинниками, які сприяли піднесенню культури, виникли й такі, що гальмували її розвиток. Це розчленування українських земель, запровадження цензури над українськими друкарнями й заборона книгодрукування українською мовою, переманювання кращих науковців і митців державами-колонізаторами.

Так українці ставали постачальниками талантів для інших культур, не розвиваючи свою власну.

2. Освіта і друкарство

Визначений період був часом бурхливого розвитку початкових «дяківських», чи «церковно-приходських», шкіл. У місцевостях, де не було шкіл, дітей навчали мандрівні дяки, або дяки-бакаляри. Разом із викладанням навчальних предметів вони писали вірші й драми, розігрували їх з учнями. У своїй творчості мандрівні дяки поєднували книжну й народну культуру, сприяючи розвитку культури й освіти народу.

Яскравою особливістю української освіти залишалася її всестановість. На одній лаві сиділи діти старшин, козаків, селян і духівництва. Початкова освіта в Україні була доступна і чоловікам, і жінкам.

Середню освіту представляли колегіуми. Навчання в них велося за зразком Києво-Могилянської академії. До середини XVIII ст. в Гетьманщині й Слобожанщині були засновані три колегіуми: Чернігівський (1700) (шляхом об'єднання інтелектуалів Борисоглібського монастиря та Новгород-Сіверської слов'яно-математичної школи), Харківський (1726) та Переяславський (1738). Освіта, отримала в них, давала змогу в майбутньому працювати в освітніх закладах або стати священиком.

Чернігівський колегіум.

Сучасне фото

Історичний факт

У XVIII ст. майже кожне село мало свою школу, а в сотенних містечках могло діяти й 3–4 школи. У середині століття в Гетьманщині була одна школа на 700–900 осіб. Це свідчить про високий рівень тогочасної освіти. Густу мережу шкіл мали Слобожанщина та Запорозька Січ. У середині XVIII ст. там їх діяло майже тисяча.

Події 50–60-х років XVII ст. дуже негативно позначилися на книгодрукуванні. Тоді в Україні було лише 3 друкарні. Загалом протягом 1651–1720 рр. в Україні діяло лише 12 друкарень. Загальноукраїнське значення мало заснування в 1674 р. друкарні в Новгород-Сіверську (1679 р. вона була переведена до Чернігова). Найпотужнішою залишалася друкарня Києво-Печерської лаври.

У 1720 р. російський уряд заборонив Київській та Чернігівській друкарням видавати книги, що відрізнялися мовою й навіть наголосами від російських. Тому для українського культурного життя першої половини XVIII ст. мало велике значення відновлення в 1732 р. друкарні в Унівському василіанському монастирі, а особливо заснування в 1733 р. друкарні в Почаєві, де друкувалися книжки українською, польською й латинською мовами.

3. Києво-Могилянська академія

І. Щирський. Студенти біля приміщення Київської академії.
Фрагмент гравюри

Культурно-освітнім і науковим центром європейського масштабу протягом другої половини XVII — першої половини XVIII ст. була Києво-Могилянська академія. Свого найвищого розвитку вона досягла за ректора Йоасафа Кроковського та відчутної матеріальної підтримки гетьмана І. Мазепи. На 1709 р. число студентів досягнуло 2 тис.

Академія стала найавторитетнішим вищим навчальним закладом для всіх православних Східної Європи та Балканського півострова.

Кращі вихованці академії, які прагнули стати професорами, продовжували навчання в європейських університетах. Професори академії читали лекції латиною. Вони давали вичерпну інформацію про досягнення європейської науки й літератури. Їхні бібліотеки містили праці всіх відомих європейських авторів.

Після петровського погрому дуже багато для відродження академії зробив **Рафаїл Заборовський** — київський митрополит з 1731 р. Число студентів сягнуло за тисячу.

Історичне джерело

Рафаїл Заборовський наполягав, що «в академію для отримання знань потрібно приймати вільну людину всякого звання та стану, звідки б вона не прибула, тільки би сповідувала східну християнську віру й була здатна до навчання».

- Поміркуйте, чому для Р. Заборовського було так важливо, щоб до академії вступали вільні люди.
- Як особиста свобода освіченої людини впливає на її подальшу долю, на її громадянську позицію?

Невідомий художник Митрополит Рафаїл Заборовський. Друга половина XIX ст.

3. Розвиток літератури

Поезія. На другу половину XVII — початок XVIII ст. припадає творчість двох найвизначніших українських поетів стилю бароко — І. Величковського та К. Зіновієва.

Іван Величковський навчався в Києво-Могилянському колегіумі, працював у чернігівській друкарні. Дві його найвизначніші збірки «Зегар з полузегарком» (1690) та «Млеко од овці пастору належне» (1691) стали підручниками так званої курйозної поезії.

До неї належать акровірші, у яких автор приховував якусь таємницю. Наприклад, з перших літер кожного рядка вибудовував своє ім'я, відомий девіз тощо. Хроновірші підпорядковувалися певному числу, даті. Вірші-«раки» читалися однаково зліва направо й навпаки. Вірші-«схо» вдало й вишукано повторювали головну думку твору. За допомогою римованих рядків І. Величковський вибудовував фігурні поезії — різноманітні геометричні фігури: трикутники, хрести, лабіринти.

Климентій Зиновій між 1700–1709 рр. уклав рукописний збірник, який містить майже 400 його поезій. Він писав традиційні вірші. Першим в українській літературі звернувся до трудового життя простолюду — хліборобів, ремісників, наймитів, козаків і школярів. Його вірші містять чимало подробиць про життя й побут тієї епохи та є цінним історичним джерелом епохи. Він записав також понад 1500 народних прислів'їв і приказок.

Богословські твори. Продовжувала свої традиції полемічна література, захищаючи православні цінності. Так, у 1676 р. чернігівський єпископ **Лазар Баранович** видав трактат «Нова міра старої віри». **Іоанікій Галатовський** — професор і ректор Київського колегіуму — видав друком збірки проповідей «Лебідь» (1679), «Фундамента» (1683). Особливо цінувалася його збірка «Ключ розуміння» (1659), уривки з якої входили до рукописних збірників, що використовувались як домашні енциклопедії.

У другій половині XVII — на початку XVIII ст. неабиякою популярністю користувалася література про життя святих. «Києво-Печерський патерик» (1661) став настільною книгою освіченого громадянства.

Данило Туптало (1651–1709), канонізований під іменем **Димитрія Ростовського** (Київ, 1689–1705), склав «Книгу життя святих» («Четї Мінєї»), яка кілька разів перевидавалася в XIX й XX ст.

Літописна та історична проза. На визначений час припадає розквіт літописної та історичної прози. Для монастирських літописів характерне традиційне звернення до історії княжої Русі, яку їхні автори вважали українською. Так, ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря **Феодосій Сафонович** у своїй «Хроніці з літописів стародавніх» (1672–1673) простежив історію «Панства Руського», тобто Української держави від княжої доби до 1673 р. Найбільшим попитом користувався «Синопис», зі стислим викладом і національно-патріотичним змістом. Уперше надрукований у 1674 р., він витримав майже 30 видань.

Почали створювати історичну літературу й світські письменники. Провідне місце серед них належало

Титульна сторінка збірки «Дві книжиці» І. Величковського 1691 р.

Невідомий художник. Іоанікій Галатовський. XIX ст.

козацьким літописцям. Першим між ними є «*Літопис Самовидця*», у якому автор описав події 1648–1702 рр. Високої популярності набув «*Літопис Григорія Граб'янки*», гадяцького полковника про події від найдавніших часів до 1709 р. Найґрунтовнішим став «*Літопис Самійла Величка*» — канцеляриста Генеральної військової канцелярії. Літопис ілюстрований портретами гетьманів, цитується багато документів.

4. Мистецький розвиток

Графіка. У мистецькій культурі України другої половини XVII — першої половини XVIII ст. розвивалася насамперед гравюра. Плеяда граверів — майже 20 чоловік — сформувалася в Києві. Найвидатнішими з них були **Олександр та Леонтій Тарасевичі, Іван Щирський**. Достатньо сильними були граверські школи у Львові, Чернігові, Новгороді-Сіверському. На гравюрах зображали історичних осіб, видатних сучасників, алегоричні сцени, античні сюжети, види будівель, плани міст тощо. Олександр Тарасевич був найвизначнішим гравером у всій Східній Європі.

Живопис. Стиль бароко вніс нові мистецькі засади в іконопис. У другій половині XVII ст. іконописні образи втрачали свою відреченість, наближались до реального життя.

Найвидатнішими іконописцями того часу стали **Іван Руткович** (?–1703) та **Йов Кондзелевич** (бл. 1667–1740). Перший уславився образами іконостасів у селах Галичини й іконостасу церкви Різдва Христового в м. Жовкві. Митець надавав значення відтінкам кольорів, зовнішній декоративності.

Йов Кондзелевич зосереджувався насамперед на виявленні внутрішнього світу людини. Про це свідчать ікони з іконостасу, виконаного для Манявського скиту.

Вагоме місце в релігійному малярстві посідала малярська майстерня Києво-Печерської лаври, де працювали й майстри-італійці.

Й. Кондзелевич. Архістратиг Михайло. Фрагмент Богородчанського іконостасу. 1698–1705 рр.

Народні майстри найчастіше зверталися до образу Божої Матері. Значного поширення набув образ Покрови Богородиці, продовжували творити образ козака Мамая. На іконах Покрови в нижній частині зображалися представники тогочасної старшини й гетьмани.

Розвивався також і світський портретний живопис. Заможні старшини замовляли власні портрети, портрети своїх дружин та дітей.

Музика. Протягом другої половини XVII — першої половини XVIII ст. вершини свого розвитку досягнув музичний епос — думи й історичні пісні. Вони відтворювали реальні події: «Про Хмельницького і Барабаша», «Про Корсунську перемогу» та ін.

У містах формувалися музичні цехи, найчастіше зі скрипалів, цимбалістів, дудників. Вони створювали ансамблі на зразок «Троїстих музик». Окремо розви-

валася «полкова музика». Її виконували кобзарі, довбиші, литавристи, сурмачі, трубачі, скрипалі, цимбалісти.

Розвитку музичної культури сприяли й освітні центри. Музика та співи були обов'язковим предметом у Києво-Могилянській академії та колегіумах.

У 1729 р. у Глухові було створено перший спеціальний музичний заклад — школа співу й інструментальної музики. Там навчали церковного співу, гри на скрипці, бандурі, гусях.

Театр. Продовжував розвиватися шкільний театр. Найчастіше ставилися драми про життя святих. Зміст драм присвячувався проблемам загальнолюдської справедливості. Питання осудження антигромадських пристрастей та гріхів порушувала драма «Царство натури людської» (1698). У 1705 р. в Києві було поставлено першу українську історичну драму Ф. Прокоповича «Володимир».

З'явилися й мандрівні театри. Їх організовували мандрівні дяки.

Архітектура українського бароко. Цей стиль яскраво проявив себе в храмовому будівництві. Спорудам притаманна грандіозність, вертикальна спрямованість, яка підкреслювала утвердження духовності. Бароківі храми багато оздоблені, мають розкішні додаткові фронтони, брами, прикрашені покрученими завитками, пишним рослинним чи геометричним орнаментом.

Європейське бароко в Гетьманщині набуло яскравих національних особливостей, отримавши назву *козацького*. Воно поєднало традиції мурованого будівництва княжої доби й дерев'яного народного зодчества. Найбільше таких споруд було зведено під опікою гетьмана І. Мазепи.

Елементи барокового стилю прикрасили й відбудовані споруди княжої Русі. Коштом гетьмана було поновлено й дещо перебудовано Софійський та Михайлівський Золотоверхий собори. Майже всі бані покрили золотом, надали їм барокової грушоподібної форми. У Києво-Печерській лаврі в стилі бароко перебудували Успенський собор, Троїцьку надбрамну церкву.

Справжніми шедеврами козацького бароко є Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві (1696–1701), Преображенський собор Мгарського монастиря, поблизу Лубен (1684–1692), Хрестовоздвиженський собор у Полтаві (1709), Покровський — у Харкові (1689), Спасо-Преображенський — в Ізюмі (1684), церква Святої Катерини — у Чернігові (1716).

Почали зводити нечисленні цивільні споруди. До них належить будинок полкової канцелярії в Чернігові, побудований наприкінці XVII ст. та будинок Чернігівського колегіуму з багатим оздобленням стін і монументальною вежею. Коштовною перлиною українського бароко в цивільній архі-

Покрова Богородиці з с. Дашки на Київщині із зображенням гетьмана Б. Хмельницького й архієпископа Л. Барановича. Друга половина XVII ст.

Собор Софія Київська.
Нижній ярус іконостаса.
1747–1754 рр.

текстурі є корпус Києво-Могилянської академії. На його будівництво виділив кошти гетьман І. Мазепа.

До рідкісних зразків світського будівництва належить Київський магістрат на Подолі. Збудований на зразок української хати на дві половини прикрашеної вежею зі шпилем і годинником.

Скульптура того часу набувала поширення у вигляді орнаментального декоративного різьблення по дереву — сницарства.

Для оздоблення іконостасів вирізьблювали виноградну лозу, європейські орнаменти, різні рослинні мотиви. Витвором високої майстерності були наскрізно різьблені царські врата іконостасів. Майстри Жовківської школи запровадили ажурне різьблення колон, троянд.

Однією з вершин українського декоративного різьблення на Лівобережжі є іконостас Спасо-Преображенської церкви (с. Великі Сорочинці), виготовлений у 30-х роках XVIII ст. Продовженням розвитку національної традиції скульптурного різьблення став іконостас Вознесенської церкви в с. Березні на Чернігівщині. У ньому різьблення перетворене на суцільний «килим» з гілок, квітів та орнаментів. До найважливіших пам'яток мистецтва, створених київськими різьбярами, належать іконостаси Успенської церкви Києво-Печерської лаври, Михайлівського Золотоверхого собору та нижній ярус іконостасу Софійського собору.

Завдання та запитання

- Охарактеризуйте систему освіти в Україні наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.
- Визначте напрями й особливості тогочасної літератури.
- Заповніть таблицю в зошитах.

Ім'я митця, вид мистецтва	Назва твору	Коротка характеристика твору

- Розкрийте зміст понять: «акровірші», «хроновірші», «вірші-«раки»», «вірші-«ехо»», «фігурні вірші», «гравюра», «ктитор».
- Перерахуйте характерні ознаки й особливості оздоблення барокових споруд; назвіть найвидатніші барокові споруди в Україні наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.

- Проаналізуйте обставини, які сприяли чи перешкоджали розвитку української культури протягом другої половини XVII — першої половини XVIII ст.?

- Визначте ті ознаки освіти в Україні в другій половині XVII–XVIII ст., які свідчать про її високий рівень і демократизм.

- Поміркуйте, які історичні події, процеси та явища надихали українських митців на творення барокових шедеврів.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМИ 5

«УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.»

Внутрішньополітичне життя Лівобережжя наприкінці XVII ст. набуло стабільності. Закінчення терміну Андрусівського договору викликало сподівання про відновлення єдності України. Проте українські сподівання перекреслив договір про «Вічний мир» 1686 р. між Польщею та Московією. Він на необмежений час утверджував насильницький поділ України, став серйозною перешкодою на шляху до її об'єднання.

Перехід влади в Гетьманщині від І. Самойловича до І. Мазепи московський уряд використав для дальшого обмеження автономних прав Гетьманщини.

Подальша доля Лівобережжя пов'язана з іменем І. Мазепи. Він проводив успішну внутрішню політику, ґрунтовану на соціальній рівновазі між станами. Турбувався розвитком освіти, підтримував церкви. Зовнішню політику наприкінці XVII ст. базував на співробітництві з Москвою, за допомогою якої сподівався повернути Правобережжя й відвоювати в Туреччини та Криму причорноморські й приазовські степи.

Після поразки Туреччини під Віднем польський уряд задумав нове заселення Правобережжя. До цієї справи він вирішив залучити українське козацтво. На спустошеному Правобережжі дозволено було заснувати кілька полків. Найбільшої слави в колонізації краю та захисті від південної загрози здобув фастівський полковник Семен Палій. Успіхи відроджуваного козацтва швидко занепокоїли Польщу. Польський уряд провів кілька каральних операцій проти правобережних козаків. Проте усі вони зазнали невдачі. Невдалою участю Польщі в Північній війні вирішив скористатися С. Палій, піднявши антипольське повстання. Участю в Північній війні вирішив скористатися й І. Мазепа, якому вдалося в 1704 р. об'єднати обидва береги Дніпра під своєю булавою. Як противник демократичного розвитку подій, він заарештував С. Палія. Повстання пішло на спад.

У ході Північної війни, чужої інтересам Гетьманщини, цар Петро I вимагав від України великих матеріальних витрат і людських жертв, виношував плани ліквідації особливого політичного та суспільного устрою Української козацької держави. Постійно вимагав участі багатотисячних козацьких корпусів для північних фронтів. Коли ж виникла потреба захистити Україну, московит відмовився виконувати свій обов'язок протектора. Перехід І. Мазепи на сторону Карла XII викликав масовий терор, здійснюваний московським військом проти військових, але в основному проти мирних мешканців Гетьманщини.

Збройний виступ гетьмана І. Мазепи проти Російської імперії примусив її відмовитися від планів ліквідації українського суспільного ладу та політичного устрою на десятки років. Він продемонстрував, що Україна не втратила здатності захищати свої інтереси, самобутність і гідність.

Після поразки під Полтавою наступ царизму на Україну посилювався. На захист незалежності України виступив гетьман у вигнанні П. Орлик. Найвидатнішою його справою стала Конституція 1710 р., організація збройної

ТЕМА 5. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ XVII — у першій половині XVIII ст.

антимосковської коаліції в 1711 р., дипломатичні зусилля заради створення нових антимосковських коаліцій.

Наступ царизму на українську автономію, українську культуру, господарство, церкву стримували гетьмани І. Скоропадський, П. Полуботок, Д. Апостол. Завдяки їхнім зусиллям у Гетьманщині було збережено автономний суспільно-політичний лад, зроблено ряд кроків на шляху відродження господарства та культури.

Роки Правління гетьманського уряду, очоленого російськими урядовцями, стали часом нового наступу імперії на Україну-Гетьманщину. Її господарство нищили російські з'єднання, задіяні в російсько-турецькій війні 1735–1739 рр., а громадянське життя — терор таємної канцелярії.

Важливі реформи, здійснені українськими гетьманами наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.		
Дата	Хто запровадив	Суть реформ
1691 р.	І. Мазепа	Своїм універсалом дозволив селянам подавати скарги на папів до суду
1692 р.		Зобов'язав полковників стежити, щоб поміщики та власники рангових маєтків були справедливими до зобов'язаних селян і не переважували їх відробітками й податками
1701 р.		Обмежив відробітки двома днями на тиждень
5 квітня 1710 р.	П. Орлик	«Пакти й Конституції законів і вольностей Війська Запорозького» (Конституція) містили такі принципи, як обмеження свавільної влади володаря; республіканізм; розподіл влади; парламентаризм і виборність урядовців
1723 р.	П. Полуботок	Здійснив судову реформу, щоб припинити втручання першої Малоросійської колегії в українські судові справи
1729–1731 рр.	Д. Апостол	Упорядкував земельні відносини, провів переоблік земельних володінь — Генеральне слідство про маєтності
		Реорганізував роботу українського бюджету; чітко визначив витрати «військового скарбу»
1728 р.		Відновив право торгівлі на ринках Західної та Центральної Європи
		Запровадив «Інструкцію українським судам», реформував судову систему
1728 р.	Д. Апостол	Створив комісію з правознавців, яка укладала кодекс законів «Права, за якими судиться малоросійський народ»

ТЕМА 6. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в другій половині XVIII ст.

§ 35. ГЕТЬМАНЩИНА другої половини XVIII ст.

У середині XVIII ст. українці ставили запитання: «Пагорб менший за гору, але чи панує гора над пагорбом?» Подумайте, який політичний сенс вони вкладали в це запитання.

1. Гетьман Кирило Розумовський, його діяльність

Покращання становища Гетьманщини розпочалося з приходом до влади в імперії Єлизавети Петрівни. У 1744 р. українські старшини скористалися приїздом імператриці до Києва й вручили їй прохання про вибори нового гетьмана. Проте російський уряд зважився на це лише через 6 років.

Плануючи подальше розширення імперії на південь та захід Європи, російські урядовці усвідомлювали, що Росія неминуче вступить у сутичку з Туреччиною та Пруссією. На вістрі обох напрямів знаходилася Гетьманщина. На той час вона була господарськи ослабленою, з народом, що втратив будь-які ілюзії щодо російської влади. Тому імперія запланувала повернути прихильність старшин і козацтва, відродити господарство Гетьманщини, щоб перетворити її на постачальника для своїх військ.

Єдиним кандидатом на гетьманство було висунуто **Кирила Розумовського** — молодшого брата фаворита імператриці Єлизавети графа Олексія Розумовського. Вибори відбулися 22 лютого 1750 р. в Глухові. Новий гетьман народився 1728 р. у с. Лемешах поблизу м. Козельця в родині козака Григорія Розума. Завдяки турботі брата Кирило був обласканий царськими милостями, здобув добру освіту. Протягом 1743–1745 рр. здійснив освітню подорож Європою. У Берліні навчався в знаменитого математика Леонарда Ейлера, слухав лекції в Гданську, Кенігсберзі, Теттінгені, побував у Франції, Італії, вивчаючи німецьку, французьку й латинь. З поверненням до Петербурга його, 18-річного юнака, проголосили президентом Академії наук.

Г. Васько. Гетьман Лівобережної Гетьманщини граф Кирило Розумовський. Середина XIX ст.

Палац К. Розумовського
в м. Батурині. Сучасне фото

Усе життя цікавився літературою та мистецтвом, при власному дворі утримував найкращий в імперії духовий оркестр та оперний театр.

З обранням Розумовського гетьманом розпочалося відродження державних традицій краю. За гетьманським універсалом із Лівобережжя було вислано всіх російських урядовців, які засідали в Правлінні гетьманського уряду. Відносини Російської імперії з Гетьманщиною знову було передано у відання Колегії за-

кордонних справ. Отже, Гетьманщина знову зміцнила свій державний статус. Гетьман відновив право призначати полковників, надавати рангові маєтки. За його відсутності всі справи вирішувала Рада генеральних старшин. У Глухові знову скликали з'їзди старшин.

Політичне відродження створило сприятливі умови для господарського відновлення краю. Глухів перетворили на культурний центр України. Тут збудували гетьманський будинок, у стилі західноєвропейського королівського палацу з англійським парком, величну будівлю Генеральної військової канцелярії, французький пансіон, кав'ярні, магазини мод.

У місті ставили італійські опери, улаштували концерти оперних співаків, духового оркестру. Кирило Розумовський почав відбудовувати стару столицю — Батурин. Гетьман навіть подав клопотання про відновлення дипломатичних відносин Гетьманщини, але напшовхнувся на категоричну відмову імперського Петербурга.

Судова реформа. Прагнучи відродити державне життя України, гетьман відновив роботу над кодексом законів — «Прав, за якими судиться малоросійський народ». У 1760 р. Генеральний військовий суд було виведено з підпорядкування Генеральній військовій канцелярії і перетворено на вищу судову інстанцію України. Вона стала колегіальним органом у складі двох генеральних суддів і 10 виборних засідателів — по одному від кожного полку.

У 1763 р. у Гетьманщині було продовжено судову реформу. Замість полкових судів, де головували полковники, запроваджувалися земські суди, які займалися цивільними справами, підкоморські — земельними, городські — кримінальними.

Реформа козацького війська. Для вирішення військових справ був створений окремий державний орган — Колегія нижчої генеральної старшини в складі двох осавулів, хорунжого й бунчужного. Гетьман запровадив єдине озброєння: рушницю, шаблю та спис; єдині однострої: синій мундир із червоним коміром, білі штани, шапки різного кольору — у кожного полку свій. Козаки з юнацтва мали вивчати загальні й окремі військові предмети.

Плани реформування освіти. Кирило Розумовський розглядав освіту як основу економіки та державності. Урядовцями гетьманської канцелярії

були складені проекти відкриття університету в Батурині та перетворення на університет Києво-Могилянської академії. Це мали бути освітні заклади з бібліотеками, друкарнями, анатомічними театрами та гімназіями при них.

Спроба зміцнити державність Гетьманщини. Старшини прагнули розширити свої повноваження, звільнити край від імперського тиску.

Історичне джерело

1762 р. на замовлення К. Розумовського перекладач Генеральної військової канцелярії Семен Дівович «на честь і захист Малоросії» написав історичний поетичний твір — «Разговор Великороссии с Малороссиею». Ось які речі висловлює «Малоросія» своїй співрозмовниці:

Не тебе, Государю твоему поддалась...
...Не думай, чтоб ты сама была мой властитель,
Но государь, твой и мой общий повелитель.
А разность наша есть в приложенных именах.
Ты Великая, а я Мала живем в смежных странах.
...Почему почитаю тебя равну себе.
Не говори: как обществу, поддалась и тебе!
...А не ты республикою повелеваешь мною,
Ничем не умалена царем я пред тобою!

- Чи дозволяли українці за К. Розумовського російським чиновникам та офіцерам порядкувати в Гетьманщині?

У грудні 1763 р. З'їзд старшин підготував «Прохання малоросійського шляхетства і старшин, разом з гетьманом, про відновлення колишніх прав Малоросії» до імператриці Катерини II. Документ містив цілу програму відновлення державності Гетьманщини.

Історичне джерело

У ході обговорення й написання «Прохання...» пропонувалося відновити традицію укладення міждержавних договорів між гетьманом і царем; відновити право «українського народу» вільно обирати гетьмана; перетворити З'їзд старшин на Генеральну раду — парламент Гетьманщини; перетворити Генеральний військовий суд на трибунал — найвищу й остаточну судову установу; повернути Україні території, відібрані попередніми російськими царями; відновити «генеральну лінію» (кордон) між Україною та Росією; відновити митниці на кордоні з Росією і скасувати їх на кордоні з Польщею та Туреччиною; звільнити Україну від утримування своїм коштом російських полків; повернути українцям борги, за постачання російської армії у 1735–1739 рр.; а в майбутньому, «щоб усе на готові гроші куповано було»; створити в Україні два університети за європейським зразком та ін. — усього 23 пункти.

- Чи міг російський уряд допустити відродження державності Гетьманщини?

Проведені в Україні-Гетьманщині реформи та зміни засвідчували, що українське суспільство під керівництвом старшинської еліти прагнуло розвитку власної державності. «Прохання...» ж стало справжньою програмою цього розвитку.

2. Остаточна ліквідація гетьманства

Цілком природно, що Катерина II побачила в «Проханні...» реальну загрозу здійсненню імперських планів щодо Гетьманщини. Тому вона наказала привести в бойову готовність російські полки, дислоковані в Україні, підняти на укріплення гармати, таємно підвести до кордонів Гетьманщини ще кілька військових з'єднань, заарештувати «генеральну артилерію» Гетьманщини, посилити охорону порохових заводів і складів боєприпасів. Імператриця негайно викликала К. Розумовського до Петербурга, категорично вимагаючи від нього зректися гетьманської влади. Він зволікав 10 місяців. Європою поповзли чутки, що гетьман готує новий державний переворот у Росії. Проте в жовтні 1764 р. К. Розумовський склав гетьманські повноваження.

Ліквідація гетьманства означала ліквідацію Української козацької держави.

3. Діяльність П. Рум'янцева в Лівобережній Україні

Маніфестом від 10 листопада 1764 р. Катерина II скасувала гетьманство, а натомість заснувала *другу Малоросійську колегію*.

Її президентом став граф **Петро Рум'янцев** — генерал-губернатор Мало-росії та «головний командир» українських і російських військ, дислокованих у Лівобережжі. Таємною інструкцією Катерина II зобов'язала намісника здійснити «обрусеніє» Гетьманщини. Імператриця мала на увазі не лише нав'язування лівобережцям російської мови та звичаїв, а й підпорядкування всіх генеральних, полкових і сотенних установ і судів другій Малоросійській колегії, щоб таким чином ліквідувати державність Гетьманщини, а судівництво перевести на російські закони. Наказувалося вести пильний нагляд за діями та настроями старшин, а за необхідності діяти, «де лисячим хвостом, а де вовчою пащею».

Важливим завданням, яке П. Рум'янцев мав виконувати негайно, було перетворення Гетьманщини на «доходну провінцію», тобто в колонію Російської імперії. Уже наступного 1765 р. П. Рум'янцев провів «Генеральний опис Малоросії» — перепис її населення та господарства й на цій основі запровадив «рубльовий оклад» з кожної хати.

Офіційно проведення перепису пояснювалося прагненням звільнити українців від труднощів, пов'язаних із постачанням продуктів і фуражу для утримання 6 російських драгунських полків і Глухівського гарнізону, що стояли в Україні з 1709 р. і коштували українцям понад 95 тис. рублів щорічно.

Запровадження «рубльового окладу» дозволило збирати по 252 тис. рублів за рік. Це дало змогу імперії напередодні війни з Туреччиною перетворити Лівобережжя на справжню базу російської армії. Протягом весни 1768 р. на постійні квартири в Гетьманщину було додатково переведено ще 9 полків. Ще 6 полків розмістили в Слобожанщині.

Друга Малоросійська колегія — орган Російської імперії, створений Катериною II для управління Гетьманщиною та повної ліквідації державної автономії України.

Російських солдатів поселяли не в казарми, а на квартири до українців, які мусили годувати, забезпечувати постояльців світлом і теплом. Українці сплачували і «рубльовий оклад» на утримання російських військових.

З початком російсько-турецької війни 1768–1774 рр. господарство Гетьманщини П. Рум'янцев підпорядкував задоволенню потреб російської армії.

Люди й транспортні засоби відмобілізували на військові будівельні роботи, спорудження переправ через річки, погоничами для перевезення військових вантажів, на заготівлю будівельних матеріалів, дров, сіна. Знову українці страждали від вилучень худоби та продовольства. Українська скарбниця перетворилася на постачальника грошей для російської армії.

Історичний факт

Поки 13 козацьких полків Гетьманщини та 11 тис. запорожців воювали, забезпечуючи себе власним коштом, Гетьманщина утримувала на фронті 6 російських драгунських полків, потративши на це протягом війни майже 700 тис. рублів. Близько 2 млн рублів з Генеральної військової канцелярії було витрачено на купівлю для російської армії десятків тисяч волів, коней, упряжі, возів, провіанту та фуражу, забезпечення розвідувальних акцій, транспортування через Україну воєнних вантажів тощо.

У лютому 1780 р. Катерина II звеліла відпустити з українського скарбу в розпорядження севастопольського генерал-квартирмейстера «на будівлі, необхідні по флоту нашому чорноморському, 203 640 рублів».

На імперські справи витрачалися й гроші Слобожанщини. 1774 р. для підкупу ногайських ватажків звідти було витрачено 100 тис. руб.

- Продовжте відомий вислів: «Якщо народ не годує власну армію, то...»

4. Скасування автономного козацького устрою на Слобожанщині

Наступного року після ліквідації державності Гетьманщини, улітку 1765 р., російська володарка видала маніфест про скасування полкового козацького устрою на Слобожанщині, перетворення її на Слобідську Українську губернію Російської імперії. Замість 5 полків створювалося 5 провінцій. Судівництво й урядування в них здійснювалося вже на основі російських законів.

Полковник Ізюмського полку Федір Краснокутський спробував організувати слобідських старшин виступити проти таких змін. Однак вони не погодились й навіть, боячись утратити нажите багатство та посади, підписали прохання до імператриці про бажаність змін. Краснокутського ж було заслано в Казань.

5. Ліквідація решток автономного устрою Гетьманщини

У січні 1782 р. на землях Лівобережжя були засновані три намісництва: Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. Управління й судівництво

М. Дерезус. На панцину.
1963 р.

в них було переведене на російські закони. Одноразово припинили роботу сотенні та полкові установи. Це означало ліквідацію решток автономії Гетьманщини й включення Лівобережжя до складу Російської імперії на правах російських територіально-адміністративних одиниць.

У 1783 р. козацькі лівобережні полки реорганізовано в регулярні частини російської армії. 3 травня 1783 р. Катерина II заборонила селянам міняти місце проживання на території Лівобережної та Слобідської України, тобто запровадила кріпацтво, якого українці позбулися ще 1648 р. На плечі селян ліг і подушний податок.

Історичний факт

За підрахунками сучасника Опанаса Шафонського, надходження від Гетьманщини до російської казни протягом 1765–1782 рр. досягали середньорічної суми — 393 400 руб. Після запровадження кріпацтва та подушного податку в 1783 р. російська казна отримала 1 194 819 руб.

- Про виконання якого із завдань Катерини II, даного П. Рум'янцеву, свідчать цифри документа?

Щоб утримати старшин від опору імперським перетворенням Катерина II 1785 р. поширила на Лівобережжя дію «Жалуваної грамоти дворянству», за якою українські старшини отримували всі права російського дворянства.

Опір імперському наступу. Не всі старшини ганебно погоджувалися обміняти державність Гетьманщини на права російських дворян. Особливо твердими й послідовними у своїх переконаннях були ніжинські та батуринські патріоти, які за свої погляди були кинуті до в'язниці.

Григорій Полетика — громадський діяч, патріот

Під час роботи Законодавчої комісії в Москві українські депутати на чолі з **Григорієм Полетикою** виступили проти проекту перетворень у Гетьманщині, який під керівництвом П. Рум'янцева підготувала друга Малоросійська колегія.

Підтриманий Новгород-Сіверським гуртком патріотів, у 1791 р. до Пруссії з таємною місією їздив поет, драматург, громадсько-політичний діяч **Василь Капніст**. У Берліні він намагався заручитися військовою підтримкою прусського короля українського національно-визвольного руху у разі збройного виступу проти російського самодержавства.

Завдання та запитання

1. Опишіть процес відновлення гетьманства протягом 40–50-х років XVIII ст. Які ознаки української державності було відновлено разом з посадою гетьмана?
2. Розкрийте зміст реформ, запланованих і проведених в Україні за гетьманування К. Розумовського.
3. Охарактеризуйте комплекс перетворень, які провів на Лівобережжі П. Рум'янцев.

4. Як історики тлумачать вислів «доходная провінція», «обрусеніє Гетьманщини», «рубльовий оклад»?
5. Що саме мала на увазі імператриця, радячи П. Рум'янцеву діяти в Україні, «де лисячим хвостом, а де вовчою пащею»?

6. Поміркуйте, чого саме не могла прийняти Катерина II зі змісту «Прохання малоросійського шляхетства...». Які її дії засвідчують, що вона поставилася до вимог по-імперськи жорстко?
7. Розкрийте механізм подвійного стягування з українців «рубльового окладу».
8. Підготуйте короткі повідомлення про життєвий шлях українських патріотів Г. Полетики та В. Капніста.

9. Визначте, що відіграло вирішальну роль у відновленні гетьманства в Україні: прихильність російської володарки до сім'ї Розумовських чи імперські плани Росії. Аргументуйте свою відповідь на основі аналізу наступних подій.
10. Дайте назву тим двом історичним процесам, зіткнення яких призвело до ліквідації Української козацької держави.

§ 36. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ТА ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ в другій половині XVIII ст.

Пригадайте поему Т. Шевченка «Гайдамаки». Чому поет не радів з приводу здобуття гайдамаками Умані?

1. Соціально-політичне та економічне становище в Правобережній Україні

На початку XVIII ст. на Правобережжі було ліквідовано відроджений С. Палієм і зміцнений та розширений І. Мазепою полково-сотенний устрій. Договори, які уклали Росія, Туреччина та Польща в другому десятилітті XVIII ст., повертали Правобережну Україну під владу польської корони.

Сюди знову прийшли польські магнати й шляхтичі, які прагнули якнайшвидше відновити старі порядки. Щоб залюднити землі, магнати й шляхтичі надавали переселенцям пільгові «слободи». На Правобережжя потягнулися селяни із Західної Волині, Полісся, Галичини, Гетьманщини. На руїнах колишніх сіл виростали нові.

Переселенці створювали господарства, а шляхтичі терпляче очікували, поки минуть «пільгові роки», щоб знову посилити визиск і повернути православних «схизматиків» до католицизму. Вони примушували православних зрікатися своєї віри, зневажали українську культуру й мову.

2. Розгортання гайдамацького руху

Невідомий художник. Портрет гайдамаки. XVIII ст.

Погіршення становища викликало спротив українського народу. Незадоволені або знову йшли в Гетьманщину, Молдову та Туреччину шукати собі щастя-долі, або згуртовувалися для помсти своїм гнобителям.

Стихійний рух проти гнобителів на Правобережжі отримав назву **гайдамацький**. Народ називав учасників руху *коліями*, *левенцями*, *дейнеками*, *опришками*. Вони нападали на панські маєтки, на торговців і заможних людей, але не чіпали бідних. Тому користувалися співчуттям селянства, яке дивилося на них як на месників за свої кривди.

У 1734 та 1750 рр. гайдамацький рух переріс у селянські повстання, що охоплювали значні території Правобережжя. Розгортанню гайдамацького руху сприяло також близьке сусідство із Запорозжям. Запорозькі степи й ліси, вибалки, прибережні печери й різні потаємні місця були **гайдамакам** добрим сховищем від переслідувачів. Рядові козаки допомагали їм зброєю та кіньми. Дуже часто запорожці виступали ядром гайдамацьких загонів.

Перезимувавши в домівках чи сховищах на Запорозжжі, загони гайдамаків з ранньої весни до пізньої осені влаштовували несподівані напади на феодальні маєтки, палили їх, нищили документи, відбирали майно в орендарів, корчмарів і всіх тих, кого вважали гнобителями. Фактично гайдамаки вели справжню партизанську війну проти шляхти.

Історичний факт

«Один гайдамака, — писав польський ксьондз, — увірвавшись у розташування поляків, міг за хвилину розігнати сорок чоловік, заподіявши кожному з них або рану, або смерть... На 50 гайдамаків треба було наших 200–300 і більше, щоб з ними справитися. Ніколи вони не піддалися б рівній або лише трохи більшій силі».

Гайдамаків морально підтримувало й переслідуване православне духовенство, очолене ігуменом Мотронинського монастиря **Мельхіседеком Значко-Яворським**. Монастирі Південної Київщини — Мотронинський, Медведівський, Жаботинський, Лебединський та ін., що були розміщені серед густих лісів поблизу Запорозжжя, — ігумен перетворив на осердя руху за повернення правобережних сільських громад до православ'я. 1765 р. його приймала Катерина II й пообіцяла домогтися від польських властей припинення переслідувань православних. Як небезпечного релігійного діяча 1766 р. польські власті кинули отця Мельхіседека до в'язниці. Завдяки заступництву церковного керівництва

Опришки — учасники народно-визвольної боротьби проти феодально-кріпосницького гніту шляхти.

Гайдамаки (від турецького *гайде* — гнати, чинити свавілля) — повстанці проти соціального та національного гноблення на Правобережжі XVIII ст.

та царського уряду він був звільнений. Ці події посіяли в майбутніх повстанців сподівання, що їх обов'язково підтримає російська влада.

3. Коліївщина

Причини повстання. Найпотужнішим став третій вибух гайдамацького руху — Коліївщина.

У 60-х роках XVIII ст. на Правобережжі, насамперед на Південній Київщині, закінчувалися пільгові терміни «слобід», які надавалися на 15, а то й 30 років. Тому незадоволення кріпосницьким гнобленням різко посилювалося.

Польська світська й церковна влада знову посилювала наступ на православ'я. Православних священиків за найменшу провину кидали до в'язниць, немилосердно били різками, усіляко знущалися, поки ті не переходили до унії. Але піддавшись тиску, вони продовжували ненавидіти нове релігійне оточення. Так все густішою ставала атмосфера взаємної недовіри та ненависті.

Безпосереднім поштовхом до повстання стали міжнародні події. На початку 1768 р. польські шляхтичі виявили незадоволення втручанням Росії у внутрішні польські справи та політикою короля, який під тиском царського уряду підписав указ про зрівняння в правах з католиками православних і протестантів.

Польські опозиціонери не визнали цей документ. Вони об'єдналися в збройні союзи (конфедерації), найсильнішою з них стала Барська (від м. Бар на Поділлі) конфедерація, і виступили під гаслами захисту католицизму, прав шляхти, звільнення Польщі з-під імперського тиску Росії.

Однак їхній патріотизм поєднувався з релігійним фанатизмом. Не маючи сил боротися з російськими військами, фанатичні шляхтичі виступили в «хрестовий похід» проти українців Правобережжя. Вони руйнували православні храми та святині, катували духовенство, громили села й міста.

Цим одразу ж скористалася Російська імперія для давно задуманого просування на Захід. Російський уряд оголосив себе захисником православних і послав військовий корпус розбити збройні формування фанатиків. Російські загони оточили головні сили конфедератів у Бердичеві. Присутність і бойові дії російських військ мешканці Правобережжя розцінили як допомогу в боротьбі за православ'я й визволення з-під гніту шляхти.

У народі поширювалися чутки про «золоту грамоту» Катерини II. Вона, нібито, містила наказ запорожцям і селянам допомагати російському війську винищувати ворогів православ'я.

Початок повстання. Політичну ситуацію, яка виникла, дуже вдало використали керівники повстання. У березні 1768 р. вони зібралися в Мотронинському монастирі, відомому центрі православного руху, очоленому відважним ігуменом Мельхіседеком.

Район поширення Коліївщини.
1768 р.

Невідомий автор.
Максим Залізняк.
XVIII ст.

Організатори повстання направили посланців на Запорозьку Січ і Правобережжя із закликами до збройного виступу. Очолив повстання М. Залізняк.

Ватажок повстанців **Максим Залізняк** народився на початку 40-х років XVIII ст. в селянській родині в м. Медведівці на Чигиринщині. У 13 років пішов на Січ. У 1767 р. став послушником Онуфріївського монастиря, а навесні 1768 р. перейшов до Мотронинського монастиря.

26 травня 1768 р. загін гайдамаків очолений М. Залізником виступив з урочища Холодний Яр, що в Чорному Лісі біля Чигирини. До нього охоче приєднувалися загони повсталих селян і міщан. Вони взяли під контроль усю Південну Київщину й рушили до Умані — головної твердині польської влади на Поділлі.

Основною силою, що обороняла місто, був загін надвірних козаків, який очолив сотник **Іван Гонта**. Він народився в селянській сім'ї, поступив на службу до надвірної сотні магнатів Потоцьких, дослужився до сотника. У винагороду за службу І. Гонти отримав два села й ніби пов'язав свою долю зі шляхетською верствою.

Коли загони М. Залізняка наблизилися до переповненої втікачами Умані, йому назустріч виступив загін І. Гонти, але замість дати бій, сотник із загоном приєднався до гайдамаків. Перехід І. Гонти на бік повстанців визначив страшну долю багатьох уманських біженців. У ніч з 9 на 10 червня гайдамаки здобули місто й знищили понад 2 тис. польських шляхтичів.

Державотворчі зусилля керівників Коліївщини. Керівники повстання не були бунтівниками, які «хмеліли від вражої крові». Вони провели в Умані загальну раду, яка проголосила М. Залізняка гетьманом, а І. Гонту — уманським полковником. Ватажки повстання створили «управительну резиденцію над містом Уманню та всією Уманською губернією». Вони розіслали свої «хартії»

С. Васильківський.
Сотник Іван Гонта.
1916 р.

(грамоти) на Білоцерківщину, Поділля, Брацлавщину, Волинь. Залізняк проголосив звільнений край Гетьманщиною, мешканців — козаками й закликав їх до виконання козацької служби.

Звільнену територію було поділено на 16 сотень. Максим Залізняк почав створювати дисципліноване військо. Його чисельність становила 2 тис. вояків. Це були насамперед запорожці й надвірні козаки І. Гонти. Під проводом М. Залізняка «з 30 прапорами й 15 гарматами» військо урочисто ввійшло до Умані. Військовий осавул ніс полковницький пернач, козаки несли велику корогву та кілька менших прапорів.

Максим Залізняк не допускав зловживань і розбою на повстанській території. «Управительна резиденція» застерігала від насильств над торговцями, намагалася убезпечити їхнє пересування видачею їм паспортів.

Історичне джерело

До наших днів дійшов універсал М. Залізняка від 13 червня 1768 р.: «Я, Максим, полковник Низового Запорозького Війська, даю від себе документ Федору — осадчому містечка Теплика, аби він мав і інших громад ключа від того містечка в доброму стані утримував: як то я, аби мав владу судити, радити й у всіляких випадках добре справувати, добрим добре воздавати, а злих бунтівників киями карати, а міщанам та іншим громадам ключа вищеописаного містечка наказую, аби йому в усіляких випадках слухняні були, бунтів між собою не робили. При цьому будьте здорові».

Кінцевою своєю метою повстанці бачили об'єднання Правобережжя з Лівобережжям в єдиній Гетьманщині в складі Російської імперії.

Придушення повстання. Спочатку російська влада прихильно ставилася до повстанців. Адже ослаблення польської влади відповідало імперським інтересам Росії. Проте наростання масштабів повстання, його спрямованість на ліквідацію кріпосництва, ідея відновлення Гетьманщини на обох берегах Дніпра змусили російський уряд змінити своє ставлення до гайдамаків.

Тим часом один із гайдамацьких загонів, переслідуючи шляхту, перетнув кордон і спалив турецьке місто Балту. Турки пригрозили війною, до якої Росія ще не була готова. Щоб уникнути воєнного конфлікту з Туреччиною, Росія вдалася до рішучих дій.

Увечері 25 червня російське командування запросило М. Залізняка та І. Гонту нібито на бенкет й заарештувало їх. Потім заарештували й 900 гайдамаків. Решта розбіглася. До кінця липня основні вогнища повстання були ліквідовані.

Розправа над повстанцями. Івана Гонту та ще 846 полонених як підданих Речі Посполитої було передано польському уряду. У с. Кодні поблизу м. Житомира відбувся головний суд, інший діяв у с. Серби на Поділлі. Майже всіх заарештованих після лютих тортур було страчено. Мученицьку смерть також прийняв І. Гонта.

250 гайдамаків, вихідців із Запорожжя, разом із М. Залізником як підданих російського царя судили й карали в Києві. У присутності турецьких спостерігачів їх нещадно відпмагали нагаями, вирвали кожному ніздрі, розпеченим залізом затаврували лоб і щок. Після езекуції гайдамаків вислали на довічну каторгу в Сибір.

5. Зміни в політичному становищі правобережних земель

До початку 70-х років XVIII ст. Польська держава через постійну боротьбу за владу окремих магнатів, конфедерацій, небажання розв'язати національне та релігійне питання на Правобережній Україні значно ослабла. Цим скористалися Росія, Австрія та Пруссія. У 1772 р. вони провели перший поділ Польщі. Згідно з ним, Австрія заволоділа Галичиною. У 1793 р. Пруссія та Росія провели другий поділ Польщі. До Російської імперії відійшли Київщина, Східна Волинь, Поділля, Брацлавщина.

У 1795 р. Пруссія, Росія та Австрія провели третій поділ Польщі, за яким до Росії було приєднано Західну Волинь і Берестейщину. З переходом

ТЕМА 6. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

Правобережжя під владу Росії воно було поділене на три губернії: Київську, Подільську та Волинську. Царський уряд скасував унію. Понад 1 млн селян протягом 1794–1795 рр. перейшли в православне віросповідання.

Щоправда, соціально-економічне становище українців не поліпшилося. На Правобережжя було поширено чинність жалуваної грамоти дворянству 1785 р. та всього російського законодавства. Опираючись на російські закони, більшість польських власників зберегла свої маєтки й кріпаків — українських селян. Не кращими за них стали й нові російські власники маєтків.

Наслідком імперської політики Росії стало відновлення єдності між Правобережжям із Лівобережжям. Це суттєво обмежило польсько-шляхетське націо-нальне та релігійне гноблення, сприяло посиленню економічних і культурних зв'язків між обома берегами Дніпра. Водночас Росія забезпечила собі сприятливі умови для колоніального гноблення українського народу.

Історичне джерело

У шляхетських колах Правобережжя XVIII ст. циркулював «Проект знищення Русі». Серед рекомендацій була й така: «Найбільш уперті русини з просто-народдя та інші вперто підтримують тих, хто вміє читати своє письмо. Слід усунути причини упертості. ... Адже ж навчений у простій селянській школі хлопець утікає за декілька десятків миль із підданства та шукає волі... Потрібно отож в інструкції для економів і адміністраторів унести рекомендації... щоб привчали селянських дітей не до книжок, а до плуга, сохи й до ціпа».

- Поміркуйте, чому освічена людина не терпить гноблення й визиску.

Завдання та запитання

1. Охарактеризуйте соціально-політичне й економічне становище Правобережної України в другій половині XVIII ст.
2. Поясніть причини соціальних конфліктів і протистояння на Правобережжі зазначеного часу.

3. Скориставшись підручником і словниками з'ясуйте, від яких українських чи іншомовних слів утворилися слова «гайдамака», «левець», «дейнека», «опришок».
4. Покажіть на карті території поширення гайдамацького руху. Близькість до якої історико-географічної області сприяла розгортанню гайдамацького руху на Правобережжі?
5. Скориставшись історичною картою, покажіть, які територіальні зміни відбулися під час поділів Польщі.

6. Поясніть, у якому взаємозв'язку перебували гайдамаки, запорожці, православні священики Південної Київщини.
7. Охарактеризуйте постаті провідників Коліївщини, їхні державотворчі зусилля.
8. Як би ви оцінили роль російської володарки в подіях навколо розгортання й придушення Коліївщини.
9. З'ясуйте, як поділи Польщі позначилися на долі українства.

10. Уявіть себе дослідником гайдамацького руху, який вирішив з'ясувати причини дій, що вчинили гайдамаки та каральні польські сили стосовно один одного й вивести з тих подій історичні уроки для двох братніх народів.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРІКІНЦІ XVIII ст.

- Російська імперія на початку 1772 р.
- Австрійська монархія Габсбургів на початку 1772 р.
- Перший поділ Речі Посполитої (серпень 1772 р.)**
Території, які увійшли до складу
- Російської імперії
- Австрійської монархії Габсбургів
- Володіння Османської імперії, які упродовж 1774–1791 рр. перейшли до складу**
- Російської імперії
- Австрійської монархії Габсбургів
- 1791 Роки приєднання територій
- 1783 Кордон Російської імперії на 1783 р.
- 1782 Ліквідація полкового устрою на Лівобережній Україні (1782 р.)
- 1783 Центри та межі губерній і намісництва Російської імперії в 1783 р.
- Цифрами позначено намісництва, створені на українських землях:
- 1 — Новгород-Сіверське
- 2 — Чернігівське
- 3 — Київське
- 4 — Харківське
- 5 — Катеринославське

- Другий поділ Речі Посполитої**
- Прийняття нової польської конституції (3 травня 1791 р.); спроба змінити державний устрій Речі Посполитої
- Території, які увійшли до складу Російської імперії внаслідок другого поділу Речі Посполитої (січень 1793 р.)
- Третій поділ Речі Посполитої**
- Район польського повстання на чолі з Т. Костюшком (березень–грудень 1794 р.) проти іноземних інтервенцій
- Території, які в жовтні 1795 р. увійшли до складу**
- Російської імперії
- Австрійської монархії Габсбургів
- Пруського королівства
- Ліквідація Речі Посполитої як незалежної держави (26 жовтня 1795 р.)**
- Кордони держав на 1796 р.**
- Межі та центри губерній і земель Російської імперії; королівств і коронних країв Австрійської монархії Габсбургів; провінцій Османської імперії в 1797 р.
- 1795 Роки заснування нових міст на місцях старих українських і татарських поселень

§ 37. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ Й ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ у другій половині XVIII ст.

Установіть відповідність. До складу яких держав входили українські землі протягом другої половини XVIII ст.?

1 Буковина	А Гетьманщина
2 Волинь	Б Польща
3 Галичина	В Молдова
4 Слобожанщина	Г Кримське ханство
5 Закарпаття	І Росія
6 Північне Причорномор'я	Д Угорщина
7 Стародубщина	Е Туреччина
8 Запорозжя	Є Литва
	Ж Пруссія

1. Становище Галичини

У ході Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького Галичина стала одним із районів бойових операцій. Край був охоплений активним національно-визвольним рухом. Галицький шляхтич Семен Височан створив 15-тисячний Галицький полк. Проте виведення гетьманом своїх утворень із західних територій надовго відірвало Галичину від тих історичних процесів, які відбувалися в Наддніпрянщині, і дуже ослабило справу українства.

Часті воєнні дії, шведська й московська окупації, сутички магнатів, татарські набіги, шляхетське свавілля та слабкість центральної влади Речі Посполитої призвели економічно розвинуті землі України до занепаду.

Після Національно-визвольної війни українство Галичини втратило політично найорганізованішу та національно найсвідомішу складову — православну шляхту. Під тиском судових переслідувань польської влади, відняття маєтків, усіляких обмежень вона покатоличилася й сполонізувалася.

Полонізації зазнавали також міста. Українське міщанство дедалі слабшало. Занепадали братства. У 1676 р. членам православних братств заборонили виїздити за кордон і підтримувати контакти з одновірцями — київським митрополитом, константинопольським і московським патріархами.

Надзвичайно ускладнилося становище міського населення. Деякі міста й майже всі містечка були приватною власністю польських чи спольщених магнатів і шляхти. Вони наклали на мешканців міст податки, займалися прибутковими промислами. Усе це розоряло міста, стримувало розвиток промисловості. У підпорядковане становище потрапляли насамперед українці, які не могли успішно конкурувати з іноземцями (поляками й німцями) у цеховому виробництві та великій торгівлі.

Основну частину залежного населення становили селяни, які поділялися на три групи. Лише кметі¹ мали достатньо землі, щоб утримувати свої сім'ї.

¹ Кметь — селянин; в окремих місцевостях — заможний селянин.

Малоземельні й безземельні селяни мусили батракувати — найматися на різноманітні роботи в багатих господарів. Переважна більшість їх перебувала в кріпацькій залежності та відпрацьовувала панщину.

Церковне життя краю. Останнім прихистком української культури в Галичині була православна віра. Тому польський уряд усіляко змушував православних ієрархів до прийняття унії. Наприкінці XVII ст. на цей крок відважився львівський православний єпископ **Йосиф Шумлянський** — енергійна, талановита людина з чітким усвідомленням своєї української сутності. Завдяки співпраці Й. Шумлянського з урядом на початку XVIII ст. уніатська церква стала панівною в Галичині. Проте ті політики, які сподівалися, що церковна унія з Римом стане інструментом швидкого покатоличення й спольщення галичан, прораховалися.

Українці Галичини протягом життя двох-трьох поколінь почали сприймати уніатську церкву як свою національну. Саме вона врятувала їх від повного спольщення, допомогла зберегти українську національну самобутність.

2. Опришки

Важке соціальне й національно-релігійне гноблення викликало стихійний спротив народу. У Галичині, Закарпатті й Північній Буковині він проявився в діях опришків. Об'єднавшись у ватаги по 40–50 чоловік, опришки грабували поміщиків, купців, корчмарів та орендаторів. Найбільшого розмаху цей рух набрав у 30–40-х роках XVIII ст.

Найвідомішим і невідомим для шляхти провідником опришків став син бідного селянина із с. Печеніжина, що на Станіславщині, — **Олекса Довбуш** (1700–1745). Протягом 1735–1743 рр. він тримав у постійному напруженні шляхту Коломийського та сусідніх повітів.

Природні умови краю робили опришків нездоланими. Густі ліси й високі гори були їхнім надійним укриттям. Виручала й близькість кордонів трьох держав. Якщо опришки зазнавали тиску з боку польської влади, вони переходили до Молдови чи Угорщини, а потім поверталися назад. Не припинявся рух опришків і після смерті Довбуша. Лише реформи австрійського імператора Йосифа II, які дещо покращили умови життя селян, призвели до затухання руху.

Невідомий автор.
Олекса Довбуш.
Початок XIX ст.

3. Становище Буковини

Із занепадом Галицько-Волинського королівства в середині XIV ст. Буковина — складова частина давньоукраїнських земель — на чотири століття ввійшла до складу Молдовського князівства, яке перебувало під протекторатом Османської імперії. Однак вона зберегла відносини з Наддніпрянською та Західною Україною. Під час Національно-визвольної війни й облоги Львова військом Б. Хмельницького в його складі бився окремий Буковинський полк.

ТЕМА 6. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

Буковинці здобували освіту в навчальних закладах Києва, Львова та Луцька. У Буковинському краї також поширювався рух опришків.

Перебування Північної Буковини в складі Молдовського князівства сприяло збереженню православної віри. У 1774 р. внаслідок тривалих військових переміщень (маневрів), дипломатичних інтриг і міждержавних перемовин Буковину зайняли австрійські війська. Протягом 1774–1786 рр. вона перебувала під владою австрійської військової адміністрації. За декретом Йосифа II, у 1786 р. край було приєднано до складу Королівства Галиції та Льодомерії на правах одного з округів.

4. Становище Закарпаття

Після занепаду Галицько-Волинської держави Закарпаття перебувало в складі Угорщини, яка з 1526 р. потрапила під протекторат Туреччини. Перебуваючи під владою Угорщини, закарпатці втратили свої провідні верстви. Становище народу було настільки пригніченим, що його духовні провідники зазнавали такого ж феодального визиску, що й закріпачене селянство. На них накладали всілякі податки й «дари», примушували відробляти панщину, їхню рідню записували в кріпаки й карали як кріпаків. Навіть коли в середині XVII ст. українське духовенство погодилося прийняти унію, його соціальне й економічне становище не змінилося. Лише в 1723 р. священників звільнили від панщини, покарань темницею, але не від сплати десятини.

Історичний факт

Коли єпископ Камеліс скликав «батьків» (місцева назва духівників) на собор до Маковиці, вони прибули в кожухах, інші в песках (у кожухах наверх руном), з тайстрами (торбами) через плечі, як звичайні селяни.

Важке становище спонукало закарпатців до активної участі протягом 1703–1711 рр. у національно-визвольній війні угорського народу на чолі з Ференцем II Ракоці проти Габсбургів. Чисельність українців у лавах повстанців доходила до 80 тис. Проте війна закінчилася поразкою. Закарпаття з Ужгородським і Мукачівським замками залишилися під владою Габсбургів. Замість очікуваної свободи, учасники визвольної боротьби зазнали розправи. Їхні землі дісталися прихильникам Габсбургів, які творили величезні латифундії і посилювали кріпосницький визиск селян.

Австрійський уряд сприяв переселенню на Закарпаття німецьких колоністів, насамперед ремісників. Створював для них пільгові умови господарювання, передавав кращі землі. Водночас уряд засновував казенні соляні, гірничорудні та лісові промисли.

Більшість селян утратила робочу худобу й не могла обробляти навіть свої мізерні наділи. Злидні штовхали їх до вирубки поміщицьких лісів, захоплення полів для збору врожаю, відмови від сплати податків. Відтак влада, зі свого боку, нарощувала силовий тиск на селян. Австрійський уряд призначив до

сіл ексекторів (виконавців) з вартовими («бандурами»), які стягали податки (контрибуцію).

Як і Галичина та Буковина, Закарпаття зберігало свою культурну самобутність завдяки уніатській церкві на Мукачівщині та православної церкві на Мараморощині.

Лише на початку 70-х років XVIII ст. намітилося певне покращення в становищі закарпатських українців. Насамперед Мукачівський єпископ Іван Брадач завдяки сприянню імператриці Марії-Терезії зумів домогтися самостійності для уніатського руського єпископства. Його наступник Андрей Бачинський обладнав в Ужгороді єпископську резиденцію, заснував духовну семінарію та богословський ліцей, бібліотеку на 9 тис. томів. Він відрядив кількох монахів до Києво-Печерської лаври ознайомитися з її життям і порядками, запровадив монастирські статuti, а священників зобов'язав вивчати руську мову. Як руський єпископ А. Бачинський отримав місце в імперському сеймі, а духовенство нарешті було звільнене від податків і влади панів-землевласників.

5. Поділи Речі Посполитої

Зміни в політичному становищі західноукраїнських земель. Унаслідок першого поділу 1772 р. Австрії дісталася Галичина. У 1774 р. внаслідок боротьби з Туреччиною Австрія отримала Буковину. Починаючи від 1711 р. під владою Габсбургів уже перебувало Закарпаття. Отже, Західною Україною майже повністю заволоділа Австрійська імперія. Вона запровадила нову систему управління, яка ґрунтувалася на службі дисциплінованих і підпорядкованих імператорському центру чиновників.

Ця заміна відбулася під час створення окремої провінції під назвою Королівство Галиції і Льодомерії. До її складу увійшли Східна Галичина, заселена українцями, та Західна Галичина, заселена поляками. Центром провінції було визначено Львів, або, на австрійський лад, Лемберг.

Австрійський освічений абсолютизм і становище селян Західної України. За часів освіченого абсолютизму Марії-Терезії (1740–1780) та її сина Йосифа II (1780–1790) становище селян Західної України значно покращилося. У 1766 р. Марія-Терезія чітко визначила перелік і розміри селянських повинностей. Селяни отримали право переселятися. Їхніх дітей було звільнено від підданства панам. Кметі отримували у власність землю, хату й частину лугових сінокосів. Селянам було дозволено користуватися лісами та пасовиськами. Суд над селянами чинили пани, але обов'язково в присутності місцевого урядовця як свідка.

У лютому 1782 р. імператор Йосиф II звільнив селян від особистої залежності. Селянин і пан визнавалися рівними перед судом. Тепер суд над селянином

Освічений абсолютизм — політика, здійснювана у XVIII ст. в деяких європейських монархічних державах. Її змістом було знищення або перетворення «зверху» найбільш застарілих феодальних порядків. Монархи, які здійснювали цю політику, зображували своє правління як союз королів і філософів.

ТЕМА 6. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

мав здійснювати не пан, а суддя. Закон надавав селянину елементарні громадянські права: самостійно приймати рішення про одруження, переселятися, обирати професію, передавати своє майно в спадщину, навчати дітей грамоти в сільській школі або ремесла в місті.

У 1789 р. імператор проголосив скасування панщини й замінив її чиншем. Селянинові мало залишатися 70 відсотків від його прибутку.

Однак, незважаючи на зміни, західноукраїнські землі залишалися аграрними й підпорядкованими промислово розвинутих провінціям Австрійської імперії.

Завдання та запитання

1. Опишіть загальну картину суспільно-політичного, економічного та духовного життя Галичини протягом середини XVII — середини XVIII ст.
2. Охарактеризуйте становище Буковини та Закарпаття.

3. Покажіть на історичній карті території Галичини, Буковини та Закарпаття, найактуальніші на той час історико-географічні об'єкти.
4. За допомогою словника з'ясуйте значення понять «екзекутор», «контрибуція», «кметь», «чинш».

5. Охарактеризуйте становище суспільної верстви, завдяки якій народ Західної України зберігав свою самобутність.
6. Оцініть діяльність Львівського православного єпископа Йосифа Шумлянського.
7. З'ясуйте причини виникнення опришківського руху.

8. Опираючись на конкретні приклади, дайте оцінку політики освіченого абсолютизму стосовно західноукраїнських земель.
9. Доведіть, що становище українців Закарпаття було найважчим, порівняно з іншими західноукраїнськими землями.

§ 38. ЗАПОРІЗЬКА СІЧ І ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ в другій половині XVIII ст.

Чому підлість і підступність козаків усі українці вважали та вважають великим і навіть смертним гріхом?

1. Заснування Нової (Підпільненської) Січі

У 1734 р. запорожці покинули Олешківську Січ, розміщену на території Кримського ханства, і неподалік від місця розташування старої Чортомлицької Січі заснували **Нову (Підпільненську) Січ**. Вона знаходилася на півострові, який утворила притока Дніпра — р. Підпільна.

Підпільненська Січ — остання Запорозька Січ (1734–1775), що існувала як республіканське державне утворення на південних землях України, виконуючи традиційні функції захисту південних кордонів і господарського освоєння українських степів.

Повертаючись під російську протекцію, січове товариство зобов'язувалося захищати південні кордони від нападів татар і турків. Нібито для допомоги запорожцям, а насправді для нагляду за діями козаків царський уряд побудував за 2 км від Нової Січі свої укріплення: два редуту та ретраншемент з постійною залогою.

2. Адміністративно-територіальний поділ та освоєння запорозьких земель

Навколо січової фортеці розкинувся Запорозький край, який січовики називали **Вольностями Війська Запорозького**. Він простягався від р. Синюхи на Правобережжі до р. Кальміус на Лівобережжі та від р. Самари на півночі до гирла Дніпра на півдні. Отже, землі Запорозжя приблизно охоплювали територію сучасних Запорізької, Дніпропетровської, Миколаївської, Херсонської та Донецької областей.

Уся територія поділялася на адміністративні округи — паланки. В останні роки існування Січі їх було вісім: Бугогардівська, Кодацька, Інгульська, Протовчанська, Орільська, Самарська, Кальміуська. У районі соляних Прогноївських озер, уздовж лівого берега Дніпровського лиману, сформувалася Прогноїнська паланка.

Паланками управляли виборні полковники, куренями — виборні курінні отамани. Кожна паланка мала свій військовий і адміністративний центр — укріплену слободу. У ній коштом Запорозького Коша будували церкву й школу.

Господарюючи, козаки та старшини засновували зимівники — хутори з житлами, господарськими приміщеннями та навколишньою землею. Спочатку будували маленьку хатку-халупу, часто обходилися землянкою, у якій і зимували. Біля неї ставили повітку для худоби.

Поступово зимівники розширювалися. У них тримали великі табуну коней, отари овець, череди великої рогатої худоби. У зимівниках старшин і заможних козаків вирощували по кілька тисяч і навіть десятків тисяч худоби.

Дозволивши селянам оселятися на вільних землях, Січ отримала розвинуте хліборобство. Вона споживала власний хліб і вивозила його в сусідні країни. Запорозжці продовжували активно

Печатки Війська Запорозького Низового та запорозьких паланок. XVIII ст.

Передмістя Запорозької Січі.
Реконструкція

Вольності Війська Запорозького — назва Запорозької Січі та належних їй земель, що розкинулися в пониззі Дніпра, Південного Бугу та їхніх приток.

ПАЛАНКОВИЙ УСТРІЙ ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО (1734–1775)

рибалити на Дніпрі, Бузі, Кальміусі, Азовському морі. У Прогноївських соляних озерах добували й вивозили сіль.

У передмісті Січі виріс великий базар з рядами крамниць, які належали Кошеві або куреням. Тут торгували козаки й чужинці. До січової пристані на р. Підпільній приходили судна з Туреччини та Греції з вином, кавою, олією, солодощами, тканинами. Запорозькі торгівці продавали хліб, сіль, продукти звіроловства, тваринництва, рибальства та бджільництва. Козаки займалися й чумацьким промислом.

Щоб заселити вільні землі, Запорозький Кіш дозволяв усім охочим селитися біля паланкових центрів, козацьких бекетів, які перетворювалися на міста й містечка; засновувати великі слободи. Відсутність феодального примусу, кріпосництва, можливість вільно господарювати чи вільно найматися на роботу приваблювала селян з усіх куточків України. І що важчою там ставала панщина, то більше людей селилося на Вольностях Війська Запорозького. На рік зруйнування Запорожжя там уже існувало 150 міст і сіл, а чисельність населення досягла 200 тис. осіб.

3. Участь запорожців у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр.

Із самого початку війни Запорозьке Військо брало участь у воєнних діях. У 1769 р. запорожці й місцеве населення не допустили прориву 100-тисячної турецької армії в глибоку Україну. 11 тис. запорожців билися в авангарді російських військ за чорноморські фортеці Очаків, Кінбурн, Хаджибей. Козаки прославилися при здобутті Криму, зокрема узятті Кафи (Феодосії), у боях за Журжу,

рейдах на Тульчу й Ісаакчу, в облозі й штурмі Бендер, у рейдах на дунайські фортеці. Особливо відзначився Запорозький чорноморський флот. Він витіснив турецьку ескадру з гирла Дніпра, розбив турецьку флотилію біля гирла Дунаю.

Військовим мистецтвом і мужністю козаки здобули загальне визнання та повагу. 1770 р. Катерина II оголосила Війську Запорозькому Низовому подяку: нагородила П. Калнишевського золотою медаллю з діамантами, 16 старшин — золотими, а 1000 козаків срібними медалями.

Про козаків писали в Європі як про військовий орден, порівнювали з мальтійськими лицарями, дивувалися їхніми республіканськими порядками, аналізували військове мистецтво, захоплювалися героїзмом у боротьбі з турками.

Здавалося, що своїм героїзмом і господарюванням козаки заклали міцні підвалини для успішного розвитку, упевненості в майбутньому.

Прапор козацького флоту. 1734 р.

Історичний факт

На Запорозжжі не розуміли, що таке рабство й не бажали бути причетними до поневолення, навіть якщо йшлося про неправославних мешканців Африки. Січовики шанували гідність людини, незалежно від кольору шкіри. Так, під час війни 1768–1774 рр. запорожці полонили вихідців з Африки, які воювали у складі турецької армії. Російські сановники попросили продати їм екзотичних арапів, на що отримали чітку відповідь: «Тепер тут (у Січі. — Авт.) арапів немає, і тому знайти не можна ні одного, це і без грошей, бо звичаю тут немає такого, щоб продавати міг би». В іншому документі повідомлялося: «Якщо серед арапів знайдуться *згодні служити* (виділення наше. — Авт.), то вони будуть прислані до Петербурга».

4. Ліквідація Запорозької Січі

Після перемоги у війні з Туреччиною російські дворяни отримали можливість заволодіти новими землями, запровадити там кріпосницькі порядки. Зрозуміло, що вони не могли змиритися з існуванням Запорозжжя. Адже господарство краю не знало феодального примусу, у ньому широко використовувалася наймана праця, формувалися ринкові відносини. Тому Запорозжжя було причиною посилення боротьби кріпаків за волю.

Ліквідацію Січі зумовило й те, що з розгромом Туреччини та Кримського ханства, будівництвом Української та Дніпровської укріплених ліній, Січ втратила роль захисника православного світу від наступу мусульманського світу.

Найбільше російська імператриця побоювалася того, що Запорозжжя, опираючись на власне міцне господарство, могло перетворитися на силу, що протистояла б самодержавству, стати основою відновлення української державності.

А. Ждаха.

Запорозькі козаки

• *Оцініть заяву Катерини II у маніфесті про знищення Січі, нібито козацька лицарська республіка була «кублом тияк та розбишак».*

До того ж вона вирішила обдарувати запорозькими землями російське дворянство.

На початку червня 1775 р. російські регулярні війська, переміщуючись з Дунаю на Волгу, вступили на територію Запорозжя. Вони йшли п'ятьма колонами, загальною чисельністю 40 тис. солдатів. Це не викликало підозри, особливо з огляду на 6-річну спільну воєнну співдружність. У ніч на 17 червня саме на Зелені свята росіяни непомітно зняли козацьких вартових, увійшли в передмістя Січі, захопили флот та оточили Січову фортецю, за стінами якої був лише двотисячний гарнізон.

Козацька рада закликала «боронитися до загибину». Однак Старшинська рада, за підтримки духовенства, переконала січовиків не «проливати християнську кров». Козаки склали зброю, а російські солдати зруйнували Січ, вивезли артилерію, січову скарбницю, а разом з нею — коштовні ікони та церковне майно, архів і запорозькі клейноди.

Верхівку січової старшини вивезли до Петербурга на «суд». Усіх було за-слано в монастирі: кошового отамана П. Калнишевського — у Соловецький, суддю П. Головатого — у Тобольський, писаря І. Глобу — у Туруханський. Ніхто з них звідти не повернувся.

5. Кошовий П. Калнишевський

Останній кошовий Запорозької Січі **Петро Калнишевський** народився 1691 р. у козацькій сім'ї в с. Пустовійтівці Лубенського полку. За переказами, 8-річним хлопчиком потрапив на Січ. Пройшов усі сходи козацької кар'єри від джу-

Зображення Петра Калнишевського на іконі Покрови Пресвятої Богородиці. Середина XVIII ст.

ри до військового судді. Став заможним господарем. Мав 7 зимівників, де вирощували тисячі голів худоби. У 1762 р. його вперше обрали кошовим. Проте під тиском російського уряду незабаром усунули. У 1765 р. у суперечку указу імператриці його знову обрали кошовим і впродовж 10 років переобирали до дня ліквідації Січі. Щоб зміцнити господарську незалежність Січі, П. Калнишевський сприяв заселенню запорозьких земель селянами, підтримував розвиток різноманітних промислів. У ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр. сам особисто очолював січовиків у військових походах і операціях. За доблесть у боях Катерина II не раз відзначала кошового нагородами. У 1773 р. йому було присвоєне військове звання генерал-лейтенанта.

Наприкінці липня 1776 р. 85-річного П. Калнишевського під конвоем доправили й укинули до в'язниці Соловецького монастиря «на сміреніє».

Через 25 років, у квітні 1801 р., цар Олександр I «дарував прощення» й право колишньому в'язневі вільно обрати місце проживання. Проте він залишився при монастирі, де й помер 31 жовтня 1803 р. на 112-му році життя.

6. Доля запорожців після ліквідації Запорозької Січі

Після зруйнування Січі вся територія Вольностей Війська Запорозького увійшла до складу південних губерній імперії. Переважна більшість запорозької старшини одержала офіцерські звання та великі земельні наділи. Значна частина козаків залишилася жити на своїх місцях, отримавши права державних селян. Чимало січовиків повтікали на землі, підвладні Туреччині. Улітку 1775 р. вони заснували *Задунайську Січ*.

У 1785 р. 8 тис. колишніх запорожців піднялися Дунаєм і поселилися біля гирла р. Тиси, у провінції Банат (нині — територія Сербії), заснувавши *Банатську Січ* і ставши австрійськими підданими.

Готуючись до чергової війни з Туреччиною, Г. Потьомкін отримав наказ переманити козаків на свій бік і створити з них військо. У 1788 р. було сформоване *Чорноморське козацьке військо* з центром в Олешках. Усі нові утворення наслідували звичаї та устрій Запорозької Січі.

7. Ліквідація Кримського ханства.

Уключення його до складу Російської імперії

Одним із наслідків перемоги Російської імперії над Туреччиною у війні 1768–1774 рр. стало проголошення незалежності Криму під протекторатом Росії. Незабаром російський уряд розмістив у Криму свої війська і взяв під контроль кримську політику. Хоча християни користувалися в Криму всіма правами (ім було заборонено лише відвідувати мечеті) і вільно жили та господарювали, Катерина II наказала виселити з півострова десятки тисяч греків, вірмен, представників інших народів. Цією першою в історії масовою депортацією 1778 р. вона хотіла виправдати в очах світу заплановану агресію проти Криму, де, нібито, чинилося свавілля проти християн.

Унаслідок інтриг російських дипломатів у Криму вибухнуло кілька постанов проти татарської династії Гіреїв. Під приводом наведення порядку навесні 1783 р. Росія ввела в Крим майже 54 тис. солдатів. Хоча татари не чинили жодного опору, москалі спалили більше тисячі міст і сіл, ущент зруйнували пам'ятку світової культури — старовинний Херсонес.

К. Боссолі. Ханський палац у Бахчисараї. 1857 р.

Історичний факт

Професор Кембриджського університету Е. Кларк на власні очі бачив, як московити мінами підривали дорогоцінні пам'ятки античної та ранньохристиянської архітектури, гаками розтягали мармурові блоки й, за наказами зверху, використовували їх для будівництва доріг, воєнних споруд тощо. У 1833 р. за наказом тодішнього губернатора в «мешканців Криму відібрано й спалено всі старовинні рукописи, записи й рукописні книги».

- Поміркуйте, чому загарбники завжди нищать культурні здобутки завойованого народу.

У відповідь на насильницьке приєднання Криму до Російської імперії Туреччина оголосила Росії війну.

Участь козацтва в російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. Чорноморські козаки чисельністю майже 12,5 тис. брали активну участь у цій війні. Разом із регулярними українськими козацькими полками Лівобережжя й Слобожанщини вони героїчно здобували сухопутні й морські фортеці турків. Чорноморський козацький флот під командуванням А. Головатого витіснив з гирла Дунаю турецький флот чисельністю 200 суден, потопивши половину з них. Це дало можливість повністю заблокувати головний опорний пункт Туреччини в Подунав'ї — неприступну фортецю Ізмаїл (11 бастионів, 260 гармат (з них 100 звернених до Дунаю), 35-тисячний гарнізон).

6,3 тис. козаків відіграли роль морського десанту, який вирішив долю штурму у грудні 1790 р. У бою загинуло 412 козаків і старшин. За наказом російського полководця О. Суворова всі козаки були нагороджені золотими медальйонами «за відмінну хоробрість», А. Головатий — відзначений орденом св. Володимира та іменною шаблею «За хоробрість».

Переселення козаків на Кубань. Після укладення мирного договору з Туреччиною в 1791 р. до Росії відійшли давні українські землі між Південним Бугом і Дністром. Козаки почали селитися на визволених ними ж територіях, але на ці родючі землі уже накинули оком російські та молдовські поміщики. Щоб не створювати нового вогнища боротьби українського народу за волю, російський уряд вирішив у 1792–1794 рр. переселити козаків на р. Кубань для виконання прикордонної служби на Північному Кавказі.

8. Заселення Південної України

Захопивши мільйони десятин українських територій, російський уряд і генерал-губернатор Г. Потьомкін почали роздавати землі Запорозжжя та Кримського ханства фаворитам імператриці, вельможам, генералам, підприємливим поміщикам. Останнім дозволяли брати не більше 1500 десятин землі для заснування маєтку, за умови, що через п'ять років у ньому оселиться не менше 13 селянських дворів.

Основний потік селян-переселенців ішов із Правобережжя. Поселялися й втікачі з Лівобережної України та російських губерній.

Поспішаючи якнайшвидше заселити колишні запорозькі землі, Г. Потьомкін почав розвивати старі та будувати нові міста — Олександрівськ, Катеринослав, Херсон, Маріуполь, Одесу, Миколаїв. На вільні землі імперський уряд закликав селитися іноземних колоністів: сербів, молдован, греків і болгар. Найпомітнішою стала німецька колонізаційна хвиля. У 1778 р. за наказом Катерини II російський полководець О. Суворов за кілька тижнів насильницьки виселив із Криму в Південну Україну, на береги Азовського моря, греків і вірмен.

Завдання та запитання

- Охарактеризуйте стан господарства Запорожжя 1734–1775 рр.
- Розкажіть про участь запорожців у війні 1768–1774, 1787–1791 рр.
- Складіть розповідь про долі запорозьких козаків та їхніх старшин після ліквідації Запорозької Січі.

- Поясніть значення понять «паланка», «бекет», «арап», «іноземний колоніст».
- Покажіть на історичній карті територію Вольностей Війська Запорозького, виділивши адміністративно-територіальні одиниці Війська Запорозького Низового.

- Визначте причини ліквідації Січі. Поміркуйте, чи правильно вчинили старшини, відмовивши січовиків від бою з російськими військами.
- Проаналізуйте політичні обставини приєднання Криму до Російської імперії.

- Уявіть, що ви вирішили заснувати зимівник. Розплануйте ваші дії.
- Складіть список історичних заслуг Запорозької Січі перед українським народом.

§ 39. УКРАЇНЬКА КУЛЬТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

Прокоментуйте слова Г. Сковороди. «Схильність до дружби ні купівлею, ні проханням, ні насиллям не досягається... Дружать тільки з тими, до кого відчують особливе духовне ваблення».

1. Особливості розвитку української культури протягом другої половини XVIII ст.

Події другої половини XVIII ст. суперечливо позначилися на розвитку української культури. Утрата державності призвела до посилення імперського тиску. Катерина II поставила перед своїми урядовцями чітке завдання: Україну, Ліфляндію та Фінляндію «належить найлегшими способами привести до того, щоб вони обрუსіли й перестали дивитися як вовки на ліс».

Перетворення Гетьманщини на господарську й політичну провінцію Російської імперії призводило до втрати Україною своїх культурних діячів і талановитої молоді. Більшість юнаків їхала на навчання за кордон і назад уже не поверталася. Не тому, що були байдужими до рідної землі, а насамперед через відсутність потреби в талановитих фахівцях, неможливість утілити свої знання й уміння в українській провінції Російської імперії.

Одночасно українська культура зазнавала впливу європейського раціоналізму та просвітництва. Саме цей вплив давав можливість українській культурі зберігати високий рівень розвитку, глибокий демократизм і гуманізм.

Особливістю цього періоду стало рішуче навернення українських старшин до шляхетського способу життя. Вони почали одягатися за європейськими зразками, обставляти будинки європейськими меблями, випускати за каталогами книжки та газети європейських видавництв, організовувати звані вечори, грати на клавикордах. Учорашня Гетьманщина здобула славу краю високої культури.

Історичний факт

Відомий наказ Катерини II, за яким українських співців із Глухівської капели привезли до імператорського двору, «дабы приучить постепенно слух публики к итальянскому вкусу».

З'ясовуючи причини виняткових досягнень художника Д. Левицького, російський дослідник О. Бенуа, наголошував, що свою роль відіграло його «походження з місцевості й середовища набагато культурнішого, ніж тодішній Петербург і навіть вищі верстви петербурзького суспільства. Левицький був родом з Малоросії».

Вагомою умовою розвитку української культури залишався тісний взаємозв'язок і взаємовплив високої та народної культур. Наприкінці століття цей животворний зв'язок виявився в зародженні сучасної української літературної мови.

2. Освіта

До запровадження в Україні кріпацтва зберігали свої традиції початкові школи Гетьманщини, Слобожанщини та Запорозжя. Проте важким ударом для розвитку освіти стала заборона 1769 р. друкувати букварі рідною мовою та вилучення всіх попередніх українських букварів. У 1782 р. заборонено діяльність мандрівних дяків-бакалярів.

Продовжували працювати колегіуми. Вони приваблювали ґрунтовністю та широтою освіти. Проте із середини XVIII ст. діти старшин все частіше їхали навчатися в Європу чи до Росії, а до колегіумів усе більше вступали діти духовенства. У 1776 р. російський уряд перетворив колегіуми на духовні семінарії.

З обранням К. Розумовського на гетьманство й відновленням державного життя зросла потреба у кваліфікованих службовцях. Їх готував канцелярський курінь, що діяв при Генеральній військовій канцелярії. Умови вступу до куреня були найсуворішими. Вступник мусив продемонструвати знання з граматики, синтаксису, риторики, філософії, логіки. Програма навчання включала досконале вивчення юриспруденції, фінансово-економічних наук, військової теорії.

3. Внесок Києво-Могилянської академії в культурно-освітній розвиток

Продовжувала працювати й Києво-Могилянська академія, щоправда, з 1751 р. в ній було заборонено викладання українською мовою.

Важко переоцінити внесок цього навчального закладу в історію та культуру українського народу. За 150 років існування в ньому здобули освіту майже 25 тис. студентів. Тисячі з них обрали духовну службу, ще більше — стали урядовцями. Саме з академії вийшла та «знаменита верства військових канцеляристів», які, на думку М. Грушевського, «підготували національне українське відродження XIX ст.».

Проте із середини XVIII ст. помічається зменшення інтересу світської молоді до академії. Її студентами стають переважно діти духовенства, і в 1798 р. Києво-Могилянська академія набуває статусу духовної. У 1817 р. царський уряд закрив академію. З відкриттям Московського університету та Медико-хірургічної академії багато студентів Києво-Могилянки їхали на навчання до Росії. А ще більше — до європейських університетів, насамперед до Кенігсберга, Лейпцига, Галле, Гейдельберга, Віттенберга, Геттінгена (Німеччина), Лондона, Лейдена, Парижа, Страсбурга, Падуї та ін.

Навчання у Київській академії. Гравюра з книги *«Іфіка ієрополітика»*. 1712 р.

4. Філософія Григорія Сковороди (1722–1794)

Надзвичайною постаттю в культурному й літературному житті України XVIII ст. був великий народний мислитель, освітній діяч і письменник **Григорій Савович Сковорода**. Уродженець с. Чорнухи на Полтавщині, син козака, вихованець Києво-Могилянської академії, він поділяв засади загальноєвропейської філософської традиції. Її Г. Сковорода засвоїв завдяки лекційним курсам, прослуханим в академії та освітній подорожі до Європи.

Філософія письменника зосереджена на вивченні духовної сутності людини. Мета його філософії — знайти шляхи до людського щастя: «Коли дух у людині веселий, думки спокійні, серце мирне, то все світле, щасливе, блаженне».

Головним шляхом він уважав самопізнання людини. Лише пізнавши себе, людина зможе стати щасливою та зайнятися «сродною» справою, що відповідає визначенню Богом її природним нахилам.

Навіть у поезії Г. Сковорода залишався філософом. Його твори пронизані роздумами про сенс людського життя, чесність, істинне щастя, значення добробуту. Понад усе філософ ставив свободу. У поезії *«De libertate»*

Григорій Сковорода

Г. Скворода. Фонтан «Нерівна всім рівність». 1794 р.

(«Свобода») він прославив «отця вольності» Б. Хмельницького.

Саме тоді, коли в українському суспільстві під тиском російського самодержавства все більше старшин нехтували своєю самобутністю, ганяючись за чинами та багатством, Г. Скворода став на захист усього, що звеличує людину. Насильству, корисливості, нечесно нажитому багатству він протиставляв спокій душі, сумлінну працю, чесність, скромність і мудрість.

На думку вченого

Дослідник історії української літератури **С. Ефремов** писав про Г. Сквороду: «Досить буде сказати, що сучасники бачили в ньому "мандровану академію", і його самого вважали вартим за університет... І навіть перший на території України університет Харківський не дурно постав на Слобідській Україні, де найбільше жив і навчався Скворода... Кошти на новий університет... посипалися головним чином од учнів Сквороди, знайомих і приятелів його...»

5. Природничі науки

Із середини XVIII ст. професори Києво-Могилянської академії почали викладати курс математики. З часом було відкрито окремі класи чистої та змішаної математики. Остання пов'язувала математику з цивільною та військовою архітектурою, механікою, гідравлікою, оптикою, астрономією та географією. Високий рівень викладання математики був досягнутий і в Харківському колегіумі.

Фізика. У 1783 р. професор **Іриней Фальковський** заснував у Києво-Могилянці перший фізичний кабінет. Протягом 21 року професор викладав у академії астрономію, гідравліку, оптику, а також алгебру, геометрію, архітектуру та змішану математику.

Викладання фізики активно запроваджувалося й у Харківському колегіумі. Вагому роль у розвитку розділу фізики — механіки в Україні відіграв підручник Я. Козельського «Механічні пропозиції» (1764).

Медична наука. Значних успіхів досягли українські медики. Випускник Києво-Могилянської академії **Олександр Шумлянський** (1748–1795) досліджував роботу нирок. Йому належить право першості у відкритті капсул Шумлянського–Боумана. Вивченням мікроорганізмів займався випускник Києво-Могилянки **Мартин Тереховський** (1740–1796). У Страсбурзькому університеті в 1775 р. він блискуче захистив докторську дисертацію «Про наливний хаос Ліннея». **Іван Полетика** (1726–1783) досліджував спадкові хвороби, став професором Кельнської медичної академії.

Гучної європейської слави зажив **Данило Самойлович** (1742–1805). Понад 20 років він працював головним карантинним лікарем у Катеринославі.

Він досягнув видатних успіхів у запобіганні та лікуванні чуми. Завдяки своїм відкриттям став почесним членом 12 європейських академій.

6. Музика і театр

Протягом другої половини XVIII ст. українська музика досягла надзвичайних висот. У 1675 р. М. Дилецький, випускник Віленської єзуїтської академії, написав підручник «Грамматика музикальна». З другої половини XVIII ст. в церковній музиці на зміну багатоголосому партесному співу приходить новий стиль, заснований на класичній гармонії.

Новий стиль церковної музики в Україні започаткував композитор **Андрій Рачинський** (бл. 1729 — бл. 1800 р.). Він здобув освіту у Львові й три роки працював диригентом Львівської єпископської капели. У 1753 р. переїхав на Лівобережжя й 10 років служив придворним капелмейстером гетьмана К. Розумовського.

До зачинателів нової музики належить композитор **Максим Березовський** (1745–1777), випускник Києво-Могилянської академії. Він навчався в Болонській музичній академії, здобув звання академіка. Був наступним, хто здобув це звання після В. Моцарта. Максим Березовський — автор 20 концертів та опери «Демофонт».

Традиції нового класичного стилю розвивав **Дмитро Бортнянський** (1751–1825). Випускник Глухівської музичної школи співав у петербурзькій капелі. Десять років жив і навчався в Італії. Повернувшись до Петербурга, майже 30 років керував придворною хоровою капелою. Написав 40 хорових концертів.

Артем Ведель (1767–1808) народився в Києві, закінчив Києво-Могилянську академію. Уже в старших класах керував хором академії. Композитор написав 20 хорових концертів, дві літургії, багато окремих творів. У його творах відчувуються народні джерела, які композитор підніс до рівня класики.

Упродовж 1751–1764 рр. у Глухові діяв гетьманський придворний театр. Його першою виставою стала комічна опера «Ізюмський ярмарок», поставлена в грудні 1751 р. французькою мовою. У театрі ставилися також комедії Мольєра «Витівки Скапена» і «Вимушене одруження». Тут же гастролювали й рідкісні в Гетьманщині європейські трупи.

7. Архітектура

Протягом другої половини XVIII ст. на зміну бароковому стилю прийшов стиль рококо. Його форми характеризуються особливою легкістю та елегантністю. Найвідомішими серед українських архітекторів цього часу були І. Григорович-Барський (1713–1785) і С. Ковнір (1695–1786). Значний внесок у розвиток української архітектури зробили й іноземні майстри: Ж. Деламонт, Ч. Камерон, А. Квасов, П. Неєлов, Б. Растреллі, Й. Шедель.

Андріївська церква. Архітектор Б. Растреллі. 1754 р.
Сучасне фото

Основою храмового будівництва стало наслідування європейських традицій. Найранішою з них є Андріївська церква, споруджена за проектом Б. Растреллі в Києві. Її архітектурні традиції продовжили собор Різдва Богородиці в Козельці (архітектори А. Квасов та І. Григорович-Барський), церква святих Антонія і Феодосія у Василькові, Покрови Богородиці в Охтирці, Трьохсвятительська в Лемешах (архітектор І. Григорович-Барський), Михайлівська у Воронежі.

У другій половині XVIII ст. повсюдно зводилися високі дзвіниці. Усі вони запозичили європейську ордерну систему.

На Слобожанщині наприкінці XVIII ст. будували храми, що розвивали традиції Покровського собору в Харкові. Це Воскресенська церква Хорошівського монастиря, Покрови Богородиці в Сумах та ін. Усі вони відтворювали форми дерев'яної архітектури, традиційний український вертикалізм пропорцій.

Найвидатнішою спорудою Правобережжя став Львівський кафедральний собор (архітектор Б. Меретин). За проектом австрійського архітектора Г. Гофмана споруджено Успенський собор у Почаєві.

У другій половині XVIII ст. продовжувала розвиватися дерев'яна архітектура. Найвидатнішою пам'яткою цього часу став собор у Новомосковську (народний архітектор, козак Я. Погребняк). Його споруда заввишки 65 м стала найграндіознішою й найвищою дерев'яною будівлею XVIII ст. в Україні.

У світській архітектурі із середини XVIII ст. утверджувався європейський тип парадної резиденції. Це Маріїнський палац (архітектор Б. Растреллі), Кловський палац (архітектори С. Ковнір, П. Неєлов). Поза межами Києва до таких споруд належать резиденція гетьмана К. Розумовського в Глухові, утрачена резиденція генерал-губернатора П. Рум'янцева в Глухові, палац П. Завадовського в Ляличах на Чернігівщині та гетьманський палац К. Розумовського в Батурині.

Будувалися і світські споруди громадського призначення. Шедевром української архітектури стала Бучацька ратуша. Вона є унікальним для світської архітектури зразком центричної вертикальної композиції. Архітектор Б. Меретин застосував у будівництві цієї адміністративної споруди ті національні принципи архітектури, які активно розроблялися в церковному зодстві Центральної та Лівобережної України.

До зразків світського будівництва на Лівобережжі належать приміщення полкової канцелярії в Козельці та будівля другої Малоросійської колегії в Глухові.

8. Скульптура, графіка, живопис

Із середини XVIII ст. розвивається українська фігурна скульптура. Її високими зразками є дерев'яні статуї собору св. Юра у Львові, фігура Геракла на Бучацькій ратуші, фігури муз і гетьманів на будинку другої Малоросійської колегії в Глухові.

Традиції української гравюри піднесли на найвищий рівень такі визначні майстри другої половини XVIII ст., як Г. Левицький та О. Козачковський.

Набагато скромніше розвивався інший напрям графіки — рисунок. До авторських зразків можна віднести рисунки керівника лаврської малярні середини XVIII ст. Алімпія Голика. Мистецтвознавці також високо цінують рисунки В. Боровиковського: «Святий Володимир Великий», «Богоявлення», «Вознесіння». Із західних майстрів відомі лише рисунки Є. Білявського.

Блискучого розвитку досяг портретний живопис. Завдяки портретам академіків Петербурзької академії мистецтв Д. Левицького та В. Боровиковського цей жанр досягнув рівня найкращих зразків західноєвропейського мистецтва.

Творцем історичного малярства став уродженець Чернігівщини А. Лосенко, який навчався в Німеччині, Голландії та Франції і став ректором Петербурзької академії мистецтв.

В. Боровиковський. Портрет К. Арсенєвої. Друга половина 1790-х років

Завдання та запитання

1. Визначте обставини, що визначали особливості української культури другої половини XVIII ст.
2. Сформулюйте вимоги до освіти, які ставило українське суспільство в другій половині XVIII ст.? Як це позначалося на навчальних закладах у Гетьманщині?
3. Охарактеризуйте внесок Києво-Могилянської академії в історію культури українського суспільства XVII–XVIII ст.

4. Заповніть таблицю в зошитах.

Ім'я митця, вид мистецтва	Назва твору	Коротка характеристика твору

5. Назвіть досягнення природничих наук і медицини, які забезпечили українським вченим світове визнання.
6. Поміркуйте, чи можуть ідеї Г. Сковороди посприяти розвитку нашого нинішнього суспільства.

7. Які ознаки культури бароко ви хотіли б побачити у сучасних витворах мистецтва, архітектури, а які вважаєте, можливо, застарілими? Поясніть, чому.
8. Доведіть, що ряд досягнень українських митців, ставив їх в один ряд із митцями світового рівня.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМИ 6

«УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в другій половині XVIII ст.»

Прагнення українських старшин відновити державну автономію та наміри Російської імперії використати Лівобережну Гетьманщину як плацдарм для розширення на південь і захід зумовили відновлення урядової посади гетьмана й українських державних порядків.

З обранням К. Розумовського гетьманом розпочалося відродження державних традицій Гетьманщини. У краї було проведено низку реформ і перетворень, які засвідчили, що українське суспільство спрямоване на утвердження власної державності. Спроби старшин наприкінці 1763 р. суттєво розширити чи, точніше, відновити державність Лівобережної Гетьманщини надто суперечили імперським планам російського уряду. Домігшись зречення К. Розумовським гетьманства, Катерина II призначила для управління Лівобережжям другу Малоросійську колегію на чолі з президентом колегії, генерал-губернатором П. Рум'янцевим.

Протягом 1765–1782 рр. він підпорядкував усі місцеві адміністративно-територіальні органи другій Малоросійській колегії та собі, як генерал-губернаторові. Усі ресурси та суспільство Гетьманщини примусив працювати на користь Російської імперії, перетворив Гетьманщину на «доходную провінцію», тобто колонію Росії, подолав при цьому прояви опозиційності з боку української старшини. У 1782 р. територію Гетьманщини було включено до складу Російської імперії на правах Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. 1783 р. тут запроваджено кріпацтво, козацькі лівобережні полки реорганізовано в регулярні частини російської армії. 1785 р. на Лівобережжя поширено дію «Жалуваної грамоти дворянству», за якою українські старшини отримували всі права російського дворянства.

Разом із ліквідацією державної автономії Гетьманщини Російська імперія в 1765 р. скасувала автономію слобідських полків. 1775 р. була зруйнована Запорозька Січ, незважаючи на героїчну участь запорожців у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Землі Слобожанщини та Запорожжя були включені до складу Російської імперії на правах намісництв чи губерній.

Історія козацтва зі зруйнуванням Підпільненської Січі не припинилася. Козацтво створило нові січі: Задунайську (1775) та Банатську (1785). Під опікою російських властей у 1788 р. напередодні нової війни з Туреччиною виникло Чорноморське козацьке військо, на початку 90-х років XVIII ст. переселене на Кубань.

Правобережжя другої половини XVIII ст. переживало важкий період гострого соціального протистояння. У 1768 р. його потрясло найграндіозніше з гайдамацьких повстань — Коліївщина. Гайдамаки мали на меті возз'єднання з Лівобережжям і проголошення Гетьманщини.

Зміцнивши свої сили, Російська імперія разом з Австрійською імперією та Пруссією поділили територію Польщі. Унаслідок цього Правобережжя було приєднане до Російської імперії в складі Київської, Волинської і Подільської губерній. Західноукраїнські землі дісталися Австрійській імперії.

У сфері культури друга половина XVIII ст. позначилася надто суперечливими тенденціями. З одного боку розвивалися власні культурні традиції, які гармонійно поєднувалися з впливом європейського раціоналізму та просвітництва. З іншого боку, українська культура страждала від намагань підпорядкувати її російським впливам, від втрати культурних діячів і талановитої молоді, які залишали Україну. Попри всі несприятливі обставини, українські вчені та митці збагачували й українську, і світову скарбницю культури видатними науковими відкриттями та мистецькими шедеврами.

Видатним явищем української культури стала філософська та літературна творчість «мандрованої академії» Г. Сковороди, захисника всього, що звеличує людину. Насильству, корисливості, нечесно нажитому багатству український філософ протиставляв душевний спокій, сумлінну працю, чесність, скромність і мудрість.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

Дата	Подія
1489 р.	Перша згадка про козацтво в хроніках
1529 р.	Видано кодекс законів — Перший Литовський статут (наступні редакції Литовського статуту було здійснено в 1566 р. та 1588 р.)
1555 р.	Д. Вишневецький збудував на о. Мала Хортиця замок, який став прообразом майбутніх Січей
1558–1583 рр.	Лівонська війна
1 липня 1569 р.	Люблінська унія. Об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського в Річ Посполиту
Квітень–червень 1569 р.	Включення до складу Польщі Підляшшя, Волині, Брацлавщини, Київщини
5 червня 1572 р.	Грамота Сигізмунда II Августа, якою утворено реєстр козаків з 300 чоловік
1573 р.	Відкриття у Львові друкарні І. Федоровим
1576 р.	Заснування Острозької академії
1586 р.	Надання Львівському братству права ставропігії. Засновано першу братську школу (Львів)
1587 р.	Виникнення української полемічної літератури
1588 р.	Прийняття Третього Литовського статуту, остаточне закріпачення селянства
1591–1596 рр.	Селянсько-козацькі повстання під проводом К. Косинського та С. Наливайка
Жовтень 1596 р.	Проведення православного й уніатського Берестейських соборів; проголошення Берестейської церковної унії
1615 р.	Заснована Київська братська школа. Єлисей Плетенецький заснував друкарню при Києво-Печерській лаврі
24 грудня 1624 р.	М. Дорошенко уклав союзний договір з кримським ханом Шагін-Гіреєм, який став першим міжнародним договором козацтва у XVII ст.
6 листопада 1625 р.	Куруківська угода, реєстр збільшено до 6 тис. козаків
1630 р.	Козацьке повстання під проводом Т. Федоровича (Трясила).
8 червня 1630 р.	Укладення угоди в Переяславі, реєстр збільшено до 8 тис. козаків
1632 р.	Створення Київської колегії з об'єднаних братської і лаврської шкіл, яка згодом стала називатися Києво-Могилянською академією
1635 р.	Зруйнування фортеці Кодак запорожцями на чолі з І. Сулимою
1637–1638 рр.	Національно-визвольні повстання під проводом П. Павлюка (Бута), Д. Гуні, К. Скидана, Я. Острянина

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

Дата	Подія
24 листопада 1638 р.	Затвердження сеймом Речі Посполитої «Ординації Війська Запорозького»
Січень 1648 р.	Початок Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького
Червень 1648 р.	Б. Хмельницький підготував для армії військовий статут — «Статті про устрій Війська Запорозького»
Травень 1648 р.	Битви на Жовтих Водах та під Корсунем
11–13 вересня 1648 р.	Битва під Пилявою
Вересень–листопад 1648 р.	Звільнення Західної України
17 грудня 1648 р.	Урочистий вступ Б. Хмельницького до Києва
13 лютого 1649 р.	Проголошення Б. Хмельницьким програми державного будівництва
Липень–серпень 1649 р.	Битви під Лоевом, Збаражем, Зборовом
8 серпня 1649 р.	Укладення Зборівського мирного договору
Серпень–вересень 1650 р.	Перший похід козацьких полків до Молдови
18–30 червня 1651 р.	Битва під Берестечком
18 вересня 1651 р.	Укладення Білоцерківського мирного договору
22–23 травня 1652 р.	Батозька битва
Серпень 1652 р.	Укладення українсько-молдовського союзу
Квітень–травень 1653 р.	Похід козацьких полків Т. Хмельницького в Молдову й Волощину
Серпень 1653 р.	Похід козацьких полків Т. Хмельницького в Молдову. Поразка під Сучавою
Жовтень–грудень 1653 р.	Облога Жванця. Жванецький договір між Кримом та Польщею
12–27 березня 1654 р.	Українсько-московські перемовини й укладення українсько-московського договору
19–21 січня 1655 р.	Охматівська (Дрижипільська) битва
Весна 1654 — літо 1655 рр.	Об'єднаний похід московсько-українського війська на Білорусь
Травень–листопад 1655 р.	Похід об'єднаних українсько-московських сил в Західну Україну
24 жовтня 1656 р.	Укладення Віленського миру між Московією та Польщею
Серпень 1657 — вересень 1659 рр.	Гетьманування І. Виговського
6 вересня 1658 р.	Укладення Гадяцького договору
1658–1659 рр.	Московсько-українська війна
28–29 червня 1659 р.	Конотопська битва
Вересень 1659 — січень 1663 рр.	Друге гетьманування Ю. Хмельницького

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

Дата	Подія
17 жовтня 1659 р.	Укладення Переяславського договору — фальсифікації договору 1654 р.
17 жовтня 1660 р.	Укладення Ю. Хмельницьким Слободищенського договору з Польщею
1661 р.	Видано Києво-Печерський патерик
Січень 1663 — липень 1665 рр.	Гетьманування П. Тетері
17–18 червня 1663 р.	«Чорна рада» в Ніжині. Обрання І. Брюховецького гетьманом
Листопад 1663 — лютий 1664 рр.	Похід польського короля на Лівобережжя
Грудень 1665 р.	Підписання І. Брюховецьким «Московських статей»
1665–1676 рр.	Гетьманування П. Дорошенка
30 січня 1667 р.	Укладення Андрусівського мирного договору
Січень 1668 р.	Початок Брюховецьчини — повстання Лівобережжя проти Москви
18 червня 1668 р.	Возз'єднання України під владою П. Дорошенка
1668–1672 рр.	Гетьманування Д. Многогрішного
9 березня 1669 р.	Укладення Глухівських статей між Д. Многогрішним і Московією
Березень 1669 р.	Визнання П. Дорошенком протекторату Туреччини
17 червня 1672 р.	Обрання І. Самойловича гетьманом; укладення Конотопських статей
1672–1689 рр.	Гетьманування І. Самойловича
1672–1699 рр.	Перебування Поділля під владою Туреччини унаслідок укладення Бучацького мирного договору між Туреччиною і Польщею
1677, 1678 рр.	Оборони Чигирина, оточуваного турецько-татарськими військами. Зруйнування Чигирина
1678–1679 рр.	«Великий згін» мешканців Правобережжя на лівий берег Дніпра
13 січня 1681 р.	Укладення Бахчисарайського мирного договору між Туреччиною і Московією
6 травня 1686 р.	Укладення договору про «Вічний мир» між Московією та Польщею
Травень–липень 1687 р.	Перший Кримський похід
25 липня 1687 р.	Обрання гетьманом І. Мазепи та укладення Коломацьких статей
1687–1709 рр.	Гетьманування І. Мазепи
Березень–травень 1689 р.	Другий Кримський похід
1689–1700 рр.	Участь України-Гетьманщини у боротьбі за Північне Причорномор'я
1702–1704 рр.	Повстання на Правобережжі під проводом С. Палія

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

Дата	Подія
1703–1707 рр.	Час активної участі українців Закарпаття у визвольній війні угорців проти Габсбургів
Травень–червень 1704 р.	Возз'єднання України під владою І. Мазепи
1700–1721 рр.	Північна війна Росії зі Швецією
1708 р.	Перехід І. Мазепи на бік шведського короля. Знищення російськими військами Батурина
1709 р.	Приєднання запорожців до шведського короля й І. Мазепи. Полтавська битва
5 квітня 1710 р.	Ухвалення Конституції П. Орлика
1710–1742 рр.	Роки діяльності П. Орлика — гетьмана в еміграції
1708–1722 рр.	Гетьманування І. Скоропадського
1722–1725 рр.	Роки діяльності наказного гетьмана П. Полуботка
1722–1727 рр.	Діяльність першої Малоросійської колегії
1727–1734 рр.	Гетьманування Д. Апостола
1734–1750 рр.	Функціонування Правління гетьманського уряду
1734 р.	Заснування Нової (Підпільненської) Січі. Перший спалах гайдамацького руху
1735–1743 рр.	Час активних дій опришка О. Довбуша
1750 р.	Другий спалах гайдамацького руху
1750–1764 рр.	Гетьманування К. Розумовського
1760 р.	Реформування Генерального військового суду
1763 р.	Здійснення судової реформи в Гетьманщині
1764 р.	Ліквідація гетьманства, заснування другої Малоросійської колегії
1768–1769 рр.	Третій спалах гайдамацького руху. Коліївщина
1768–1774 рр.	Участь Запорозжя та полків Лівобережжя в російсько-турецькій війні
1772 р.	Перший поділ Польщі. Включення Галичини до складу Австрійської імперії внаслідок першого поділу Польщі
1774 р.	Здобуття Австрією Буковини. Укладення Кучук-Кайнарджийського мирного договору між Росією і Туреччиною
17 червня 1775 р.	Зруйнування російськими військами Підпільненської Січі
Січень 1782 р.	Заснування Київського, Чернігівського, Новгород-Сіверського намісництв
1783 р.	Приєднання Криму до Російської імперії
1787–1791 рр.	Участь Чорноморського козацтва та полків Лівобережжя в російсько-турецькій війні
1789 р.	Скасування Йосифом II панщини в Західній Україні
1792 р.	Переселення Чорноморського війська на Кубанщину
1793 р.	Другий поділ Польщі
1795 р.	Третій поділ Польщі

СЛОВНИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

А

Абордаж — старовинний спосіб морського бою — зближення з ворожим кораблем і зчеплення з ним для рукопашного бою.

Абсолютизм (від латин. *absolutus* — необмежений, самодержавний) — форма правління державою, за якої вся влада належить одній особі.

Авангард (від фр. *avant-garde* — передовий загін) — частина військ (або флоту), що рухається попереду головних сил.

Автономія (від грецьк. *autos* — сам і *nomos* — закон) — право держави на власну внутрішню і зовнішню політику під контролем іншої держави.

Агіографія (з грецьк. *agios* — святий і *grafo* — пишу) — різновид церковно-історичної літератури, зосередженої на описанні життя святих.

Адміністрування (від латин. *administro* — керую) — управління територією, установою.

Адмірал — військове звання вищого командного складу військово-морського флоту.

Академія (від грецьк. *akademia*) — різновид наукового або навчального закладу найвищого рівня.

Акровірш (від грецьк. *akros* — крайній і *atimos* — віршований рядок) — вірш, у якому перші літери кожного рядка, утворюють певне слово, речення, ідею, відповідь на загадку.

Амбіція (від латин. *ambitio* — гонор, зарозумілість, чванливість, пиха) — невиправдані претензії на що-небудь.

Амуніція — сукупність речей (крім одягу і зброї), що становлять спорядження військово-вслужбовця, а також упряж коня.

Апокріф (апокрифічний) (від грецьк. *apokrifos* — таємний) — стародавній релігійно-легендарний твір, зміст якого не цілком відповідав офіційному віровченню і який не визнавався церквою священним.

Апостол — церковна книга, що містить діяння та послання святих апостолів.

Арап (застаріле) — те ж саме, що негр, мавр (мури).

Аристократія (з грецьк. *aristos* — крапий і *kratos* — влада) — влада привілейованої знатної меншості, що турбується суспільним благом.

Артикул (від латин. *articulus* — розділ) — стаття, розділ чи параграф закону, договору.

Артилерія — вогнепальна зброя різних конструкцій, що вражає противника з великої відстані.

Архидиякон (від грецьк. *arhi* — головний, старший та *diakonos* — служитель) — старший з дияконів, який служить при митрополиті.

Б

Багнет — колюча і ріжуча холодна зброя, що кріпиться на дульній частині ручної вогнепальної зброї і призначається для рукопашного бою.

Бакалавр (від латин. *bacca laureatus* — увінчаний лавром) — перший вчений ступінь, що присвоюється випускникам вищого навчального закладу.

Бакаляр — те саме, що бакалавр. Дяк-учитель.

Банат — історичний край між Дунаєм, Нижньою Тисою, р. Муром і Трансільванськими Альпами.

Бароко (від фр. *baroque* — перлина неправильної форми) — напрям у європейському мистецтві XVI—XVIII ст., що характеризувався примхливістю форм і декоративною пишністю.

Бастіон (від латин. *bastilio* — будує укріплення) — п'ятикутна споруда, що зводилася на кутах фортечного муру і призначалася для вогневого захисту фортечних мурів, ровів і обстрілу місцевості перед укріпленням.

Батрак — те саме, що наймит.

Бекет — передовий укріплений пункт, у якому перебувала січова залога.

Братства — релігійно-громадські організації при православних (згодом і греко-католицьких) парафіях в Україні та Білорусі XVI—XIX ст., які захищали освітні, культурні, релігійні, господарські й політичні інтереси українських міщан.

Братські школи — навчальні заклади в Україні та Білорусі наприкінці XVI—XVII ст., які організовувалися й утримувалися православними братствами.

Броварництво — промисел з виробництва пива.

Бруствер — земляний насип або кам'яне підвищення на зовнішній стороні окопу чи траншеї для прикриття бійців од ворожого вогню.

Буджак (турецьк. *kutok*) — історична назва південної частини Бессарабії. У XVI–XVIII ст. ці землі населяли татари-ногайці.

Будництво — промисел з виробництва поташу (соди), смальчугу, дьогтю, деревного вугілля.

Булга — папська грамота, послання.

Бунчук (від турецьк. *bonsuk* — намисто) — штандарт полководця, держак із золотого кулею, під якою підвішено кінське волосся. Символ гетьманської влади в Речі Посполитій, Війську Запорозькому.

Бунчукове товариство — провідна суспільна верства, утворена з верхівки старшинства (дітей генеральних старшин і полковників), українська аристократія. Її представники під час урочистостей утворювали загін, що йшов за гетьманським бунчуком.

Бусурман, бусурмен — про людину іншої віри (переважно про магометанина).

Бюргерство (від нім. *Bürger* — міщанин) — громадянство, міщанство.

В

Великий згіп — насильницьке переселення мешканців Правобережжя на Лівий берег, організоване у 1678–1679 рр. І. Самойловичем, щоб ускладнити для турків і татар можливості для нападу на Лівобережжя та зміцнити його новими мешканцями.

Вертеп (від заст. — печера) — мандрівний ляльковий народний театр.

Вибірні козаки — козаки, що становили основу козацького війська, були обов'язковими учасниками бойових походів.

Випищики — козаки, випсані з реєстру.

Військо Запорозьке — офіційна назва Української козацької держави, що підкреслювала традиційний зв'язок її організації з військовою організацією низових та реєстрових козаків.

Віншувати (заст.) — те ж саме, що вітати.

Вольності Війська Запорозького — назва Запорозької Січі та належних їй земель, що розкинулися у пониззі Дніпра, Південного Бугу та їхніх приток.

Г

Гайдамака (від турецьк. *gayde* — гнати, чинити свавілля) — учасник повстанських озброєних загонів (іноді розбійницьких) у Правобережній Україні у XVIII ст.

Гайдуки (від угор. *gaidu* — погонщики; від провінції Гайду) — озброєні повстанці (іноді й просто розбійники), що боролися проти османського національного гноблення на Балканах.

Галера — старовинне вітрильне й багатovesлове військове судно.

Галіон — старовинне трищоглове вітрильне судно, добре озброєне (до 100 гармат і 500 моряків).

Гармата — артилерійська довгоствольна вогнепальна зброя.

Гармаш — військовий, що обслуговує і стріляє з гармати; у Запорозькій Січі урядовець, що видав січовою артилерією.

Гарнець (від польськ. *garniec*) — одиниця виміру обсягу сипучих тіл (життя, крупи, борошна тощо), що дорівнює 3,2798 л.

Гетьманщина — напівофіційна назва Української козацької держави, що відображає традицію називання держав за провідною посадою, особою у державі (наприклад, королівство, султанат, ханство, царство тощо).

Гімназія (від нім. *Gymnasium*) — середня школа з ухилом до вивчення мов і давньої літератури.

Готика — архітектурний і художній стиль європейського пізнього Середньовіччя, який характеризувався будівлями, стрімко спрямованими вгору, витонченим різьбленням на камені.

Гравюра (від фр. *graver* — вирізати, створювати рельєф) — вид графіки, у якому зображення є друкованим відбитком з малюнка, вирізьбленого або витравленого на спеціально підготовленій дошці або пластині.

Граматика — перший клас (3–4 роки) колегіуму, академії, у якому вивчали мови, граматичну будову тієї чи іншої мови, особливості змінювання слів і словотворення.

Граничари (хорват.) — військова спільнота, що заселяла і захищала кордони Хорватії від нападів турків.

Гуманізм — система поглядів епохи Відродження, згідно з якими людина є найвищою цінністю у світі, а тому заслуговує на повагу до гідності та розуму, має право на щастя в житті, вільний вияв природних почуттів і здібностей.

Гутництво — промисел з виробництва скла і скляних виробів.

Д

Дезінформація (від фр. *des* — заперечення та *information* — інформація) — неправдиве повідомлення, твердження, що вводить адресата в оману відносно справжнього стану справ.

Дейнеки (від *дейнека* — дрючок, довбня) — селяни-повстанці Лівобережної України.

Декламація — мистецтво виразного читання, виголошування, здебільшого напам'ять, літературних творів, найчастіше віршів.

Демобілізація — звільнення зі збройних сил військовослужбовців після закінчення війни або строку військової служби.

Депутація — група обраних або визначених представників, яка діє за дорученням громади або організації.

Дидаскал (від грецьк. *didaskalos* — учитель, наставник) — учитель в Стародавній Греції і Візантії. Так само називали вчителів у братських школах.

Дипломатія — зовнішньополітична діяльність держави, що послуговується мирними правовими засобами і спрямована на захист національних інтересів.

Діскурс (від латин. *discursus* — міркування, доказ, аргумент) — промова, стаття, побудована на основі системи логічних міркувань, доказів.

Діалектика (грецьк. *dialektika* — мистецтво сперечатись, міркувати) — клас колегіуму, академії, у якому навчали вести діалог, переконувати співрозмовника.

Добичництво — військовий промисел козаків, походить по добич на татарські кочовиська, улуси й фортеці.

Довбиш військовий (кошовий довбиш) — у Запорозькій Січі (XVI–XVIII ст.) військовий службовець, що видав військовими литавами, за допомогою яких скликав запорожців на загальні козацькі ради.

Добовір — угода між державами, що передбачає виконання обов'язків, узятих за договором щодо іншої сторони, повагу до її прав.

Домініальний суд (від латин. *dominus* — пан) — панський суд.

Драби — наймані воїни-піхотинці.

Драгуні (від фр. *dragon* — драгун, букв. дракон) — вид кавалерії, здатної діяти в пішому бою.

Драма — літературний твір, побудований у формі діалогу без авторської мови і призначений для сценічного виконання; театр, у якому ставляться такі твори.

Думи — журливі історичні героїчні пісні про драматичні сторінки з життя народу, про відвагу і завзяття у боротьбі з чужинцями.

Дяк-бакалійр (дяк) — випускник вищого навчального закладу, що навчав дітей.

Е

Експлуатація — одержання власниками засобів виробництва прибутків за рахунок чужої праці.

Еліта (від фр. *elite* — краптий, добірний) — провідна суспільна верства, що здійснює управління суспільними справами.

Еміграція політична (від латин. *emigratio* — виселення) — вимушене або добровільне переселення зі своєї батьківщини до іншої країни з різних причин, у даному разі з політичних.

Етап — окремий період, стадія розвитку.

Етнічні українські землі — землі, на яких проживає український етнос, тобто народ.

Етнос (від грецьк. *ethnos*) — народ.

Є

Євангеліє (від грецьк. *eugagelion* — добра звістка) — збірник оповідей про земне життя засновника християнства Ісуса Христа.

Єзуїти (від латин. *Jesus* — Ісус) — члени католицького чернечого ордену, заснованого в 1534 р. в Парижі.

Єресь (від грецьк. *hairesis* — особливе віровчення) — релігійне вчення, що суперечить церковним догматам.

З

Заліга — військова частина, розташована в якому-небудь місці; гарнізон.

Запорізька Січ — козацька фортеця за дніпровими порогами, політичний, адміністративний і духовний центр козацької республіки — Війська Запорозького Низового; форпост боротьби з турецькою і татарською загрозою.

Значкове товариство — суспільна верства, що відігравала провідну роль у полках та сотнях. Утворена вихідцями з полкових та сотенних старшин (дітей полкових старшин, сотників, сотенних старшин). Під час урочистостей її представники складали загін, що йшов за полковим значком (прапором).

Значне військове товариство — загальна назва українського старшинства — української аристократії.

I

Ізоляція міжнародна (від фр. *isolation* — відособлення, роз'єднання) — позбавлення держави, політичного діяча можливості здійснювати міжнародні контакти.

Ілюзії (від латин. *illusion* — помилка) — помилкове уявлення, викривлене сприйняття дійсності.

Інкорпорація (від латин. *incorporatio* — включення до складу) — приєднання, включення однієї держави до складу іншої.

Інкунабули (від латин. *incunabula* — ранне дитинство) — перші книги надруковані до 1501 р. у Західній Європі, за оформленням схожі на рукопис.

Інтермедія (від латин. *intermedius* — проміжний, середній) — невелика драматична п'єса, переважно комедійного характеру, яку виконують між актами спектаклю.

Інфіма (від латин. *infima* — нижчий) — другий з семи класів духовних училищ і семінарій.

Ірмолій — збірник духовних церковних піснеспівів (ірмосів і катавасій), які виконувалися під час церковних служб в православних церквах.

Ірмолійний спів — одноголосний спів церковних співів ірмосів і катавасій.

K

Кальвінізм — одна з гілок протестантизму, створена Ж. Кальвіном і У. Цвінглі.

Кандидатура (від латин. *candidatus* — одягнений у біле) — особа, котру намітили призначити на посаду, прийняти до якої-небудь організації.

Кант (від латин. *cantus* — спів, пісня) — хвальна врочиста пісня духовного або світського змісту для триголосного ансамблю або хору, що була поширена в Україні XVI–XVIII ст.

Кантаржій (від грецьк. *kantargij* — вага) — у Запорозькій Січі (XVI–XVIII ст.) службова особа, яка була охоронцем військових мір і ваг, що служили еталоном для всіх торговельних операцій. Збирав податок на користь кошової скарбниці з усіх привезених на Січ товарів і продуктів.

Канцелярист — нижча посадова особа в державних установах, що займалася підготовкою і оформленням документів.

Канчук — нагайка з переплетених ремінців.

Карбівня — монетний двір — державне підприємство з виготовлення грошей.

Католицька ліга — об'єднання католицьких князівств Німеччини напередодні Тридцятирічної війни.

Каштелян (від латин. *castellanus* — мешканець фортеці) — службова особа, яку призначав король або князь для управління фортецею та навколишньою місцевістю.

Квадріум (від латин. *quadrivium* — чотирипуття) — загальна назва точних наук у середні віки (арифметика, геометрія, музика, астрономія).

Кварт (від латин. *quarta* — чверть, четверта частина) — чверть прибутків, що йшли на утримання найманого війська в Речі Посполитій.

Кварцяне військо — наймане військо в Речі Посполитій, що утримувалося за рахунок кварти.

Кіш Запорозької Січі — центральний орган управління, що відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами.

Кошовий отаман — виборна службова особа в Запорозькій Січі (XVI–XVIII ст.), яка зосереджувала у своїх руках найвищу військову, адміністративну і судову владу, очолював Кіш Запорозької Січі.

Клейноди (від нім. *kleinod* — скарб, дорогоцінність) — дорогоцінні символи самоврядності Запорозької Січі (корогви, литаври, сурми, гармати) та старшинської влади — булава і бунчук кошового отамана, пернач полковника, срібна печатка і каламар писаря, палиця судді, оздоблена срібними кільцями та ін.

Козак — вільна людина.

Козакування — военні походи на татарські кочовища, улуси й фортеці, що здійснювалися військово-службовим людом, селянами й міщанами прикордонної смуги у відповідь на татарські напади.

Козацька республіка — міжнародно визнана назва Запорозької Січі, з огляду на прийняту козацьким товариством форму правління, вирішення спільних справ.

Козацьке коло — загальна козацька рада
Колегіум (від латин. *collegium* — товариство, співдружність) — закритий середній або вищий навчальний заклад у Європі та Україні XVI–XVIII ст.

Коло́нія — загарбана територія що використовується для збуту загарбником своїх дорогих промислових виробів і постачання дешевої сировини для своїх підприємств.

Коміса́р — посадова особа, наділена урядом особливими повноваженнями.

Конвіса́рство — виробництво олова та виробів з нього.

Конгрега́ція — у католицькій церкві об'єднання церковних (чернечих) громад, діяльність яких підпорядкована єдиному статусу.

Консисто́рія — особливий суд для розслідування і покарання духовних осіб за прогріхи.

Конститу́ція (від латин. *constitutio* — установлення, устрій, порядок) — основний державний закон, що визначає державний устрій, відносини у суспільстві.

Конфедера́ція (від латин. *confederatio* — спілка, об'єднання) — союз окремих суверенних держав, що об'єднуються заради вирішення окремих спільних завдань, наприклад, боротьби зі спільним ворогом.

Конфедера́ція шляхетська — політичні союзи, які організовувалися шляхтою, королем чи сеймом у Речі Посполитій для досягнення певних політичних цілей.

Ко́пний суд (від *копа* — сільська громада) — суд, який вели обрані сільською громадою судді — «копні мужі».

Коро́вга — 1. Підрозділ у козацькому війську, польсько-литовській армії XVI–XVII ст. 2. Прикріплене до довгого держала полотнище чи бляха із зображенням святих, які несуть під час хресного ходу.

Коро́лівщина — державний маєток, що до визвольної війни належав королю, тобто Польській державі.

Кті́тор — благодійник, меценат.

Кури́нний отама́н — командир військового підрозділу у Запорозькій Січі.

Кури́нь — військовий підрозділ у Запорозькій Січі; приміщення на території січової фортеці, у якому мешкав козацький підрозділ.

Курйо́зна (зорова) поезія — поетичні твори, у яких поєднуються зорові відчуття зі слуховими; вірш має вигляд певного символічного малюнка.

Л

Ла́ва — козацький наступ півколом, що давав можливість вести бойові дії проти

ворога не лише з фронту, а й охоплювати його з флангів і заходити в тил.

Лати́фунді́я (від латин. *latus* — широкий і *fundus* — земля, маєток) — велике приватне земельне володіння, маєток, помістя.

Лафе́т — станок, на якому закріплюється дуло гармати.

Лашт — міра маси, майже дві тонни.

Левене́ці — назва гайдамаків в Подністров'ї, від Кам'янця до Могилева-Подільського.

Лита́ври — ударний музичний інструмент азійського походження з визначеною частотою звуку.

Лівобере́жна Гетьма́нщина — частина Української козацької держави, що визнала своїм монархом московського царя і зберегла державну автономію.

Лі́га (від латин. *ligare* — зв'язувати) — спілка, об'єднання окремих осіб, організацій, держав.

Лі́га європе́йських країн — союз християнських держав, занепокоєних посиленням експансії турків-османів у Європі.

Ліквіда́ція — знищення чого-небудь чи кого-небудь.

Людвиса́рство — виробництво мідяних речей.

Льодоме́рія — спотворене австрійськими чиновниками Володимирія — Володимирщина.

М

Магдебу́рзьке пра́во — право міського самоврядування, уперше запроваджене у Магдебурзі.

Магна́ти (від латин. *magnatus* — багата, знатна людина) — великі землевласники, представники родовитої й багатой знаті.

Малоросі́йська коле́гія (перша) (1722–1727) — орган Російської імперії, створений Петром I для управління Гетьманщиною та повної ліквідації державної автономії України.

Малоросі́йська коле́гія (друга) (1764–1782) — орган Російської імперії, створений Катериною II для управління Гетьманщиною та повної ліквідації державної автономії України.

Мане́ври — переміщення збройних сил заради зайняття вигідної позиції у ході ведення чи напередодні зіткнення.

Ману́факту́ра (латин. *manufactura*, *manus* — рука і *facere* — робити) — виробництво, що характеризується поділом праці між на-

йманими працівниками та використанням ручної праці. Мануфактура передувала заводом і фабрикам.

Медальйон (від латин. *metamium* — металева монета) — прикраса або пам'ятний знак круглої або овальної форми.

Месіанізм — релігійне вчення, яке приписує якомусь народові провідну роль в історії.

метафізика (від грецьк. *ta meta ta fisica* — те, що понад фізику) — синонім філософії.

Митрополіт (від грецьк. *mitropolit* — той, хто з митрополії) — другий після патріарха титул у православній церкві.

Митрополія — область, що перебуває в канонічній владі митрополита; зазвичай складається з декількох епархій.

Містерія — середньовічна релігійна драма на біблійні сюжети.

Монополія — виключне право на ведення певних справ, тут: ведення торгівлі.

Мушкет — старовинна гнотова рушниця великого калібру.

Н

Національно-визвольна війна українського народу — це війна українців на чолі з Б. Хмельницьким та рядом інших гетьманів, завершуючи П. Дорошенком за національно-культурне, релігійне, соціальне, господарське звільнення і створення незалежної Української держави.

Національно-визвольний рух — рух, що має на меті збереження національно-культурної, релігійної самобутності народу, звільнення від соціального і господарського гноблення, відродження незалежної держави — найкращого захисника національних інтересів.

Нейтралітет (від латин. *neuter* — ні той, ні інший) — невтручання в боротьбу між двома сторонами.

Неф (від латин. *navis* — корабель) — витягнута частина храму, частина храму обмежена з однієї чи з двох сторін рядом колон, що відділяють його від сусідніх нефів.

Низове козацтво — частина українського козацтва, що постійно мепкала за порогами «на низу», на Запорозжі, завжди підтримувала соціальні рухи в городовій Україні.

О

Октоїхи (восьмигласники) — книги, що містять піснеспіви, які виконуються під час буденних службових відправ та літургій.

Окупація (від латин. *occupatio* — захоплення) — зайняття збройними силами однієї держави частини або всієї території іншої держави без отримання суверенних прав на неї.

Олігархія (з грецьк. *oligarchia* — влада небагатьох) — влада невеликого угруповання, що, забувши про суспільні інтереси, дбає про власне збагачення.

Опозиція (від латин. *oppositio* — протиставлення) — опір, протидія окремої особи чи групи певному політичному курсові.

Опрішок (від латин. *oprescor* — нищівник) — учасник стихійного народного руху проти соціального й національного гноблення у Західній Україні.

Орда — слово тюркського походження. Клан, плем'я, військова одиниця з членів одного клану, племені.

Ордер архітектурний (від латин. *ordo* — порядок) — система побудови архітектурних споруд, одночасно і конструктивна, і художня система.

Оригінальний (від латин. *originalis* — первісний, природжений) — який не є копією або підробкою чого-небудь; справжній.

Осавул (від тюрк. *jasaул* — начальник) — військове звання, уряд старшини, що відав військовою підготовкою козаків, забезпеченням полку чи сотні озброєнням і боеприпасами тощо.

Отаман шкільний — урядовець у Запорозькій Січі, який відав справами освіти.

Отаманія (отамання) — козацькі старшини поважного віку, моральні авторитети, уособлення традицій.

П

Пакт (від латин. *pactum* — договір, угода) міжнародний договір, як правило великого політичного значення.

Паланка (від турецьк. *palanka* — форт, редут) — фортеця на землях Запорозької Січі; адміністративно-територіальна одиниця Запорозької Січі; адміністрація, яка здійснювала управління у межах паланки як адміністративно-територіальної одиниці.

Палаш — зброя з довгим прямим лезом, що використовувалася в XVI–XX ст.

Пані — великі землевласники, що походили від колишніх бояр.

Партач (від латин. *a parte* — збоку) — ремісник, який працював за межами цеху.

Партесний спів (від латин. *partis* — частина) — вид церковного багатоголосного хорового співу, з поділом на партії, голоси.

Партикулярний (від латин. *particularis* — частковий, приватний) — приватний, неофіційний, місцевий (на противагу загальнодержавному).

Патриціат (від латин. *pater* — батько) — у Європі та Україні вищий, найбагатший, привілейований прошарок населення міст.

Патріарх (від грецьк. *pater* (*patros*) — батько і *arche* — влада) — старійшина роду, глава і засновник чого-небудь; найвища духовна особа у православній церкві.

Патріотизм (від грецьк. *patriotes* — співвітчизник, *patria* — батьківщина) — це любов та відданість Батьківщині, прагнення своїми діями служити її інтересам.

Патронат (від латин. *patronatus* — покровительство, опіка) — право шляхтича призначати і знімати священників у рамках свого маєтку.

Персональна унія — об'єднання, союз двох або більше самостійних держав з одним монархом, який перетворюється у голову кожної держави-члена союзу, яка на міжнародному рівні є єдиною державою.

Підпільнієська Січ — остання Запорозька Січ (1734–1775), що існувала як республіканське державне утворення на південних землях України, виконуючи традиційні функції захисту південних кордонів та господарського освоєння українських степів, знищена за наказом Катерини II.

Підпомічники — неможливі козаки, неспроможні відбувати військову службу власним коштом, а тому зобов'язані надавати підмогу виборним козакам, постачаючи їх провіантом, фуражем, зброєю, одягом тощо, виконувати половину селянських повинностей.

Пікет — невеликий військовий сторожовий загін; застава.

Плацидари — територія, де підготовляється та розгортається військова операція.

Плебей, плебс (від латин. *plebs* — простолюдин) — незнатне, вільне населення Стародавнього Риму, яке, на відміну від патриціїв, не мало права на землю, на участь у вирішенні суспільних (політичних) справ.

Поганський — для людини середньовіччя і раннього Нового часу, чужий їх релігійній вірі. Язичницький, мусульманський і т.д.

Подання хлібів духовних — право польського короля призначати єпископів.

Поетика — другий клас колегіуму чи академії, у якому вивчали й навчалися мистецтву викладу віршами людських дій і почуттів.

Показання — суспільний рух, який проявлявся у прагненні селян та міщан перейти у козацький стан.

Полеміка (від грецьк. *polemos* — воєнничий, ворожий) — суперечка при обговоренні наукових, літературних, релігійних або інших питань.

Полемічна література — літературна творчість церковно-теологічного характеру, спрямування.

Полонізація — теж саме, що ополячення.

Посполіте румуння — назва шляхетського ополчення в Польщі.

Посполитий — належний до міщан або до селян, у другій половині XVII–XVIII ст. — належний до селян.

Право ставропігії (від грецьк. *stavros* і *pigion* — поставлення хреста) — автономна православна церковна одиниця, незалежна від місцевої єпархіальної влади.

Преамбула (від латин. *praeambulus* — який іде попереду) — вступна частина законодавчого або іншого правового акту.

Претензія — необґрунтовані вимоги.

Провіант — запас продовольства для армії, експедиції і т.ін.

Прологи, або синаксарі — збірники, що містили короткі виклади житій святих, вірші на їх честь, їхні повчання та оповідання повчального змісту.

Просвітництво — широка ідейна течія, представники якої: вчені, філософи, письменники, — вважали метою суспільства людське щастя у суспільстві заснованому на засадах розуму, природних прав людини.

Протекція (протекторат) (від латин. *protego* — захищаю) — військово-політичний союз, що передбачає військову допомогу протегованій державі; часто пов'язаний з частковим чи повним обмеженням зовнішньополітичної діяльності протегованої держави.

Протестантизм — загальна назва християнських течій, що виникли в період Реформації в XVI ст. (кальвінізм, лютеранство тощо) та в результаті подальшого внутрішнього поділу.

Псалом — релігійна пісня, молитва як складова частина псалтиря.

Псалтир — збірка духовних пісень, яку використовували і як підручник.

Публічний (від латин. *publicus* — суспільний, народний) — відкритий, гласний, здійснений у присутності людей.

Р

Рангові землі — в XVII–XVIII ст. земельні володіння в Україні, що надавалися гетьманом і царем козацькій старшині як винагорода за службу на тій чи іншій посаді.

Раціоналізм (від латин. *rationalis* — розумний) — вчення, що визнає розум основою пізнання і поведінки людей.

Реакція (реакційний) (від латин. *reactio* — зворотна дія, протидія) — політика протидії прогресу, намагання відстоювати старі, віджилі порядки.

Регент (від латин. *regens* — правитель) — тимчасовий правитель монархічної держави; керівник церковного хору.

Регімент гетьманський (від латин. *regens* — правитель) — гетьманське правління.

Регіментар (від латин. *regens* — правитель) — керівник, управитель.

Редут (від фр. *redoute* — сховище, опорний пункт) — фортифікаційне земляне укріплення замкненого виду (квадратне чи багатокутне) з валом та ровом.

Реєстрове козацтво — частина українського козацтва, прийнята на військову службу польсько-литовською владою і записана в окремий список — реєстр.

Резерв (від латин. *reservo* — зберігаю) — військове формування, що вводиться в битву за задумом полководця.

Резидент (від латин. *residentis* — той, хто залишається на місці) — представник російського імператора, який наглядав за діяльністю гетьмана та органів влади Гетьманщини.

Резиденція — місце постійного перебування глави держави, дипломатичної місії тощо.

Реквізиція — примусове вилучення державою майна власника в державних інтересах.

Реляція — письмове повідомлення про перебіг бойових дій; описання бойового подвигу однієї особи або всієї військової частини для представлення їх до нагороди.

Республіка (від латин. *res* — справа, *publicus* — народний) — протилежна монархії форма

правління, за якої державні органи влади обирає народ.

Реформація (від латин. *reformation* — перетворення) — широкі антикатолицький рух у Європі XVI ст.

Риторика (від грецьк. *rhetaor* — оратор) — наука про ораторське мистецтво; у навчальному закладі клас, у якому навчали створювати текст, робити його зрозумілим і аргументованим для читачів чи слухачів.

Річ Посполита (від перекладу на польську мову латин. *Respublica* — справа народу) — союзна держава, що виникла в 1569 р. унаслідок об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського.

Роз'їзд — кінний загін для розвідки, охорони або зв'язку між військовими частинами.

Рудніцтво — виробництво металу, включаючи добування й підготовку руди.

Руїна — громадянська війна, зумовлена загостренням соціальних, політичних і територіальних суперечностей в Україні другої половини 50-х — першої половини 60-х років XVI ст., супроводжувана втручанням в українські справи імперських сусідів.

Рури — водогінні та каналізаційні труби.

С

Саперна справа (від фр. *sapeur* — вести підкоп) — вміння швидко та якісно будувати міцні земляні укріплення, зводити мости і переправи, ставити і знешкоджувати міни.

Сейм — парламент, що представляв у Речі Посполитій владу шляхти й магнатів.

Селітроваріння — промисел з виробництва селітри.

Сенат — верхня палата сейму Речі Посполитої.

Сепаратний (від латин. *separatus* — окремий, відособлений) — договір, укладений окремо від своїх союзників.

Сераль — у країнах Сходу — палац і його внутрішні покої.

Синод — найвищий орган управління Російською православною церквою з 1721 р.

Синтаксіма — клас колегіуму (академії), у якому навчали поєднанню слів та побудови речень.

Слобода — поселення, на певний час звільнене від податків.

Слобожанщина — історична земля на сході України та прилеглих територіях Росії, що

утворилася внаслідок заселення українцями Дикого Поля протягом другої половини XVII–XVIII ст.

Сницарство — орнаментальне декоративне різьблення по дереву.

Собор — збори, з'їзд представників духовенства християнської церкви, що демонструє їх єдність, готовність спільно вирішувати справи церкви.

Соборна держава — держава, яка під своєю владою об'єднує усі етнічні (тобто споконвіку заселені етносом, народом) території.

Сонм — велика група, скупчення кого-, чого-небудь.

Соціальна боротьба — боротьба суспільних верств за свої громадянські, економічні, політичні та інші права.

Соціальна рівновага — стан суспільства, якого досягає держава, намагаючись урахувати інтереси всіх суспільних станів, угруповань.

Соціальні відносини — відносини між суспільними станами, верствами.

Ставропігія (з грецьк. *staurupigion* — поставлення хреста) — автономна православна церковна одиниця (церква, монастир, братство), яка підлягає безпосередньо патріархові.

Суверенітет — повна незалежність держави від інших держав при здійсненні власної внутрішньої та зовнішньої політики.

Сурма — український духовий музикальний інструмент, застосовувався у Запорозькій Січі і в полковій музиці у городовій Україні.

Схизма (від грецьк. *shizma* — розділення, розкол) — розкол у християнстві.

Схизматики — розкольників, ті що винні у розколі.

Т

Таргачтво (від *тартак*) — промисел з розпилювання колод на бурси і дошки.

Терор (від фр. *terreur* — страх, жах) — розправа з політичними та іншими противниками шляхом насильства.

Терор державний — розправа держави над народом чи окремою верствою з метою позбавлення його волі до боротьби.

Тиранія (від грецьк. *tyrannis* — свавілля) — одноосібна влада, оперта на підтримку армії.

Товарне виробництво — виробництво, підпорядковане якнайбільшому продажу товарів на ринку.

Товмач — службова особа у Запорозькій Січі, який виконував обов'язки військового перекладача.

Торг, або базар — форма організації торгівлі, яка задовольняла місцеві ринкові потреби (кількох сіл і містечок, окремого міста).

Требник — богослужбова книга, що містить молитви. Требники — церковні книги з текстами богослужінь і молив, що виконуються за стінами храмів під час обрядів хрещення, миропомазання, покаєння, шлюбу та ін.

Тривіум (від латин. *trivium* — перехрестя трьох доріг) — цикл з трьох дисциплін вільних мистецтв у середній школі у середньовіччі — граматики, риторики, діалектики.

У

Українська козацька держава — держава що виникла у ході Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

Улус (від монг. — плем'я, люди, народ, спільнота, військо, держава) — табір кочового народу, зібрання житлових приміщень, юрт, наметів тощо.

Уніатська (греко-католицька) церква — християнське об'єднання, створене Брестською унією в 1569 р.

Універсал (від латин. *universalis* — загальний) — документ, виданий гетьманом чи полковником, який доводить до загального відома певну постанову, розпорядження влади.

Унія (від латин. *unio* — єдність, об'єднання) — союз держав.

Учительне Євангеліє — збірка недільних і святкових проповідей.

Ф

Фальсифікація (від латин. *falsification* — підробка) — підробка чогось, учинена з корисливою метою.

Фанатик, фанатизм (від латин. *fanaticus* — несамовитий, шалений) — сліпа, некритична, доведена до крайності прихильність до певних ідей, вірувань або поглядів, зазвичай поєднана з нетерпимістю до чужих поглядів і переконань.

Фара — підготовчий клас колегіуму, академії.

Федерація (від латин. *foederatio* — союз) — союзна держава, що складається з держав,

які, визнаючи загальносоюзні органи влади, зберігаючи власні.

Ферязь — давній верхній народний одяг (чоловічий або жіночий) без коміра та без перехвату в поясі.

Фільварок (від нім. *Vorwerk* — маєток з будівлями, хутір, господарство) — рільниче або рільничо-скотарське господарство, організоване поміщиком для виробництва продукції на продаж.

Фінанси (від латин. *finantia* — платіж) — грошові засоби держави, створені шляхом збирання податків, платежів.

Флангові атаки (від нім. *Flanke* — сторона — правий або лівий край строю, розташування військ) — атаки у край бойового розташування противника.

Флотилія (від нідерл. *vloot*) — велике з'єднання військових кораблів.

Форпост (від нім. *Vorposten* — передовий пост) — передній укріплений пункт на кордоні; передня варта.

Фураж (від фр. *fouflage* — корм) — рослинний корм, призначений для годування тварин.

Фунт (давньоруська гривня) — 409,5 г.

X

Хартія (від грецьк. *chartes* — папір, грамота) — документ великого політичного, державного значення.

Хроновірш (з грецьк. *chronos* — час) — вірш перші літери якого є зашифрованими цифрами (відповідно до алфавіту), що називають рік події, дату, ім'я тощо.

Ц

Цех — спілка ремісників однієї чи споріднених професій у місті.

Цитадель (від італ. *cittadella* — маленьке місто) — внутрішнє укріплення фортеці, що виконувало роль останнього опорного пункту для гарнізону фортеці у разі падіння основних її укріплень.

Ч

Чайка — бойовий човен запорозьких козаків з вітрилами та веслами, обшитий зовні дошками або очеретом для кращої плавучості й захисту від ворога.

Чамбул (від турецьк. *czarub* — загін) — загін татарської кінноти, що віддалявся від головного табору і чинив раптові напади на мирні поселення.

Чернецький термін — у давнину мінімальний термін чернецтва від одного до кількох років; бували випадки, коли одяг монаха вдягався всього на кілька годин.

Четі Мінеї (щомісячні читання) — збірники релігійних текстів, у яких життя святих, перекази, повчання тощо розміщені відповідно до дати вшанування церквою того чи іншого святого.

Чинш — грошовий податок.

Чортотлицька Січ — заснована 1652 р. на Чортотлицькому рукаві Дніпра, відома активним втручанням у внутрішньополітичні справи Гетьманщини у другій половині XVII ст. та активною боротьбою проти Туреччини та її васалів. Знищена 1709 р. за наказом Петра I.

Ш

Шантаж воєнний (від фр. *chantage* — вимагання) — погроза воєнною розправою з метою отримання певної вигоди, примушування до певного рішення.

Шанці (шанець) (від нім. *Schanze* — окоп, укріплення) — невелика земляна польова фортифікаційна споруда, окоп із земляним насипом для захисту від рушничного й артилерійського обстрілу.

Шафар — службова особа у Запорозькій Січі, яка виконувала обов'язки збирача податків.

Шляхта (від нім. *slacht* — родовитий, знатний) — вищий, привілейований стан суспільства в Польщі, Великому князівстві Литовському та в Україні в XIV–XVIII ст.

Ю

Юрисдикція — право чинити суд, розглядати та вирішувати правові питання.

Я

Ярмарок (від нім. *jahr* — рік, *markt* — базар) — щорічний базар, який об'єднував торговельними зв'язками землі країни, включаючи й землі інших країн.

З М І С Т

Від автора	3
Вступ	4

ТЕМА 1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в XVI ст.

§ 1. Соціальна структура та економічне життя суспільства в XVI ст.	7
§ 2. Люблінська унія. Підпорядкування українських земель Польщі	15
§ 3. Релігії в Україні XVI ст. Братства	20
§ 4. Церковне життя в другій половині XVI ст. Берестейська унія 1596 р.	27
§ 5. Заснування Запорозької Січі	33
§ 6. Козацтво другої половини XVI ст. Початок збройного національно-визвольного руху	39
§ 7. Українська культура XVI ст.	46
§ 8. Українські міста та розвиток мистецтва XVI ст.	52
<i>Узагальнення до теми 1 «Українські землі в XVI ст.»</i>	57

ТЕМА 2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в першій половині XVII ст.

§ 9. Господарські та соціальні відносини в Україні в першій половині XVII ст.	59
§ 10. Вплив Берестейської унії на церковне життя в першій половині XVII ст.	64
§ 11. Українське козацтво в першій чверті XVII ст. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний	69
§ 12. Національно-визвольні повстання 20–30-х років XVII ст.	76
§ 13. Церква й освіта в Україні в першій половині XVII ст.	83
§ 14. Українське мистецтво першої половини XVII ст.	88
<i>Узагальнення до теми 2 «Українські землі в першій половині XVII ст.»</i>	94

ТЕМА 3. ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ середини XVII ст. ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

§ 15. Передумови і початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.	96
§ 16. Розгортання Національно-визвольної війни протягом другої половини 1648— на початку 1649 р.	103
§ 17. Українсько-польське воєнно-політичне протистояння 1649–1650 рр.	108
§ 18. Виборення козацькою Україною незалежності. 1651 р. — червень 1652 р.	114
§ 19. Утворення Української козацької держави — Війська Запорозького	121
§ 20. Гетьманщина в системі міжнародних відносин. Продовження боротьби з Польщею в 1653 р.	127

§ 21. Українсько-московський міждержавний договір 1654 р.	
Воєнні дії 1654–1655 рр.	133
<i>Узагальнення до теми 3 «Початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Відродження Української держави»</i>	138

ТЕМА 4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в 60–80-і роки XVII ст.

§ 22. Продовження Національно-визвольної війни в останні роки життя Богдана Хмельницького	141
§ 23. Україна за гетьманування Івана Виговського.	146
§ 24. Порушення територіальної єдності України	152
§ 25. Гетьман Петро Дорошенко в боротьбі за об'єднання України	157
§ 26. Суспільно-політичний устрій Лівобережної Гетьманщини	163
§ 27. Духовно-культурне та господарське життя Гетьманщини другої половини XVII ст.	169
§ 28. Запорозька Січ і Слобідська Україна в другій половині XVII ст.	175
<i>Узагальнення до теми 4 «Українські землі в 60–80-і роки XVII ст.»</i>	181

ТЕМА 5. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.

§ 29. Гетьманщина наприкінці XVII ст. — на початку XVIII ст.	183
§ 30. Правобережна Україна наприкінці XVII — на початку XVIII ст.	189
§ 31. Північна війна та Україна. Збройний виступ гетьмана Івана Мазепи проти Московії	195
§ 32. Україна після Полтавської битви. Діяльність Пилипа Орлика	202
§ 33. Політичне становище Гетьманщини після Полтавської битви — до середини XVIII ст.	208
§ 34. Українська культура наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.	214
<i>Узагальнення до теми 5 «Українські землі наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.»</i>	221

ТЕМА 6. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в другій половині XVIII ст.

§ 35. Гетьманщина другої половини XVIII ст.	223
§ 36. Соціально-політичне та економічне становище Правобережної України в другій половині XVIII ст.	229
§ 37. Соціально-політичне й економічне становище західноукраїнських земель у другій половині XVIII ст.	236
§ 38. Запорозька Січ і південь України в другій половині XVIII ст.	240
§ 39. Українська культура другої половини XVIII ст.	247
<i>Узагальнення до теми 6 «Українські землі в другій половині XVIII ст.»</i>	254
Хронологічна таблиця	256
Словник понять і термінів.	260

Навчальне видання

Струкевич Олексій Карпович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 8 класу
загальноосвітніх навчальних закладів